

MAGYAR NYELVŐR

136. ÉVF.

*

2012. JANUÁR–MÁRCIUS

*

1. SZÁM

A közép-kelet-európai nyelvek szellemi rokonsága

A nyelvek szellemi rokonságát azok a szavak és kifejezések tanúsítják, amelyek hasonló szemléleti háttér (világkép) alapján keletkeztek. A világképet legmegbízhatóbban az egyes szavak eredete alapján rekonstruálhatjuk, ezért a kutatásban meghatározó szerepet játszik az etimológia. Érdeemes egyes tárgyak, cselekvések, fogalmak vagy tulajdonságok nyelvi kifejezéseit egy nagyobb térség több nyelvén párhuzamosan kutatni, hiszen ennek az „egybevető etimológiának” az eredményei világítanak rá a szellemi rokonság gyökereire. A jövevény- és tükörszavak, amelyek általában meghatározott őrtenek be az átvevő vagy az utánzó nyelvben, bizonyos mértékig az átadó nyelvi világkép átvételét is eredményezik, hiszen így képesek a nyelvhasználatban meghonosodni.

A művelt köznyelvben a mindennapi kommunikáció során számtalan idegen (többségében latin vagy visszalatinosított) szót használunk, nem csupán szakkifejezésként, hanem mint a társalgási nyelv már évtizedek óta szervessé vált részeit is. Hányszor mondjuk, és halljuk, hogy valaki valamilyen dologban nem *kompetens*, híreket hallunk *autentikus* forrásból, és lehetne még a példákat sorolni. Ha ilyen szavakat és fordulatokat idegen nyelvi beszélőktől, esetleg idegen nyelvi környezetben hallunk, azonnal érezzük, hogy rokon civilizációs körben vagyunk. Újabban természetesen egyre több angol szó honosodik meg a köznyelvünkben. Egészen természetesnek tartjuk, ha manapság valaki nem tervről beszél, hanem *projektről*, akkor is, ha nem valami nagyobb szabású termunkáról, hanem a legmindennapibb dolgról van szó, nem is beszélve a szakszókincs szűkebb köréből kilépő kifejezésekről, mint például *komputer* (amelynek nem teljes értékű megfelelője a magy. *számítógép*, ném. *Rechner*; hr. *računar*; *računalnik*) vagy *weekend*, amelynek a kissé erőltetett ném. *Wochenende* vagy magy. *hétvége* igyekszik megfelelni. A 20. század második felétől több angol kifejezés szolgált az európai nyelvek többségében sikeres tükörszó vagy résztükörszó mintájául is, amelyek a közép-kelet-európai nyelvekbe nagyrészt német közvetítéssel kerültek, mint a *légi híd* (*Luftbrücke* < *Airlift*), hr. *zračni most*; az *önkiszolgáló* (*Selbstbedienung* < *self-service*), hr. *samoposluga*, a *felhőkarcoló* (*Wolkenkratzer* < *skyscraper*), hr. *neboder* stb. Egyre szaporodnak azonban az olyan átvételek, jövevénytiszavak, amelyeket vagy tartalmi (a bennük kifejeződő világkép sajátosságai következtében is), vagy formai okok miatt nehéz, sőt nem is érdemes az átvevő nyelvre lefordítani, például: *talkshow*, *long drink* és hasonlók.

Azt a „szellemi” vagy inkább szemléletbeli rokonságot, amelynek a múltban két forrása, illetve közvetítő eleme volt: a latin és a német, a jövőben minden

valószínűség szerint az angol nyelvi elemek fogják meghatározni. Erre néhány példán kívül nem térek ki, mivel úgy vélem, hogy a nyelvi kölcsönhatások jelen állapotának és jövőbeni kilátásainak megértéséhez mindenképp a múlt ismeretére van szükség.

A „szellemi rokonság” kifejezést Hadrovics Lászlótól kölcsönöztem, aki 1989-ben terjedelmes tanulmányban, saját kutatási anyaga alapján foglalkozott a magyar nyelv kelet-közép-európai szellemi rokonságával. E rokonság jeleinek, sőt bizonyítékainak a következőkben a teljesen vagy lényegében hasonló világképpen alapuló szavakat és kifejezéseket tekintem.

Az európai, közelebről a közép-európai (vagy közép-kelet-európai) nyelvek szókincsében szinte lépten-nyomon tetten érhető mai „szellemi rokonság” azonban jóval korábbi és mélyebb gyökerű, mint azt az említett és hozzájuk hasonló példák dokumentálják. Ha a magyar nyelvet mint a kiterjedt rokonság egyik tagját nézzük, ez visszanyúlik a középkorra, amikor számtalan latin, germán és szláv szót vettünk át az eleink által eladdig ismeretlen vagy kevésbé ismert eszközök, tárgyak, intézmények, foglalkozások és elvont fogalmak megnevezésére is. Majd körülbelül a 14. századtól azt látjuk, hogy nyelvünk a maga szűkebb közép-kelet-európai környezetében átvevő nyelvből fokozatosan átadó nyelvvé vált; így a közvetlen szomszédainkkal való folyamatos érintkezés során sok magyar vagy magyar mintára alkotott, illetve magyar közvetítésű szó és kifejezés került a horvátba, a románba, a szlovákba, a szerbbe, a szlovénba is.

Úgy tűnik azonban, hogy az európai nyelvekben az 1990 utáni változások óta a tudományok maguk, valamint a tudományos kapcsolatok is újjáformálódnak, az egyes tudományágak művelői közötti eszmecsere intenzívebbé válnak. Ennek az átalakulásnak az eredményeként jöttek létre olyan kutatási területek, illetve diszciplínák, mint az europeisztika vagy eurológia. Az Európa-tudomány a kultúrákról, a történelemről, a jogról, a gazdaságról és a nyelvekről való ismereteket öleli fel. Egyik ága az eurolingvisztika, amelynek tárgya a nemrég elhunyt Norbert Reiter tömör meghatározása szerint az európai nyelvek közös vonásainak kutatása (Hinrichs [ed.] 2010: 3). E kutatás lényege (Hinrichs szerint szíve [„Herzstück”], i. m. 7) az európai nyelvszövetség modellálása. Ezt a gondolatot – ha nem is pontosan ebben a megfogalmazásban – Hadrovics László már 1989-ben felvetette (Hadrovics 1989: 7–46).

A közép-kelet-európai nyelvek „szellemi rokonsága” – ha a legkorábbi érintkezések folyamán kialakult kölcsönhatás elemi szükséglet által előidézett eredményeitől most eltekintünk – a nemzeti megújulást megelőző korszaktól válik egyre kifejezettebbé, noha ezt a kort, amint Hadrovics László mondja, „nyelvi szempontból [...] más és más problémák jellemzik” (Hadrovics 1989: 20). Az egyes nyelvek és a kölcsönhatások mértékének különbözősége, valamint a politikai széttagoztság következtében közép-kelet-európai nyelvi tudatról vagy világról a 18. század harmadik harmadáig, a nemzeti mozgalmak kibontakozásának kezdetéig nem is beszélhetünk. A rokon célok érdekében megtett hasonló, sőt egymással szellemileg összefüggő lépések később, a közös cél: az anyanyelv megújítása folytán váltak érzékelhetővé, konkrét megnyilatkozásai és eredményei pedig kutathatókká, hiszen mindegyik 19. század eleji nemzeti mozgalom „megegyezik abban,

hogy egy egészen új, szókincsében korszerű, az európai műveltség igényeit minden tekintetben kielégítő, [...] nyelvjárások fölött álló irodalmi nyelvet akar minél előbb kialakítani” (Hadrovics i. h.). Azoknál a népeknél, amelyek nem rendelkeztek nemzeti önállósággal (pl. a szlovénok és a szlovákok), a nyelvért vívott harc egyúttal a nemzeti egység tudatosítását is szolgálta, az olyan nemzeteknél pedig, amelyek korábbi időkben önálló államként léteztek (csehek, horvátok, szerbek, magyarok), „a nemzeti nyelv fejlesztésével kapcsolatos újjáéledés egyúttal a politikai regenerálódás hatalmas mozgatója lesz” (Hadrovics i. h.). Mindehhez hozzá kell tennünk, hogy az egységes, szabályozott (standard) irodalmi nyelv tudatos kialakításának folyamatában a szépirodalom nyelvének kifejezőképesebbé, szebbé tétele együtt járt a különböző tudomány- és szakterületek anyanyelvi terminológiájának megalkotásával vagy újraalkotásával is. Ez a kor a terminológiai szótárak (korabeli kifejezéssel élve: műszótárak) keletkezésének a kora is. Térségünkben, ebben a bonyolult folyamatban különösképpen két idegen nyelv hatásával számolhatunk: a latin és a német befolyással. Az egyes szakterületek szókincsének kialakítására való törekvés hátterében a felvilágosodásnak az a közismert gondolata húzódik meg, hogy tudniillik széles társadalmi rétegek számára is hozzáférhetővé kell tenni legalábbis azokat az alapvető ismereteket, amelyek birtokában könnyebben el lehet igazodni egyebek mellett a közoktatás, a katonaság vagy a jog, sőt a természettudományok szakterületén is. Az említett célkitűzések – amint azt például a magyar, a cseh és a horvát nyelvújítási mozgalom is tanúsítja – bizonyos tekintetben – mindenekelőtt a latin visszaszorításával – mintegy „ellene dolgoztak” (az akkor még a maihoz képest viszonylag kezdetleges) nemzetközi információcserének, és erre joggal figyelmeztetett már 1810-ben a göttingeni történész, Arnold Heeren, aki szerint „Európa nem ok nélkül vett át tudományos kultúrájának művelésére egy közös nyelvet, ami minden olyan előny ellenére, amelyet az anyanyelv kiművelése eredményez, a tudományos nyelv elhanyagolása folytán számottevő veszteséggel járt” (idézi Keipert 2010: 640; az én fordításom, Ny. I.). Ez a kérdés a magyar, a cseh és a horvát nyelvújítókat is foglalkoztatta, sőt később lexikográfiai problémaként is jelentkezett.

Ha közös vagy nagyban hasonló nyelvi jelenségeket kutatunk bizonyos meghatározott kisebb vagy nagyobb területen, akkor lényegében az areális nyelvészet keretei között mozgunk. Mint köztudott, az areális klasszifikáció alapegysége a nyelvi area vagy a nyelvsvövetség. A nyelvsvövetség – az eddigi értelmezések szerint – azoknak a nyelveknek az együttesét jelenti, amelyeket ugyanazon vagy szomszédos területen beszélnek, amelyek számos, intenzív kapcsolatok során kialakult közös nyelvi jellemzővel rendelkeznek. Természetesen nem relevánsak azok a jegyek, amelyek az egyes nyelvekben véletlenszerűen alakultak ki, csupán azok, amelyekről bizonyítható, hogy kölcsönhatás eredményei. Ezért is hangsúlyozza Matasović, hogy azok a nyelvek, amelyek a szövetséget meghatározó közös jegyeikből néhányat esetleg el is veszítenek, azért a szövetség tagjai maradnak, hiszen nem tudhatjuk pontosan, mely közös jellemzőkkel rendelkeztek korábban. „A nyelvsvövetségek tehát nem nyelvészek kigondolásai, hanem objektíve fennálló jelenségek” (Matasović 2001: 57), amelyeket történetileg is kutatnunk kell. A kérdéssel részletesen újabban Thomas Stolz foglalkozott (2010: 597–623).

Tanulmánya lényegében egy vázlatlistát közöl a nyelvészövetség-kutatás kritériumairól és a nyelvészövetség további kutatásokban figyelembe veendő „kötelező” jellemzőiről és a vitás pontokról. Ennek az elméleti kérdésnek az ismertetésébe jelen alkalommal nem bocsátkozom. Úgy vélem, hogy mindenfajta klasszifikáció csak konkrét nyelvi anyag alapján lehet hitelt érdemlő és érvényes, a nyelvészövetségeket alkotó egyes nyelvek jellemzőinek meghatározására pedig csak az érintett nyelveken legalábbis olvasni tudó, autentikus kutatók tehetnek kísérletet, tehát egy európai area elméleti megalapozása még rengeteg előmunkálatot kíván, és akkor még nem szóltunk az elméleti keret meghatározásának a problémáiról. Erre vonatkozóan ma is megszívlelendő Kornis Gyula figyelmeztetése, amely szerint „a leírás és a magyarázat kellő viszonya elengedhetetlen föltétele a tudomány fejlődésének. A tudományok fejlődését sokszor hátráltatta az a tévedés, hogy a magyarázatra való törekvés megelőzte maguknak a magyarázandó tényeknek pontos elemzését és leírását” (idézi Albert 2011: 10).

A „nyelvészövetséggyanús” jegyek a közép-kelet-európai nyelvekben évtizedek, sőt évszázadok során részint spontán szaporodtak, részint pedig – sokszor tudatosan – újabb közös vonások, szó- és kifejezésalkotási eljárások kialakulásához is vezettek. Többségük elsősorban az írott nyelvre jellemző, főként azokban a 18. század harmadik harmadától a 19. századnak csaknem a végéig tartó nyelvújítási mozgalmak törekvéseire, amelyek végül a standard irodalmi nyelvek kialakulásához vezettek. A közép-kelet-európai nyelvekben ugyanis elsősorban a szókincs, de bizonyos mértékig az alaktan és a mondatan területén is számos olyan jelenségre ismerhetünk, amelyek korábbi intenzív kapcsolatokon nyugvó közös nyelvi világgépen, sőt sokszor közös vagy hasonló nyelvi eszközök használatán alapulnak, illetve csak ezzel magyarázhatók. Ilyen módon az eurolingvisztika kutatásához több meggyőző nyelvi adattal járulhatnak hozzá, amennyiben konkrét példákön láttatják a különböző nyelvekben kifejeződő nyelvi világgép rokonságát, esetenkénti különbözőségét és annak feltételezhető okait, valamint a nyelv rendszerének a szó- és kifejezőskölcsönzésben betöltött szerepét. Mindebből kitűnik, hogy a szellemi rokonság kutatását bizonyos mértékig a tipológiánál szűkebb területre korlátozom, mivel a kevésbé vagy lassabban változó fonológiai, hangsúly- vagy más prozódiai jegyeket, amelyek a rokonság formálódását, alakulását kevésbé mutatják, mint a szavak vagy állandósult szókapcsolatok, nem vizsgálom.

Minden szóban felismerhető beszélőinek a világról alkotott képe: azok az asszociációk, amelyek egy-egy fogalom, cselekvés vagy tulajdonság nyelvi kifejezését meghatározzák, és amelyek a szóalkotásban, sőt sokszor idegen nyelvi átvételekben, közvetlen vagy közvetett utánzásokban is megfigyelhetők. A kutatók Humboldtól kezdve elfogadják, hogy minden nyelv egy sajátos világgépet („eine eigentümliche Ansicht der Welt”; idézi Telegdi 2006: 431) tartalmaz, így „a nyelv ráerőlteti a használóira saját kategóriáit, struktúráit, és ily módon determinálja az emberi gondolkodást” (Bańcerowski 2006: 187). Minden nyelv tehát „saját módja szerint interpretálja az objektívan létező világot” így a világ nyelvi képe nem más, mint „azok által a nyelvhasználók által tapasztalt [...] valóság képe, akik hasonló tapasztalatokkal rendelkeznek” (Bańcerowski i. h.). Ez

a „ráeröltetés” azonban olykor nem jár sikerrel, azaz az átvevő vagy utánzó nyelv rendszere számára szokatlan kifejezések is létrejöhetnek.

Vegyünk a világgép általános szemléltetésére egy egyszerű példát, az ’ablak’ elnevezését. *Ablak* szavunk szláv eredetű, jelentése ’körülkerített nyílás’. Első adatunk a Jókai-kódexből való (1372/1448 k.; TESz.). Az újlatin és a legtöbb germán nyelv ’ablak’ jelentésű szava a hasonló szemléletet tükröző latin *fenestrára* megy vissza, amelynek jelentése ’Öffnung für Luft und Licht in der Wand’ (’falban levő nyílás a levegő és a fény számára’ [DudEt.]). Az ablak tulajdonképpeni funkciója, nevezetesen, hogy át lehet látni rajta, jut kifejezésre a horvát és szerb *prozor* szóban, amely elvonással jött létre a *prozrēti* ’átnéz, átlát vmin’ igéből. Vagy nézzünk meg egy elvont fogalmat is, például a *bűn* fogalmát. Nem célunk itt részletekbe bocsátkozni, hiszen csupán az Újszövetség görög nyelvű szövegében a bűn fogalmának kifejezésére (természetesen árnyalatnyi különbségekkel és konkrét szövegkörnyezettől függően) nyolc különböző szó is használatos. Elégjünk meg a latin és a szláv szavak megemlítésével. A latinban leggyakrabban a *peccatum* és a *debitum* fordul elő. Az előbbi a ’megbotlik, eltéveszt; hibát követ el, vétkezik’ jelentésű *pecco* ige, valamint a **peccos* (**ped-cos*) ’einen Fehler am Fuß habend’; (’lábhibával rendelkező’) (Walde 1954) származéka; konkrét alakpépzete a botlás, ebből alakult a hiba, fogyatékoság konkrét, illetve a hibázás és a vétkezés elvont jelentése; utóbbi jelentése pedig ’adósság, tartozás’, amelyhez hasonló képzetet tükröz a ném. *Schuld* is. Az előbbi kapcsán érdemes a Miatyánk szövegét is felidézni: „et dimitte nobis *debita nostra*, sicut et nos dimittimus *debitoribus nostris*” ’bocsásd meg *vétkeinket*, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek’, tulajdonképpen ’engedd el tartozásainkat’; „und erlaß uns unsere *Schulden*, wie auch wir sie unseren Schuldern erlassen haben” (Mt 6:12). Érdekes a szláv *grěchъ*, amely a *gorēti* ’ég, éget’ jelentésű igében kifejezett képhez kapcsolódik, tehát feltehetően azon elkövetett cselekedetek hatásait illeti ezzel a névvel, tulajdonképpen az égés, a tűz metaforájával, amelyek mintegy belső tűzként nem hagyják nyugton, „égetik” az elkövetőt (ezt az etimológiát nem minden kutató fogadja el, de többen lehetségesnek tartják (vö. Šanskij 1972, Gluhak 1993, Vasmer 1986). Az ugyancsak szláv (orosz) *вина* ’vétek, hiba’ szót Paul Horn az óind *gunāh*-ra vezeti vissza, amellyel rokon a szanszkrit *vināca* ’Verlorengehen, Vernichtung, Untergang’, valamint Kégl Sándor Goldzieher Ignácnak küldött rövid közlése szerint (wangfolyo.blogspot.com/2010/11/unde-malum.html) feltehetően a török *gūnah* is (Horn 1893, Hübschmann 1895; az óind és óperzsa adatokat Jeremiás Évának köszönöm). Ebben érdekes szemlélet mutatkozik meg, tudniillik nem az elkövetés, hanem a megsemmisülés, a nemlét képzete dominál, a bűn tehát ebben az értelmezésben negatív cselekvés, illetve *nem cselekvés*, ezzel kapcsolatban ismét a Bibliát idézhetjük: „Mert éheztem, és *nem* adtak ensem, szomjaztam, és *nem* adtak innom”; „Denn ich war hungrig, und ihr habt mir *nichts* zu essen gegeben” (Mt 25:42; az én kurziválásaim, Ny. I.). Ebben a tekintetben rokon szemléletet mutat a ném. *Schuld* is, de beleérthetjük azt is, hogy a *nem cselekvés* bűne magában hordozza büntetését is, és akkor már a *grěchъ* jelentéséhez is közeledünk. (Vasmer 1950–1958) nem fogadja el a *vina* Horn-féle eredeztetését, hanem egy óind *vēti* ’kerget, üz’ igére megy vissza, amelyből a *война* ’háború’

szót is származtatja. A *vina* enyhébb jelentését egyébként jól illusztrálja az ismert Krylov-mese, amelyben a szekeret egy hattyú, egy csuka és egy rák húzza, és így a szekér természetesen egy helyben marad: „Кто виноват из них, кто прав, судить не нам”). A bűn fogalmának megnevezésében – mint látjuk – többféle, de sok esetben közvetlenül vagy közvetve rokon szemlélet fejeződik ki: zavaros, nem helyénvaló dolog, olyasmi, ami (belülről) éget, nyugtalanít, adósság, tartozás és végül: valaminek a nem cselekvése, meg nem tévése.

Számos problémát vet fel több elvont fogalom nyelvi képének, illetve a nyelvi kép változásainak kutatásában – egyebek mellett például – a hazugság fogalmának tüzetesebb vizsgálata. Történeti-etimológiai szótárunk szerint szavunk ismeretlen eredetű. Első ízben a 12–13. században fordul elő, mégpedig személynévként: *Chozug*. Fehértói Katalin (2004) több alakváltozatát is felsorolja: *Hazug, Hozug, Hozugh, Chozug, Cozug*. A személynévi adatokból esetleg arra következtethetünk, hogy szavunkhoz a régiségben vagy még nem társult olyan megbélyegző jelentés, mint amilyenek mai tudatunk rögzíti, de természetesen az is lehetséges, hogy ragadványnévből alakult személynévvé. Alaposabban meg kellene vizsgálni. A német és a vele genetikailag rokon szláv ’hazugság’ jelentésű szavak (*Lüge*, or. *ложь*, h., sz. *laž*) eredete félreérthetetlenül utal a mögötte érzékelhető konkrét képzetre. A DudEt. szerint „das gemeingerm[anische] Wort [...] geht mit verwandten Wörtern im Baltoslav[ischen] auf die W[ur]z[el] **leugh-* ’lügen’ zurück, vgl. z.B. russ. *lož* ’Lüge’ zurück”. Rokon vele a már kiveszett germán **laugna-* ’Verborgenheit, Verheimlichung, Lüge’; ’homály, titok, hazugság’. Az eredeti szemléleti háttér feltehetően az elrejtettség, a homály, valaminek az elhallgatása lehetett. A szó aztán a magyarban is elterjedt. Érdekes itt – az elmondottak kapcsán, valamint az említett eredetinek feltételezett világképet is igazolandó – a magyar *átlátszó hazugság* kifejezésre is utalnunk. Ez a kifejezés az említett ’elrejtettség, titkosság’ jelentésének ellentétén alapul, és olyan állítást vagy közlést jelent, amelyről első hallásra nyilvánvaló, hogy hazugság. A szövegeken alapuló elemzés során természetesen a nyelvhasználat fejlődési folyamatában számtalan profil alakítható ki.

A nyelvek szóalkotásban, grammatikai szerkezetekben, frazeologizmusokban megmutatkozó „szellemi rokonságát” felfogásunk szerint mindenekelőtt szintén azok a nyelvi elemek, elsősorban szavak, terminus technicusok és állandósult szókapcsolatok dokumentálják a legmeggyőzőbben, amelyek mögött közös vagy sok tekintetben hasonló szemléleti háttér, azaz közös vagy hasonló világkép mutatható ki. Mint fentebb is említettük, Humboldt is hangsúlyozta, hogy „zwischen den Menschen und die Welt schiebt sich die Sprache und vermittelt ihm in einem ihr eigentümlichen System ein Bild dieser Welt, das für den Menschen die ihm fassbare Wirklichkeit darstellt” (’az ember és a világ közé belopakodik a nyelv és sajátos rendszerével közvetít egy képet erről a világról, amely az ember számára megfogható valóságot jeleníti meg’) (idézi: Öhman 1951: 34). Humboldt megállapításából témánkkal kapcsolatban itt az „in einem ihr eigentümlichen System” megállapítást emelem ki, amely arra a tényre világít rá, hogy a sokszor közös szemléleten alapuló kölcsönhatások eredményei nem csupán átvételekben, elemről elemre megfelelő utánzásokban, hanem az átvevő vagy utánzó nyelv saját

szemléletéhez alkalmazkodva is formálódnak. A nyelvek rendszeréből következően az eszközök, a szó- és kifejezésalkotási módok gyakran különbözőek, ez azonban a közös szemlélet, illetve kölcsönhatás tényét természetesen nem zárja ki. Például a *labdarúgás* szavunk forrása az angol *football*; közvetítő szerepet játszhatott azonban a német *Fußball* is. Szavunk – noha kétségteljesen jövevényszó – de tudatos szóalkotás eredménye, mivel nem csupán a játék tárgyát, hanem lényegét is kifejezi, tudniillik a labda *rúgását* emeli ki, míg az átadó vagy mintanyelv csak a játék eszközt nevezi meg. Ugyanez a szemléleti háttér a horvát *nogometnek* is. Az, hogy a magyar szó nem **láblabda*, a horvát pedig nem **nogolopta*, részben – mint láttuk – a szemléleti háttérrel, részben pedig az átvevő, utánzó nyelv rendszerének különbségével is magyarázható. Ez az úgynevezett szabad utánzás esete, amelyben – mint említettük – a minta kétségtelen, csupán a sajátos szemléletből fakadó nyelvi eszközök különbözőek. Előfordul, hogy a folyamatos, közvetlen kapcsolatban álló nyelvek olyan minták alapján alkotnak új tárgyat, eszközt vagy jelenséget megnevezésére saját kifejezéseket, amely minták pontos utánzását nyelvük grammatikai rendszere nem engedi meg. Ilyen esetekben ugyanazt a szemléletet saját nyelvi (grammatikai) lehetőségeiknek megfelelően fejezik ki. Jól megfigyelhetjük ezt számos, a németben összetett szóval kifejezett fogalom vagy tárgy nevének magyarra vagy horvátra való fordításában. Azokat a német összetételeket, amelyek első és második tagja is főnév, a magyar elemről elemre lefordítja, hiszen ennek morfológiai akadálya nincs, például: *Welterfolg* – *világsiker*; *Lebensgefahr* – *életveszély*, *Dampschiff* – *gőzhajó*, *Zahnarzt* – *fogorvos* stb. Ugyanezek a minták hatottak a megfelelő horvát (és más déli és nyugati szláv nyelvi) kifejezések létrejöttére is, az alaki különbség ismét az átvevő nyelv rendszeréből adódik: *Welterfolg* – *svjetski uspjeh*, *Lebensgefahr* – *opasnost po život*, *Zahnarzt* – *zubni liječnik*, *zubar* stb. A horvátban (és általában a szlávban) jelzős szerkezet, körülírás vagy képzett szó szerepel (részletesebben vö. Nyomárkay 1984). Ritkán fordul elő olyan eset, amelyben az anyanyelvi „Systemzwang” nem elég erős, illetve az átadó vagy mintanyelv még erősebb, így az átvevő (utánzó) nyelv az átadó vagy mintanyelv grammatikai szerkezetét is másolja annak ellenére, hogy az saját rendszerétől idegen. A horvátban érdekes korai adatunk van a magyar *szántó föld* fordítására: *orača zemlja*. A jelző szerkezet első tagja az *orati* ’szánt’ igéből képzett, a participium praesentis activi alakjához hasonló melléknév, a participiumtól csupán az különbözteti meg, hogy a képző nem a jelen idő, hanem a főnévi igenév tövéhez járul. Nyilvánvaló, hogy a korabeli (14–16. századi) beszélők érezték a magyar kifejezés előtagjának képzőjét, és ezt utánozták annak dacára, hogy a melléknévi igenév a magyarhoz hasonló széles körű jelentésben a horvátban nem volt használatos. Egészen a 19. század végéig elterjedtek voltak azonban a hasonló szerkezetek (német kompozitum: ige + főnév → magyar összetétel: participium + főnév → magyar mintára alkotott horvát (szlovák és cseh) participiumszerű melléknévvvel alkotott összetétel, például: *Bade-Arzt* → *fürdőorvos* → *kupaći liječnik*; *Sprungbrett* → *ugródeszka* → *skakača daska* stb. Itt mindjárt meg kell jegyeznünk, hogy később az ilyenfajta összetételeket idegenszerűnek érezték, és az egyes kifejezéseket (mint a példáinkban szereplőket is) átalakították, így végül mégis érvényesült az anyanyelv rendszerének kényszere,

így *kupaći liječnik* 'fürdőorvos' helyett *kupališni liječnik* 'tkp. fürdőhelyhez tartozó orvos', *skakaća daska* helyett *odskočna daska* 'tkp. elugrásra szolgáló deszka' vert gyökeret a nyelvhasználatban. E képzéstípus néhány képviselője azonban tartósan meghonosodott a nyelvhasználatban, így ma is *pisaći stol* 'íróasztal' (Schreibtisch), *pisaći stroj* 'írógép' (Schreibmaschine), *brijaći sapun* 'tkp. borotváló szappan' (Rasierseife), *spavaća kola* 'hálókosci' (újabbán inkább *kola za spavanje* 'tkp. alvásra szolgáló kocsi', prepozíciós szerkezettel) (Schlafwagen), *kupaći kostim* 'fürdőruha' (Badeanzug), *šivaća igla* 'varrótű' (Nähnadel) stb. A nyelvi kölcsönhatás olyan ritka formája ez, amelyben – mint láttuk – az átvevő nyelv a tőle idegen és szokatlan szerkezetet is átveszi. Az ok valószínűleg a nyelvi ökonómiában is keresendő, ugyanis az említett és hozzájuk hasonló szerkezetek rövidebbek, mint az átvevő nyelv struktúrájának jobban megfelelő körülírás. Az egyszerűsítésre való törekvés másik érdekes megnyilvánulása, hogy egyes, főként újabb időben gyakori idegen, végső forrását tekintve angol vagy francia melléknevek honosító képző nélkül kerülnek át a horvátba (és a szerbbe is), például: *feš*, *hercig*, *snob*, *super*, *šik* stb., holott a szlávban „kötelező” lenne a képzővel történő morfológiai adaptáció, tehát a rendszer kényszere ismét nem érvényesül.

A technika fejlődése, a megjelenő új eszközök megnevezése gyakran mutat egyező vagy legalábbis nagymértékben hasonló világgépet. Érdekes példa erre – egyebek mellett – a *vonat* szavunk, amely 'vasúti szerelvény' jelentésben első ízben 1840-ből adatható (TESz.). Ez a jelentése a német *Zug* mintájára alakult ki. Benne a húzás, vonás cselekvésének, illetve funkciójának képe dominál, hasonlóan a cseh és horvát *vlak*hoz, amelynek tövében szintén a 'húz, von' ige található. Mindkettő német mintát követ. (Megjegyzendő, hogy mind a német, mind a magyar szó konkrét cselekvés vagy történés jelentésben: 'húzás – Zug, vonal – Linie' korábban is használatos volt (pl. aki sokat iszik, és mohón, arra azt mondjuk, hogy *jó cúgja van*, és köztudott az is, hogy a huzatot korábban *légyvonat*nak nevezték). Esetünkben tehát egy meglevő kifejezés volt jelentésénél, azaz a hozzá kapcsolódó szemléleti háttérnél fogva alkalmas az új technikai eszköz megnevezésére, és ez a jelentésbővülés játszódott le több nyelvben is. Az orosz és a szerb *voz* 'szekér, kocsi' konkrétabb képzetet, nevezetesen a vonatnak a szekérhez, a kocsihoz való alaki hasonlóságát ragadja ki. Az utóbbi mintája minden bizonnyal a francia *train* volt, amely a *traîner* ige származéka, végső forrása pedig az ugyancsak 'húz, von' jelentésű latin *trāho*. Ebben az esetben is jól látszik egyfelől a német → magyar, cseh, horvát / nyugati délszláv, másfelől a francia → orosz civilizációs és nyelvi hatás.

Van olyan eset is, amely arról tanúskodik, hogy olyan fogalmakat, amelyeket a klasszikus nyelvek, például a görög, egyes kifejezéseinek pontos és az eredeti világgépen alapuló árnyalt jelentését az európai nyelvek megegyező szemlélet alapján, ám nem teljes pontossággal adják vissza, ugyanis nem rendelkeznek olyan szóval, illetve grammatikai alakkal, amely az eredeti szemléleti háttérrel pontosan és félreérthetetlenül kifejezhetné. A fordítások így félreérthetők lehetnek, sőt tévútra is vezethetnek. Érdekes példa a Máté evangéliuma 5:48-ban (és a Bibliában több más helyen is) olvasható *tökéletes* jelző fordítása: „Ti azért legyetek *tökéletesek*,

mint ahogy mennyei Atyátok *tökéletes*”. A Hegyi beszédben elhangzó jézusi követelmény teljesíthetetlen, sőt – több bibliakutató véleménye szerint – ha az ember az isteni tökéletesség birtokában levőnek tartaná magát, az egyenesen istenkáromlás lenne. A tökéletesség tulajdonságát elért célként, befejezett állapotként értelmezve a latin *perfectus*, a szláv *свршенъ* (orosz: *совершенный*, horvát és szerb: *savršen*), a román (a szlávból kölcsönzött) *desăvârșit*, a német *vollkommen* participium perfectummal fejezi ki. Velük szemben a görögben *τέλειος* szerepel. A görög szó (*τέλος* ’cél’) egy ’forog, forgat’ alapjelentésű ősi indoeurópai töre megy vissza, amely töből később az óind *cárati*, *calati* ’mozog, vándorol, hajt’, az általános jelentésű avesztai *čairati* ’vmely tevékenységet folytat’, a latin *colonus*, a szláv *kolo* ’kerék’ is származik (vö. Pokorny 1959). A *τέλειος*-ban tehát a ’kész, befejezett, érett, felnőtt’ fogalomban nem a statikus állapot, hanem egy bizonyos cél felé tartó mozgás képzetének a szemléleti háttere a meghatározó, és ennek felel meg a grammatikai forma is: nem participium perfectum, hanem melléknév.

Az említett három példa egyrészt a szemléleti háttér, a világkép, másrészt az egyes szavak vagy kifejezések grammatikai megformálásának szerepét mutatja, a kölcsönhatások a leggyakoribb és egyben legősibb formájának oka azonban elsősorban a megváltozott életkörülményekből fakadó szükséglet. Köztudomású, hogy a magyarságnak a szlávokkal való érintkezése a 9. század végétől igen intenzív volt. Szláv jövevényszavaink részben a mindennapi élet, a földművelés, az állattenyésztés, bizonyos mesterségek, az egyházi és állami élet tárgy- és fogalomköréből valók. Ilyenek: *kalász*, *széna*, *rozs*, *málna*, *uborka*, *akó*; *megye*, *király*, *apát* stb. Előfordult azonban, hogy a magyarban (de adott esetben bármely más nyelvben is) olyan jelentés kifejezésére is idegen szó honosodott meg, amelyre megfelelő kifejezéssel az átvevő nyelv (konkrét példánkban a magyar) már rendelkezett. Így például a régi magyarban megvolt a *szövő* és a *verő*, mégis a szláv *takács* és *kovács* honosodott meg. Az effajta átvételeket szokás luxusjövevényszavaknak is nevezni. A szláv → magyar kölcsönhatás később, a 13. század végétől, a 14. század elejétől már inkább magyar → szláv irányúvá változott. Magyar horvát (és részben szerb) viszonylatban elsősorban a szakszókincs egyes csoportjait, például a jogi szakterminológiát érintette. Jó példa rá Werbőczy István Tripartitumának 1574-ben megjelent horvát fordítása vagy inkább adaptálása, amely Ivan Pergošić varasdi jegyző munkája. A horvát fordításban huszonkét olyan magyar szó szerepel, amelyek által jelölt fogalmakra a horvátban nem volt megfelelő kifejezés. Néhány példa: *banta* ’injuria’, *bantuvanik* ’impetitor, actor’, *biršag* ’poena’, *peruš* ’litigans, seu causans’ *valovanje* ’fassio, confessio’ stb. Közülük a *banta*, a *valovanje*, *valovati* ma is a művelt köznyelv passzív szókincsének a része. Különös figyelmet érdemel a *peruš*, amely a magyar *peres* átvétele. Ez a szó azért érdekes, mivel a visszakölcsönzés egyik klasszikus példáját is nyújtja. A magyar *perel* egy szláv *prěti* ’veszekedik’ ige átvétele, amely a magyarba, eredeti jelentését megtartva, *-l* képzővel illeszkedett be. Ebből elvonással jött létre a *per*; majd *-s* képzővel a *peres*, és jogi szakkifejezésként a *felperes* és az *alperes*. A horvát ebben a jelentésben, de korábbi, a nyíltabbá válás tendenciáját megelőző alakban kölcsönözta vissza és fordította le a magyar terminusokat: *gornji peruš*

'felperes', *do(l)nji peruš* 'alperes'. Előfordul, hogy latin szó a magyarba beilleszkedett alakban kerül át terminusként a horvátba, mint például a *juss* 'Recht, Anrecht; Rechtswissenschaft'. Pergošić fordításában a Decretom (Tripartitum) I. rész XXIII. cikkelyének címe: *Kaie kraliev ivs ili pravicza...* 'Mi a királyi juss vagy jog...' (a latin eredetiben *jus regium*). A címben szereplő idegen szó jelentését meg is magyarázza: *ili pravica* ('vagy jog'). A horvát és a szerb nyelv magyar jövevényszavait részletesen Hadrovics László dolgozta fel (Hadrovics 1985).

A magyar hatás intenzívebben később a horvát nyelvújítás korában, a 18. század végétől a 19. század harmadik harmadáig terjedő időszakban mutatkozott meg, kiterjedve a szókincs és a szakszókincs több (jogi, oktatási, grammatikai, katonai stb.) területére is. A nyelvújítási mozgalmak sok közös vonást és közvetlen kapcsolatot is mutatnak Közép-Európában. Mind a cseh, mind a magyar és a horvát nyelvújítási mozgalom elsősorban az anyanyelv fejlesztését, kifejezőképességének gazdagítását és az idegen elemektől való megtisztítását tűzte ki céljává. A nyelvújítási mozgalom német nyelvterületről kiindulva terjedt tovább kelet felé, mindenekelőtt cseh, magyar és horvát területre. Az említett három országban (és nyelvben) a nyelvújítási mozgalmak elméleti gyökere, de főképpen eredményei és módszerei sok közös vonást mutatnak. Magyar–cseh viszonylatban alaposan feldolgozta a kérdést Henrik Becker (1948), aki a nyelvújítást a magas kultúra nyelvszövetségeihez, különösképpen az európai nyelvszövetséghez való csatlakozásként értelmezi („Eintritt neuer Sprachen in die Sprachbünde der Hochkultur, besonders in den europäischen Sprachbund” [‘új nyelvek belépése a magas kultúra nyelvszövetségeibe, különösképpen az európai nyelvszövetségbe’]) (Becker 1948: 9). Ezt a terminust a korábbi, egyoldalúnak minősített összehasonlító kutatások ellenpólusának tartja, hangsúlyozva, hogy eddig jórészt azokat a jelenségeket kutatták, amelyek az egyes népeket és nyelveket egymástól elválasztják, holott igazán fontos és kívánatos a közös, illetve az egymáshoz való kulturális közeledés jelenségeinek bemutatása lenne. („Warum ha man denn auch bisher den verwandschaftlichen Sprachvergleich so einseitig bevorzugt, der nur erzählt, wie die Völker sich trennen? Müssen wir nicht geradezu nunmehr den kulturellen Sprachvergleich fördern, der uns berichtet, wie fernste Völker einander nahekommen?” [Becker i. h.].)

Az európai nyelvek sok szempontból hasonló világképének közismert szemléletes bizonyosságai – egyebek mellett – azok a tükörszókapcsolatok is, amelyek végső soron latin eredetűek, de a hivatalos és a köznyelvben való elterjedésükben közvetítő szerepet a német játszott. Néhány példa a hivatali nyelvhasználatból: *supra dictus, supra nominatus* – *obenerwähnt, obengenannt* – *fent említett, fent nevezett* (régebben: *fenn megmondattott, fellyebb említett*) – (h., sz.) *gore spomenuti; subscriptus* – *der/die Unterzeichnete* – *alulírott* – (szlk.) *podpisanyj*, (h., sz.) *potpisani*. Hasonlóak a mindennapi közlésben is előforduló szókapcsolatok, például: *vminek az alapján* ~ *auf Grund einer Sache* ~ ol. *in base a qualche cosa* ~ h. *na osnovu, temelju nečega; ebben az értelemben* ~ *in diesem Sinne* ~ cs. *v tom smislu* ~ h., sz. *u tom smislu; vminek a folyamán* ~ *im Laufe* ~ fr. *au course de* ~ ol. *nel corso di* ~ h. *u tijeku čega* stb. Ugyancsak számos állandósult

szókapcsolat jött létre közvetlen német nyelvi hatásra is, például: *die Prüfung ablegen* ~ *letenni a vizsgát* ~ h., sz. *položiti ispit*; *den Brief mit Marke versehen* ~ *a levelet bélyeggel ellátni* ~ h. *providjeti pismo markom*; *das geht nicht* ~ *ez nem megy* ~ h. *to ne ide* (vö. Balázs 1983: 97–102).

Egész Európa nyelveire, így a közép-európai nyelvekre is – mint említettük – évszázadokon át legátfogóbb és legtartósabb hatással a latin volt. „Aklasszikus latin alkotta (többé vagy kevésbé) a későbbi korszakok beszélőinek és íróinak kultúrkompetenciáját, s ebben a tekintetben elesik a román [neolatin, Ny. I.] nyelvekre való korlátozás, hiszen e kompetencia birtokában vannak a lengyel, magyar, svéd vagy német beszélők, tehát a különböző eredetű, de közös kultúr-történettel rendelkező nyelvterület” (Schmitt 2010: 138; az én fordításom, Ny. I.). Már Curtius kiemelte, hogy az európai kultúra történetében a latin két óriási feladatot oldott meg: megeremtette a középkor könyvirodalmát, így „könyvképessé” tette az addig jobbára szóbeli használathoz szokott anyanyelveket (idézi Schmitt 2010: 139). Több kutató hiányolja, hogy míg a középkori latin nemzeteként nagyszabású feldolgozásokkal rendelkezik, ám nincsenek olyan monográfiák, amelyek szisztematikusan bemutatnák a latin újabb kori hatását, recepcióját azokban a tudományágakban, amelyek kialakulásában és fejlődésében meghatározó szerepet játszott, így a természettudományok, a teológia, a filozófia, a közgazdaságtan stb. területén, az újlatin és a nem újlatin nyelvekben egyaránt. A latinnak nemzetek feletti kommunikációs eszközzé válásában általában három szakaszt szokás megkülönböztetni. Az első, körülbelül 1700-ig tartó szakaszt a latin abszolút elsőbbsége jellemezte, a 18. század folyamán relatív használati egyenrangúság figyelhető meg a latin és az egyes európai nyelvek között, míg végül a 19. és a 20. században a kommunikációban, az oktatásban és a kutatásban is az anyanyelv került előtérbe. (Lásd Arnold Heeren fentebb már idézett aggodalmát.)

Miközben ugyanis tudomány fejlődésével már a 18. század végétől fokozottan érződött egy közös kommunikációs eszköz megeremtésének vagy inkább megtartásának a szükségessége, éppen a kultúra demokratizálása, minél szélesebb rétegek számára hozzáférhetővé tételének igénye hívta életre az európai nyelvújítási mozgalmakat, és így egyfelől a közös európai civilizációs szükséglet, másfelől pedig a nyelv tisztaságát első renden szem előtt tartó nemzeti nyelvújítási mozgalmak céljai – mint említettük is – bizonyos fokig keresztezték egymást.

Úgy vélem, ennek a korszaknak, a mozgalmak vitathatatlan és az egyes anyanyelvek további fejlődésére döntő hatást gyakorló eredményeit ebben az összefüggésben is érdemes volna kutatni, ugyanis nem vitás, hogy mind a magyar, mind a horvát és a cseh nyelv is (hogy csak a legközelebbi szellemi rokonainkat említsük) mai kifejezésbeli gazdagságát, árnyaltságát, valamint azt a képességét, hogy a közép-európai nyelvújítási nyelvrokonság korunkban zajló formálódásában részt legyen képes venni, nagyrészt az említett nyelvújítási mozgalmaknak köszönheti.

SZAKIRODALOM

- Albert Sándor 2011. „A fvényre épített ház”. *A fordításelméletek tudomány- és nyelvfilozófiai alapjai*. Aron Kiadó, Budapest.
- Balázs János 1983. Az areális nyelvészeti kutatások története, módszerei és főbb eredményei. In: Balázs János (szerk.): *Areális nyelvészeti tanulmányok*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bañcerowski Janusz 2006. A világ nyelvi, tudományos és kultúrképe mint a második valóság komponensei. *Magyar Nyelvőr* 103: 187–97.
- Becker, Henrik 1948. *Zwei Sprachanschlüsse*. Die Humboldt Bücherei Gerhard Mindt.
- Biblia*. 2007. Magyarázó jegyzetekkel. Kiadja a magyar Bibliatársulat megbízásából a Magyarországi Református Egyház Kálvin János Kiadója. Budapest.
- DudEt. = *Duden Etymologie Herkunftswörterbuch der deutschen Sprache*. Bearbeitet von Günther Drosowski, Paul Grebe und weiteren Mitarbeitern der Dudenradktion. Bibliographisches Institut, Mannheim, 1963.
- Hinrichs, Uwe (Hrsg.) 2010. *Handbuch der Eurolinguistik*. Harrasowitz Verlag, Wiesbaden.
- Fehértói Katalin 2004. *Árpádkori személynévtár 1000–1031*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Gluhak, Alemko 1993. *Hrvatski etimološki rječnik*. August Cesarec, Zagreb.
- Hadrovics László 1985. *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*. Akadémiai Kiadó, Budapest
- Heeren, Arnold 1810. Über die Mittel zur Erhaltung der Nationalität besiegtter Völker.
- Horn, Paul 1893. *Grundriss der neupersischen Etymologie*. K. J. Trübner Verlag. Strassburg.
- Hübschmann, Heinrich 1895. *Persische Studien. Beiträge zu Horn's Grundriss der neupersischen Etymologie*. Verlag von Karl J. Trübner, Strassburg.
- Keipert, Helmut 2010. Die lexikalischen Europäismen auf lateinisch-griechischer Grundlage. In: Hinrichs, Uwe (Hrsg.) *Handbuch der Eurolinguistik*. Harrasowitz Verlag, Wiesbaden.
- Matasović, Ranko 2001. *Uvod u poredbenu lingvistiku*. Matica hrvatska, Zagreb.
- Nyomárkay, István 1984. *Strane riječi u hrvatskosrpskom/srpskohrvatskom jeziku*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Pokorny, Julius 1959. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch I*. Francke Verlag, Bern und München.
- Schmitt, Christian 2010. Die Bedeutung des Lateins für die sprachliche Europäisierung. In: Hinrichs, Uwe (Hrsg.): *Handbuch der Eurolinguistik*. Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 137–71.
- Stolz, Thomas 2010. Sprachbund Europa – probleme und Möglichkeiten. In: Hinrichs, Uwe (Hrsg.): *Handbuch der Eurolinguistik*. Harrasowitz Verlag, Wiesbaden, 397–425.
- Šanskij, H. M. 1972. *Етимологический словарь русского языка Том I Выпуск 4* Издательство Московского Университета.
- Telegdi, Zsigmond 2006. *Zsigmond Telegdi Opera Omnia I*. Edited by Éva M. Jeremiás. The Avicenna Institute of Middle Eastern Studies Piliscsaba. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vasmer, Max 1950–1958. *Russisches etymologisches Wörterbuch*. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg.
- Walde, Alois 1954. *Lateinisches etymologisches Wörterbuch 3*. Neubearbeitete Auflage von J. B. Hofmann Carl. Winter Universitätsverlag, Heidelberg.

Nyomárkay István

akadémikus
ELTE BTK

Szláv és Balti Filológiai Intézet

SUMMARY

*Nyomárkay, István***Spiritual relationships of Eastern Central European languages**

Spiritual relationships across languages are witnessed by words and expressions of those languages that reveal a similar conceptual background or world view. The most reliable way of reconstructing a particular world view is based on the origin of individual words; hence this study assigns a definitive role to etymology. It is worth studying linguistic expressions of certain objects, activities, notions or attributes in parallel in several languages of a larger linguistic area: results of such a “contrastive etymology” may highlight spiritual relationships across languages. Loanwords and calques carry along the world view of the donor language to a certain extent as this is the way they can be adopted by the borrowing language at all.

Keywords: Eastern Central European languages, linguistic world view, etymology, calques, linguistic system

A felszólító módról pragmatikai aspektusból II.*

4. Befolyásoló expresszívumok. A jelen nagycsalád tagjai szándékolt, tervezett jövőbeli (ritkábban jelenben folyó) cselekedetek ellenzését, akadályozását vagy támogatását fejezik ki, vagyis magatartásmódokat, attitűdöket jelenítenek meg vagy tükröznek, értelmezésében tehát expresszívumok. Megjegyzem, hogy a 4a. és a 4b. táblázatokba gyűjtött igék vagy nincsenek ott a beszédaktus-klasszifikációkban, vagy a legkülönbözőbb osztályokban foglalnak helyet. Austinnál háromban is: az *egyetért* és a *kifogásol* alakban fenntartásokkal, de bemutatói (nálunk állítói) szándékot feltételez (Austin 1990: 155), az *elutasít*, *ellenez*, *eltekint tőle* szerinte is expresszívumok (az ő terminológiájában viselkedők), de az *ellenez* igét megtaláljuk az elkötelezők között is (Austin i. m. 151). Tóth Enikő (nem pragmatikai aspektusú) dolgozatában viszont a most tárgyalt formák közül jó néhány, így az *ellenez*, a *lehetetlenné tesz*, a *protestál*, a *megkímél* stb. az engedélyező és a tiltó predikátumokkal együtt képviseli a kötőmódot kívánó hat predikátumtípus egyikét (Tóth 2005: 179). A *Megtiltom, hogy megtegy* és az *Ellenzem, hogy megtegy* aktusok eltéréseire, az utóbbi nem ráható jegyeinek bizonyítására a következő alfejezetben térek ki, ahogy ott okolom meg a „befolyásoló” jelző használatát is a csoport elnevezésében. Allítói szerepükben a tárgyalt igék, kifejezések mások vagy saját jövőbeli tetteinkhez kapcsolódó (főként érzelmi alapú) beállítódásokról tudósítanak.

4.1. A jövőbeli cselekvések, történések ellenzése, elutasítása, akadályozása, a megtételük alóli felmentés – állítások a propozícióba foglalt jövőbeli cselekvések, történések tagadásáról, elutasításáról, akadályozásáról, a megtételük alóli felmentésről. Nézzük az fentiek tükrében először azt, miért nem direktívum az *Ellenzem, hogy megtegy* megnyilatkozás. A leglényegesebb eltérés megvalósí-

* Az I. részt l. Nyr. 135 (2011): 480–93.

tásának pragmatikai feltételeiben rejlik: a beszélő e performatív mondat kimondásával nem az általa elvárt cselekvés megtételére kényszeríti a címzettet, mint ahogy tenné implicit ráhatás (*Ne tedd meg!*) esetén, hanem a partnere vagy általában a külvilág által eldöntött, szándékolt jövőbeli tettekkel kapcsolatos negatív vagy pozitív hozzáállásának ad hangot. A 'Ne tedd meg!' kényszerítés helyett legfeljebb a 'Nem tartom helyesnek/jónak/támogathatónak, hogy így szándékozol tenni' állításban foglalható össze magatartása, következésképpen legfeljebb befolyásolja címzettje eredeti szándékát (innen az expresszívum elnevezés elé helyezett jelző). A csoportosulás direktívumokéval nem azonos illokúciós lényege azzal is igazolható, hogy ha felcseréljük a velük létrehozható aktusokat egyszerű imperatívuszt tartalmazókkal, csorbát szenved eredeti tartalmuk, hiszen eltűnik a beszélői magatartásról szóló információ: *Nem fogadom el, hogy elrontsd az életed* ↔ *Ne rontsd el az életed!*; *Megakadályozlak abban, hogy megtegy* ↔ *Ne tedd meg!*

4a. táblázat

A cselekvések tagadását, elutasítását, akadályozását kifejező lexikai egységek

Performatívumok	Állítók	Jellegzetes vonzat	Kötőszó
^{aΔ} <i>ellenzem, elvetem</i> ^{aΔ} <i>nem fogadom el,</i> ^{aΔ} <i>nem helyeslem,</i> ^{aΔ} <i>helytelenítem,</i> ^Δ <i>kijogásolom,</i> <i>elutasítom, visszautasítom</i>	<i>akadályoz, gátol,</i> <i>lehetetlenné tesz,</i> <i>megakadályoz,</i> <i>meghiúsít</i>	(<i>azt</i>)	, <i>hogy</i>
	<i>akadályoz, gátol,</i> <i>megakadályoz, nem segít</i>	<i>abban</i>	
^{aΔ} <i>protestálok,</i> ^{aΔ} <i>tiltakozom</i>	^{aΔ} <i>ágál,</i> <i>érvel</i>	<i>az ellen</i>	
	<i>megkímél, meg/óv, megment,</i> <i>megszabadít, megvéd, oltalmaz,</i> <i>véd, visszatart</i>	<i>attól</i>	
<i>nem járulok hozzá</i>		(<i>ahhoz</i>)	
<i>ellene vagyok</i>	<i>gátat szab</i>	<i>annak</i>	

^Δ: Kijelentő móddal is állhat.

További érvként hozzáteszem, hogy még a *megtilt* igéhez legközelebb álló *ellenez* szótári magyarázatában sem találjuk a ráhatásra utaló jelentéselemet: „helytelenít, állásfoglalásával megakadályozni törekszik vmit, vmihez nem járul hozzá, tiltakozik vmi ellen” (ÉrtSz. II. 216). De a kényszerítés hiánya mellett szól a kijelentő móddal való használatra figyelmeztető ^Δ jel gyakorisága is. Azt már tudjuk, hogy a kétféle igemód a faktualitást tekintve tesz különbséget a propozíciókban (l. α). Az indikatívuszi szerkezet már létező vagy bizonyosan végbemenő cselekedetekkel szembeni negatív viszonyulást tükröz (*Senki nem ágál az ellen, hogy megválasztottak/megválasztanak*), a -j módjeles viszont jövőbeli megvalósulásra utal: *Senki nem ágál az ellen, hogy megválasszanak*.

A *hogy* kötelezően kapcsolja a tagmondatokat (a tárgyiakat is), az utalószóknak túlnyomó többsége szintén jelen van: *Visszariadt, hogy feleségül menjen hozzá; Csak akadályozol, hogy kiteljesítem magam.* (Az utalószóknak hiányzó zárójele erre a jelenségre hívja fel a figyelmet.) Az állítások paradigmája teljes, a performatív mondatoké öttagú, mivel az 1. személy értelemszerűen hiányzik.

4.2. A jövőbeli cselekvések, történések támogatása, helyeslése, ösztönzése – állítások a propozícióba foglalt cselekvések, történések jövőbeli megvalósulásának támogatásáról, helyesléséről, ösztönzéséről. A 4b. táblázatban kevesebb a performatívumként is megjelenő forma, nagyobb ellenben a két igemódot is megengedők aránya (^Δ jelek). Ez utóbbiak az *egyetért* és a *támogat* kivételével β -típusúak, vagyis használatuk nem tükröz ténybeli különbségeket: *Beleegyezem abba, hogy itt maradsz/itt maradj.* De: *Egyetértek azzal, hogy kiköltözünk* (a kiköltözés tényével való egyetértés); *Egyetértek azzal, hogy kiköltözzünk/költözzünk ki* (tervvel való egyetértés, illetve javaslat). A csoportban az előbbieken kívül bőven fordulnak elő olyan igék (lásd [□] jelek), amelyekkel ráhatást is megjeleníthetünk. Ilyenkor direktívumi szintaktikai szabályok irányítják tetteink formába öntését: *Noszogatta, fejezze be végre az egyetemet.* A két szándékegyüttes egybeesése nem meglepő: ha ugyanis valamit támogatok, ösztönzők, egyben a végrehajtására, megtörténésére is hatok. Ám azt is tudjuk, hogy az akarat, kívánság rokonítható a célok kifejezésével, ezért több támogató ige (*ösztönöz, ösztökél*) akár a célokat leíró lexikai egységek (7. rész) közé is behelyezhető. A *hogy* a nem direktívumi aktusokban megkívántatik a két tagmondat között, ahogy az utalószóknak is (a zárójel nélküliektől eltekintve).

4b. táblázat

A támogatás, ösztönzés, igenlés lexikai egységei

Performatívumok	Állításra alkalmas lexikai egységek	Jellegzetes vonzat	Kötőszó
^{a Δ} <i>elfogadom</i> ^{a Δ} <i>helyeslem,</i> ^{a Δ} <i>helybenhagyom,</i> ^{a Δ} <i>jóváhagyom,</i> ^{a Δ} <i>pártolom,</i> ^{a Δ□} <i>támogatlak/om</i>	<i>aláír; ^{a Δ}jónak lát, [□]megszavaz</i>	(<i>azt</i>)	, <i>hogy</i>
	<i>___ szavaz, [□]bátorít, biztat, buzdít, int, ___ [□]készítet, ___ [□]ösztönöz/[□]ösztökél, [□]noszogat</i>	<i>arra</i>	
^{β Δ} <i>beleegyezem</i>	^{β Δ} <i>belemegy, ^{a Δ}belenyugszik</i>	(<i>abba</i>)	
^{a Δ□} <i>egyetértek</i>		(<i>azzal</i>)	
	<i>hozzájárul, hozzásegít,</i>	(<i>ahhoz</i>)	
^{a Δ□} <i>támogatlak/om,</i>	<i>pártfogol, segít</i>	(<i>abban</i>)	
	^{a Δ} <i>nincs kifogása</i>	(<i>az ellen</i>)	

^Δ: Kijelentő móddal is állhat.

[□]: Az igekötő és az ige együtt is maradhat, el is válhat. ___ Az utalószó tipikus helye.

5. Az elkötelezők és a -j módjeles szerkezetek – állítások a propozícióba foglalt cselekvések megtétele iránti elkötelezettség meglétéről és hiányáról.

A direktívumokon és a kinyilatkoztatókon (declarations) kívül az elkötelezők (comissives) csoportját alkotó igékre igaz a 'világ a szóhoz' megfelelési irány, minthogy illokúciós lényegüket tekintve az alanyok kötelezettségét jelenítik meg a propozíciós tartalomba foglalt cselekvések elvégzése iránt. Emlékeztetek arra, hogy Driven és Verspoor (2004) az elkötelezők csoportjába helyezik őket, és közös jegyüknek a kötelezettségek megjelenítését tartják. Jellegzetes elkötelező tettek az ígérés, a felajánlás, az eskü, a vállalás, vállalkozás, a meghívás, a fenyegetés. Mint ahogy az alábbi performatív mondatok mutatják, a direktívumokkal egyező 'világ a szóhoz' megfelelési irány ellenére kijelentő móddal állnak: *Elvállalom/megígérem, hogy befejezem a munkát.* Ha azonban bevonjuk elemzéseinkbe a cselekvői elkötelezettség, hajlandóságát hiányát (5.a táblázat), illetve e tulajdonságok meglétét ábrázoló lexikai egységek tágabb körét (5.b táblázat), már megjelennek a -j módjeles szerkezetek (*Nem híve annak, hogy állandóan magyarul beszélsz*), illetve megnő az indikatívuszi és a -j-s formák azonos értékű használatának az esélye (lásd β^{Δ} jelek): *Nem tervezi, hogy elmegy/elmenjen.* Performatívumként ebben a csoportban a néhány⁺ jelű alak viselkedik, ezért nem hoztam létre önálló csoportot a számukra. A másokat a kötelezettség alól feloldó *mentesítem* és társai szoros kapcsolatot mutatnak a 'nem kell' jelentéstartalmú állításokkal (lásd a 6.2. alrészlet): *Mentesítelek az alól, hogy megcsináld – Nem kell, hogy megcsináld.*

Elkötelezőkről lévén szó, túlnyomó többségüknél (lásd az aláhúzásokat) a propozicionális tartalmak a főmondatbeli alany által elvégzendő cselekvésekről szólnak: *Nem vagyok hajlandó arra, hogy segítek; El van szánva arra, hogy felmondjon.* A nem aláhúzottaknál a főmondat és a propozicionális tartalom alánya eltérhet: *Érdeke, hogy mások segítsenek neki; Gondja van arra, hogy a gyerekei elvégezzék az iskolákat.* A ragaszkodik eltérő alanyok esetében megjeleníthet a ráhatással rokon szándékokat (akarást, kívánságot), amit az igekötő helye is megerősít: *Ragaszkodom ahhoz, hogy fizess meg az adósságodat* ↔ *Ragaszkodom ahhoz, hogy kifizessém a számlát.*

5a. táblázat

Az elkötelezettség, hajlandóság hiányát kifejező lexikai egységek

Alakok	Jellegzetes vonzat	Kötőszó
<i>nem hajlandó</i> , β^{Δ} <i>nincs gondja</i> , <i>nem áll készen</i> , <i>nem kész</i> , <i>nem hajlik</i> , <i>nem hivatott</i> , β^{Δ} <i>nem kötelezi el magát</i> , β^{Δ} <i>nem szánja el magát</i> , β^{Δ} <i>nem vállalkozik</i> , <i>nincs kedve</i>	<i>arra</i> (<i>arra</i>)	, <i>hogy</i>
<i>nincs kedve</i> , <i>nem ragaszkodik</i>	(<i>ahhoz</i>)	
<i>elmulaszt</i> , β^{Δ} <i>nem tervezi</i> , β^{Δ} <i>nem teszi meg a szívességet</i> , β^{Δ} <i>nem vállalja</i> , β^{Δ} <i>nem vállalja fel</i> , $^{+\beta^{\Delta}}$ <i>megtagadom</i>	(<i>azt</i>)	
<i>nem érdeke</i> , β^{Δ} <i>eszébe sem jut</i> , $^{\Delta}$ <i>idegen tőle</i> , β^{Δ} <i>meg sem fordul a fejében</i> , β^{Δ} <i>nem tervezi</i> , <i>távol áll tőle</i>	(<i>az</i>)	
<i>óvakodik</i> , <i>távol áll</i> , $^{+}$ <i>tartózkodom</i> $^{+}$ <i>eltekintek</i>	<i>attól</i>	

Alakok	Jellegzetes vonzat	Kötőszó
+feloldom/feloldalak +mentesítem/mentesítelek +felmentem/felmentelek, mentesül	az alól	
+lemondok, ^β letesz	arról	
nem híve	(annak)	
nem érdekelt	(abban)	
nem érez elhivatottságot	az iránt	

^Δ: Kijelentő móddal is állhat.

*: Performatívum; az aláhúzások a fő- és mellékmondatbeli alanyok azonosságára utalnak.

A két táblázat elemei nem direktívumi szerkezeteket alkotnak, vagyis a *hogy* kötelezően van jelen a tagmondatok között, az utalószók közül pedig csak a zárójelbe tették maradnak el a főmondatból: *Távol áll tőlem, hogy hazudjak; Eltekintek attól, hogy megbüntesselek.* (Persze itt ismét meg kell jegyezni, hogy a megállapításaim nagyobb mennyiségű anyagon végzett elemzésekkel egészítendő ki.) Fel kell továbbá hívnom a figyelmet arra is, hogy a jelen táblázatok tagjai nem alkotnak minden esetben szabályos ellentétpárokat: az egyik (főként az állító) tag hiányozhat, mivel nem követel *-j* módjéles alakot: *Vállalom, hogy elmondom az igazat – Nem vállalom, hogy elmondjam az igazat.* Az igemódok különbözőségének oka a propozicionális tartalmak faktualitásában keresendő: míg az állító szerkezetek inkább a tényekhez kötődnek, a tagadások a 'nem létezés' világához.

5b. táblázat

Az elkötelezettség, hajlandóság meglétét kifejező lexikai egységek

Alakok	Jellegzetes vonzat	Kötőszó
^β elkötelezi magát, ^β elszánja magát, ^β el van szánva, gondja van, ^β fenntartja magának a jogot, hajlandó, hajlik, kötelezi magát, _____ hivatott, jogot formál, kedve van, ^β készen áll, ^β kész, rászánja magát, _____ szorítkozik, ^β vállalkozik	(arra) arra	, hogy
kötelességének érzi, nem mulasztja el, ^β tervez	(azt)	
^β közel áll/van, ^β ragaszkodik,	(ahhoz)	
nekidurálja magát, nekikezd, nekilát	(annak)	
elhivatott, elhivatottságot érez, elkötelezett	az iránt	
nem sok választja el	(attól)	
érdekelt	(abban)	
^β nem idegen tőle	(az)	

Az aláhúzások a fő- és mellékmondatbeli alanyok azonosságára utalnak;

_____ az utalószó tipikus helye.

6. Értékelő állítások a jövőbeli események, történések megvalósulásáról. A nagycsalád tagjainak közös vonása, hogy a világról szóló általános ismereteink, tudásunk vagy személyes tapasztalataink alapján állításokat fogalmazunk meg velük

a jövőbeli cselekvések létrejöttéről. Állításokról lévén szó, a megfelelés iránya 'szó a világhoz'. Abban a sajátosságban is osztoznak, hogy nem a direktívumi szintaktikai szabályokat követve építjük be őket a közléseinkbe, vagyis a *hogy* kötőszóval és az igekötő igéjének inverziója nélkül. Az utalószók megléte itt is tüzetesebb vizsgálatokat igényel: az alábbi táblázatokban a megszokott módon zárójelbe tettem az inkább elhagyhatókat, a zárójel nélküliek ellenben valószínűsíthetően részt vesznek a mondatépítésben.

6.1. Értékelő állítások a propozícióba foglalt jövőbeli cselekvések megvalósulását biztosító feltételek meglétéről vagy hiányáról. A 6. táblázat lexikai egységei érintik a személyi adottságokat, képességeket, valamint az objektív situációs körülményeket egyaránt. (Mivel a tagadó és állító alakzatok néhány kivételtől eltekintve szabályos ellentétpárokat alkotnak, nem helyeztem őket külön táblázatba.) A *megérdemel* és szinonimái állhatnak kijelentő móddal is, múlt és jelen időben egyaránt. Jelen vagy múlt idejű főmondatbeli állítás esetén a propozicionális mondat igéjének kijelentő módú vagy *-j* módjű változata egyenértékű: *Megérdemli/megérdemelte, hogy őt választják/válasszák.* Múltbéli történésekről való állításkor mindkét tagmondat igéje múlt időben áll: *Megérdemelte, hogy őt választották.* Az utolsó sorban található szerkezet a felszólító módot tárgyaló legújabb dolgozatokban említetlen maradt, ám – ahogy ez nem ritka – régi nyelvtanainkat bön-gészve találunk hasznos megjegyzéseket róla. Jelen esetben Verseghy szabályát fogalmazom újra (Verseghy i. m. 446).

6.1.1. A személyi, idő-, hely- és módbeli stb. körülmények befolyásoló szerepét minimalizáló állítások. Ebben a kissé körülményesen elnevezhető megnyilatkozástípusban a beszélő azt állítja, hogy a főmondatban megjelölt történések, cselekvések, állapotok mindenféle tényezőtől függetlenül fennállnak vagy létre fognak jönni. A körülmények befolyásoló erejének minimalizálása általánosításukkal, az *akár-, bár-* előtagú névmásokkal, valamint a 'nem levés' világába helyezésükkel (*-j* módjellel) érhetők el: *Bárhon is van/legyen, biztos jól érzi magát; Akárki is (legyen) ő, szívesen látjuk; Akárki akármit is mond/mondjon, én nem hiszem.*

6.2. Értékelő állítások a propozícióba foglalt jövőbeli cselekvések, történések megvalósulásának szükségtelenségéről, feleslegességéről, lehetetlenségéről, valószínűtlenségéről. Zömében deontikus vagy episztemikus szükségszerűséget, valamint lehetőséget tagadó, elvető állítások létrehozására alkalmas igék, kifejezések (*nem kell/nem szükséges/szükségtelen/felesleges/lehetetlen*) alkotják ezt a csoportot (7a. táblázat), de csekély számuk miatt ide helyeztem néhány episztemikus értékelést adó alakot is (*nem valószínű, valószínűtlen* stb.). A két módot is megengedőknél az indikatívusz tartalmi különbséget jelezhet (lásd ^a jelek): *Megengedhetetlen, hogy nem dolgozik* (létező eseménnyel kapcsolatos állítás); *Megengedhetetlen, hogy ne dolgozzon* (jövőbeli cselekedetet érintő megnyilatkozás). Máskor használata csupán stilisztikai eltérést von maga után (lásd ^b jelek): *Nincs esélye annak, hogy diplomát kapjon/kap; Elképzelhetetlen, hogy nem jön el/ne jöjjön el.* Néhányszor hármas módhasználat is előfordulhat: *Nem tartja valószínűnek, hogy eljőjön/eljönne/eljön;*

Kizárt, hogy eljön/eljöjjön/eljönne. Molnár Ilonától vett példa: *Nem fordul elő, hogy sorok kígyózzanak/kígyóznának/kígyóznak* (Molnár i. m. 19).

6.2.1. Állítások az összehasonlításokban alulmaradt cselekedetek megvalósulásának kizárásáról. Ismét Verseghy kapcsoló mód szabályainak egyikét idomítom a rendszeremhez (Verseghy i. m. 446). A beszélő ebben az állításfajtában úgy zárja ki, tagadja meg a választások vagy összehasonlítások során alulmaradt cselekedeteket, hogy a 'nem létezés' világába helyezi őket (feltételes móddal, de leginkább *-j* módjellel, a *mint* helyett a *mintsem*, *semmint/semhogya* nyomatékosító kötőszókkal: *Inkább dolgozik, semmint otthon marad/maradjon/maradna*. Néhány hasonló mondat Simonyi gyűjtéséből: „*azt gondoltam, előbb a tenger kiszárad, mintsem ezt megérjem*”; „*inkább a nyakatat facsarnám ki, mintsem, hogy azt megengedjem*” (Simonyi 1883: 189–90). Verseghytől vett mondat: „*nagyobb vagyok, hogysen nekem a szerencse árthason*” (Verseghy i. m. 446.)

6. táblázat A cselekvések megvalósulásához/megvalósításához szükséges subjektív feltételek, objektív tényezők meglétét, hiányát kifejező lexikai egységek

Igealakok	Jellegzetes vonzat	Kötőszó	
<i>alkalmas/alkalmatlan, (nem) hajlamos, (nem) érdemes/érdemtelen (nem) képes, képtelen, kevés, nem elég, sok, itt az alkalom, az idő stb., nincs itt az alkalom stb. nincs elég/annyi idő/hely stb. van elég/annyi idő/hely stb. ráér, nem ér rá, ^βvan/nincs idő/ ^βesély/lehetőség/remény/garancia van ideje/^βesélye/engedélye/esze/tehetsége stb. nincs ideje/^βesélye/engedélye/esze/tehetsége stb. (nem) méltó, méltatlan, rászolgál, nem szolgál rá akadály/esélye/ideje van, ^βnincs akadály/esélye/ideje stb. nincs itt az ideje stb.</i>	(arra)	, hogy	
<i>(nem) ^βfél/ idegenkedik/ ^βirtózik/ ^βtart, visszariad, nem riad vissza</i>	attól (attól)		
<i>van képe/mersze/bátorsága stb. nincs képe/mersze/bátorsága stb.</i>	ahhoz		
<i>^αkérdemél, ^αmegérdemél, ^αmegszolgál, ^βmegengedheti, ^βnem engedheti meg</i>	(azt)		
<i>(nem) becsül/tisztel/szeret stb.</i>	annyira		
<i>^βkitelik tőle, nem telik ki tőle</i>	(az)		
<i>nem nagy/okos/értelmes</i>	olyan		
<i>^Δnincs/nem lesz/van/lesz</i>	(olyan)		
			<i>aki, ami ^βakár-, ^βbár-</i>

^Δ: Kijelentő móddal is állhat. ^{ΔΔ}: Kijelentő és feltételes móddal is használatos. Az aláhúzások a fő- és mellékmondatbeli alanyok azonosságára utalnak; ____ az utalószó tipikus helye.

6.3. Állítások a propozícióba foglalt jövőbeli cselekvések, történések megvalósulásának szükségességéről, fontosságáról, lehetséges voltáról. A csoport (7.b táblázat) az ugyancsak deontikus állításokat létrehozó 'kell' és a 'lehet' jelentéskörbe tartozó formákat fogja egybe. Ahogy a mellékjelek mutatják, a kijelentő móddal is állók mindkét típusa előfordul közöttük: a cselekvések ténszerűségében különbséget tévők (*Fontos, hogy eljössz* ↔ *Fontos, hogy elgyere*), valamint a szinonim használatúak is: *Nem tudja elhinni, hogy veszít/veszítsen*.

7. Állítás a propozícióba foglalt cselekvésekről, történésekről mint elérendő célról. Nyelvtanainkban a célhatározói alárendelésnél találjuk ezt a nem direktívumi szintaktikai jegyekkel bíró mondatípust: *Az a céloom, hogy feloldjam a közöttünk levő feszültséget*. A *nehogy* utáni hasonló szórend különféle érzelmi töltést (féltést, aggodást, óvást, félelmet stb.) hordozhat (*Öltözz fel, nehogy megfázz*), de akár fenyegetésbe is csaphat, mint a *Nehogy megtedd!* implicit tiltásban. Hasonlóan vélekedik Rácz Endre (1985: 260) és Krékits István (2006: 133).

A *hogy* kötőszó része a megnyilatkozásnak, nagyritkán maradhat csak el: „*Elrejtí szép ábrázatát: Ne lássa a szörnyű csatát*” (Bencédy–Fábián–Rácz–Velcsovne 1971: 398). A Mai magyar nyelv című egytemi tankönyv idéz egy engedélytartalmú elérendő célt is, amikor a *hadd* megkövetelte szórend jelenik meg a mellékmondatban: *Gyere ki a vízből, hadd öleljelek meg* (i. h.). Míképpen az előbbi mondatok bizonyítják, a cél megjelenítése elsődlegesen a beszélői szándék, a kontextuális körülmények függvénye, és ez azt jelenti, hogy a bevezető állításban nem szükségszerűen jelenik meg olyan lexikai egység predikátumként, amely determinálja a mellékmondatba foglaltak cél voltát: *Sokat tanul, hogy jó jegyet kapjon*. De természetesen vannak a cél elérésére való törekvést magukba foglaló igék, kifejezések is. Ezek közül a 8. táblázatba csak a legtipikusabbakat gyűjtöttem egybe. Dolgozatomnak nem tárgya a -j módjeles mondatokat helyettesítő alakzatok leírása, így csak megjegyzem, hogy ez utóbbiak felcserélhetők más szerkezetekkel, míg az előbbieket csak nagyon ritkán: *Sok idő kell ahhoz, hogy megismerjük egymást* ≈ *Sok idő kell egymás megismeréséhez / egymást megismerni* ↔ *Sokat tanul, hogy jó jegyet kapjon* ≠ **Sokat tanul jó jegyet kapni*. (A téma kapcsán lásd Pintér 2009: 480–91).

7a. táblázat

A cselekvések szükségtelenségét, lehetetlenségét, valószínűtlenségét kifejező lexikai egységek

Igealakok	Jellegzetes vonzat	Kötőszó
β^{Δ} elviselhetetlen, β^{Δ} felesleges, β^{Δ} kibirhatatlan nem kell/nem szükséges, β^{Δ} elképzehetetlen, Δ értelmetlen, $\Delta\Delta$ kizárt, lehetetlen, $\alpha\Delta$ megengedhetetlen, $\Delta\Delta$ nem fordul elő, $\Delta\Delta$ nem valószínű/ $\Delta\Delta$ valószínűtlen, szükségestelen, β^{Δ} tarthatatlan, $\beta\Delta$ tűrhetetlen	(az)	, hogy
β^{Δ} nincs esélye, $\alpha\Delta$ nincs oka/értelme/alapja	(annak)	

Igealakok	Jellegzetes vonzat	Kötőszó
^{ΔΔ} nem tartja valószínűnek, ^{βΔ} nem tudja elhinni, ^{βΔ} nem tudja elképzelni	(azt)	
esélytelen, nincs ráutalva nincs lehetőség/ ^{βΔ} remény/alkalom	(arra)	
...-bb, inkább + verbum	(annál)	mint/ mintsem

^Δ: Kijelentő móddal is állhat. ^{ΔΔ}: Kijelentő és feltételes móddal is használatos.

7b. táblázat

A szükségességet, kötelelést, fontosságot, lehetségességet kifejező lexikai egységek

Igealakok	Jellegzetes vonzat	Kötőszó
elkerülhetetlen, elengedhetetlen, ^{αΔ} fontos, (nem) illik, kell, ^{αΔ} lehetséges, ^{βΔ} megoldható, ^{βΔ} megéri, ^{βΔ} megvalósítható, nélkülözhetetlen, muszáj, szükséges, ^{βΔ} feladata/kötelessége/dolga/munkája	(az)	
alkalmat ad/kap/nyújt, szükség van, esélyes, ___ kényszerül, rákényszerül, [□] kényszerít, [□] rákényszerít, kénytelen, van esély/lehetőség/jog/alkalom, rá van utalva, [□] ösztönöz, [□] ösztökél, ___ szolgál/való/jó, [□] szorit, ^{βΔ} esélyt lát, lehetőséget kap, lehetősége nyílik,	(arra)	, hogy
^{βΔ} van esélye/ ^{βΔ} alapja/ ^{βΔ} van lehetősége/ ^{βΔ} valószínűsége	(annak)	
lehetővé teszi, ^{βΔ} el tudja képzelni	(azt)	

^Δ: Kijelentő móddal is állhat. [□]: Az igekötő és az ige együtt is maradhat; az aláhúzások a fő- és mellékmondatbeli alanyok azonosságára utalnak.

Egy részük a kijelentő módú és -j módjeles formát szinonimaként engedi használni: *Az a terve, hogy megteremt/megteremtsen mindent a családjának; Eléri, hogy megkedvelik/megkedveljék.* A [□] jelek viszont azt mutatják, hogy a szóban forgó igék a célról való referáláson kívül tudósíthatnak ráhatói szándékról is, és ilyenkor, mint a direktívumtartalmú állításokban, az igekötő az ige mögé kerül: *Elvárom, hogy gyere el.* A kötőszó a rendelkezésemre álló adatok alapján ennek ellenére megkívántatik. Az utalószó meglétére vagy hiányára itt is a zárójelek emlékeztetnek.

8. táblázat

Elérendő célt kifejező lexikai egységek

Igealakok	Jellegzetes vonzat	Kötőszó
célja, törekvése/érdeke ^α ^{βΔ} szándéka/ ^{βΔ} terve/ ^{βΔ} programja/ [□] kívánsága	(az)	, hogy
figyel, [□] inspirál, ^{βΔ} készül, ___ készítet, ^{βΔ} koncentrál, irányul, ___, kijelöl, nevel, oktat, tanít, ___ szán, ___ ^{βΔ} szerződik, ^{βΔ} szegődik, szomjazik, törekszik, ügyel, [□] vár, vigyáz	(arra)	

Igealakok	Jellegzetes vonzat	Kötőszó
ácsingózik, áhítózik, ^o dolgozik, ^o drukkol, elkövet, igyekszik, él, könyörög, hajt, harcol, ^o imádkozik, küzd, ^o nyomást gyakorol, szorít, tesz	(azért)	
harcol, küzd, tesz stb.	az ellen	
sok idő/munka/türelem/szeretet stb. kell	(ahhoz)	
^o akar, ^β eléri, igényel, ^o kíván, ^o vár, ^o elvár ^o szorgalmaz	(azt)	
____ ^o fáradozik, ^o mesterkedik, ^o munkálkodik, van,	(azon) azon	
időt, figyelmet stb. szentel	annak	
^o gondoskodik, tesz	arról	
^β megpróbálkozik	(azzal)	

Az aláhúzások a fő- és mellékmondatbeli alanyok azonosságára utalnak. ____: A utalószó tipikus helye.

8. Összegzés és állásfoglalás a kötőmód kérdésében. Noha az általam követett pragmatikai megközelítésmódon belül a kötőmód nem értelmezhető fogalom, reményeim szerint a másképp megragadott funkciók, használati jegyek is szolgáltatnak hasznos adalékokat annak eldöntéséhez, mikor beszélhetünk erről a módfajtról a nyelvünkben, illetve pontosíthatják sajátosságainak a leírását. A 9–12. táblázatokban elemzéseim adatait gyűjtöttem egybe a kijelölt három formai sajátosságra, az igekötők viselkedésére, a *hogy* meglétére, avagy hiányára, illetve a ragozási paradigma személyeinek a számára összpontosítva. A végső következtetések levonása és az eddigi vélekedésekkel való egybevetés előtt foglaljuk tehát össze a kötőmódról szóló ismereteinket a legfőbb munkákra támaszkodva.

8.1. A kötőmód a magyar szakirodalomban. Ami legelőször feltűnik a konjunktívusz feldolgozásának történetében, az a kontinuitás hiánya a tárgyalásban, az a 19. század utolsó harmadától számítható százéves időszak, amikor is megszűnik „téma” lenni, és ha rá is bukkanunk egy-egy róla írt cikkecskére, az is nyelvhelyességi szempontból nehezményezi a használatát. A hallgatás magyarázatáért a 19. század végéig kell visszanyúlnunk: „Általában szakítanunk kell már valahára avval a teljesen alaptalan fölfogással, mintha volna a magyarban conjunctivus, ’kötő mód’ v. ’foglaló mód’, v. ’kapcsoló mód’, mondja ki a verdiktet 1877-ben a kor egyik legnagyobb tekintélyű nyelvésze, Simonyi Zsigmond (1877: 533), aki nagy befolyással bíró grammatikáiból számúzi ezt a fejezetet. Hasonlóan vélekedik Klemm Antal is a mondatában: „Az igemódok a magyar mellékmondatban szintén csak főmondatbeli értékükkel, azaz önálló jelentésükkel használhatók. A mellékmondatban tehát akkor fordul elő jelentő, föltételes vagy felszólító mód, amikor önálló használatban is előfordulna... Ú. n. modus obliquus (konjunktiv der fremden meinung) a mellékmondatbeli gondolat vagy nyilatkozat idegen voltának, tehát a közlő szempontjából bizonytalan, kétes voltának jelzésére, amilyen pl. a görögben, németben, latinban előfordul, a magyarban nincsen” (1942: 58). Mint tapasztaljuk, Klemm kötőmódon az ige eredeti módját megváltoztató, a be-

szélő által hozzátoldott jelentést értett (ahogy Simonyi is), ebből következően a felszólító mód szerepei közé nála bekerültek a „kötőmódgyanús” esetek is: „A felszólító mód a mellékmondatban – éppúgy, mint a főmondatban – a felszólítás, tiltás, kívánság, óhajtás, célzatosság, megengedés kifejezésére szolgál” (Klemm i. m. 585).

Hangsúlyoznom kell, hogy nem volt ez mindig így. Régi grammatikáinknak ugyanis állandó szereplője volt a teljes, hatszemélyű paradigma, amelyet a szerzők tudatosan elkülönítettek az öt alakot számláló parancsoló (felszólító) módtól. Hogy csak néhány munka elnevezéseit említsem, messze nem a teljesség igényével: Sylvester: Imperatiuus – Coniunctiuus (CorpGramm. 53); Komáromi Csipkés György: Praesens Imperativi – Praesens Subjunctivi (CorpGramm. 380); Pereszlényi Pál: Imperativi praesens, et Futurum – Coniunctivi Futurum, Coniunctivi Imperfectum (az utóbbi megegyezik a feltételes móddal), Praesens Coniunctivi, Coniunctivi Futurum, amely az *-and*, *-end* morfémából és a személyragokból álló, jövő időt jelenti (CorpGramm. 464–6).

A 18. század végének nyelvtanai előrelépést jelentettek abban a tekintetben, hogy már a használatának szabályait is igyekeztek megadni, noha miképpen Földi János megjegyzi, a feladat nem éppen könnyű: „Foglaltató módot mikor kíván valamely beszéd, arról leg bizonyosabb és kifogást nem szenvedő Régulákat adni lehetetlen” (1912: 274). Mindezek ellenére megpróbálkozik a regulaadással, mégpedig meglehetősen sikeresen (i. m. 274–6). Magyarázataiból az is világosan látszik, hogy ehhez a módhoz nem csak a *modus obliquus*, vagyis az *Azt mondta, elmenne hozzátok* típusú igemódhasználatot rendel. Ismereteim szerint a kötőmód legteljesebb bemutatása a korban (és még sokáig) első 19. századi magyar nyelvű iskolai nyelvtanunkban, Verseghy Ferenc Magyar grammatikájában található (1818). Először is Verseghy utal a két mód formai egyezésére, ugyanakkor elismerésre méltóan törekszik funkcióik elválasztására: „A Magyarban a parancsoló mód kapcsoló gyanánt is szolgál” (i. m. 444). (Az igekötők viselkedésének sajátosságaira még nem figyelhetett fel, hiszen sem szófaji besorolásuk nem volt megoldva, sem az igekötőszerű elemek köre nem volt meghatározva.) Példái alapján a parancsoló mód fő feladatának a parancsolást és a tiltást tekinti („*Mennyetek haza*” i. m. 445), a kapcsolatos móddal pedig egyrészt a dolgozatom direktívumtartalmú állításait azonosítja („*Azt üzeni az atyátok, hogy haza mennyetek*” i. m. 445), de említ valóban „kötőmódgyanús” mondat szerkezeteket is: „*Szülőim azt akarják, hogy haza menynek*” (i. m. 444); „*Azt ohajtotta szüntelen, hogy gyermekei nagy vagyonnal soha ne birjanak...*” (i. m. 445). A parancsoló mód használatát leíró négy szabályából három a „tágasabb értelemben való parancsolatot vagy tilalmat” jelentő eseteket, vagyis a kapcsoló módot foglalja magába. Leírásában több, a későbbi munkákból kifeledett mondat szerkezetekről is szól (lásd a 6.1.1. és 6.2.1. alrészeket).

Mínthogy az igekötős igék viselkedésére nem figyeltek fel, a két mód teljes formai egyezésének hangsúlyozása általánosnak mondható egészen a 19. század közepéig, ami korántsem jelentette a kötőmód létének tagadását, funkcióik öszszemosását. „A parancsoló mód egészen a foglaló mód jelenje”, jelenti ki például

Fogarasi János (1843: 228), de szerepeikkel külön foglalkozik. Riedl Szende (talán a régi nyelvtanokra is támaszkodva) valamelyest árnyalja a teljes formai egységéről szóló képet: „A parancsoló mód azonos a kötmóddal, azon már magában is világos különbséggel, hogy a kötmód egyesszámú első személye parancsoló értelemben nem használtatik” (1884: 187).

Vázlatosan végigkövetve a kötmód sorsát nyelvtanirodalmunkban, eljutottunk a 19. század utolsó harmadáig, Simonyi fellépéséig. A rá irányuló figyelem újjáéledését a 20. század utolsó harmadától datálhatjuk. Az első munkák közös vonása, hogy az idegen nyelvekkel való összevetés, az angol, német, francia stb. nyelvekben meglévő subjunctive (ang.), subjunctif (fr.), Konjunktiv (ném.) inspirálta a szerzőiket a velük párhuzamba állítható magyar jelenségek minősítésére. Prileszky Csilla a magyar mint idegen nyelv oktatásában szerzett tapasztalataiból kiindulva a különböző mondatfajták és az igealkotók helye közötti párhuzamosságokból azt a következtetést vonja le, hogy az egyenes szórendű mondatok (*Elment, hogy megváltsa a jegyét*) igemódja olyan, mint a más nyelvekben a kötmód (Prileszky 1974). Pataki Pál francia–magyar összevetésen alapuló dolgozatában még határozottabban érvel a kötmód megléte mellett. Ő az igealkotós ige viselkedésén kívül a kötmódot tartalmazó mondatok szemantikai sajátosságainak is jelentőséget tulajdonít. Meghatározó jegyüknek azt tartja, hogy „olyasvalamit fejeznek ki, ami a valóságban nincsen meg, olyan tényt, amely nem létezik, olyan folyamatot, amely nem történik meg, olyasvalamit, aminek a nemléte vitathatatlan” (Pataki 1984: 210). Molnár Ilona többször hivatkozott nagyobb lélegzetű írásában a felszólító módú igealakok tetszőleges és kötelező előfordulásának eseteit veszi sorra gazdag élőnyelvi példaanyaggal illusztrálva, így számos igen hasznos észrevétellel gazdagítja a felszólító módú mondatfajtákról szóló ismereteinket, de a kötmód meglétének kérdésében tudatosan nem foglal állást (Molnár 1994–95). Tóth Enikő Patakihoz hasonlóan a szemantikai tényezőket állítja középpontba, és a mondatbővítmény igemódja és a főmondat régensének faktivitása, illetve modalitása alapján különíti el a konjunktívuszi alakokat (2003). A témával foglalkozó, empirikus vizsgálatokra is támaszkodó későbbi dolgozatában elfogadja a Pataki által adott szintaktikai kritériumokat, és amellett érvel, hogy a kötmód külön módot alkot a magyar nyelvben (Tóth 2005).

A tárgyalt időszak nyelvtanaira vetve pillantásunkat, értelemszerűen hasonló gondolatokra lelünk. A Strukturális magyar nyelvtan meghatározza magát a fogalmat, de részletesen nem foglalkozik vele: „a kellést, szükségességet stb. kifejező igealkotók alárendelt *hogy*-kötőszós mellékmondatok igemódja. Formailag lényegében azonos a felszólító móddal” (Kiefer 1992: 898). Ugyanitt Kenesei István a *hogy* kötőszavas mondatok modalitásáról szólva kijelenti, hogy a mellékmondat modalitása mindig a vonzatként meghatározható főmondatbeli összetevőtől függ. A felszólító módot kívánó igealkotók, mellékneveknek stb. két fajtáját említi. Az egyik közülük „csak” felszólító móddal jár együtt: *ajánl*, *biztat* stb. Rendszerem szempontjából ki kell emelnem, hogy ezekről ő is azt mondja, hogy megfelelnek a beszédaktus-elméletben a „direktív” igealkotók nevezett csoportnak (Kenesei 1992: 679). A másik főmondatbeli régensgyűttes (itt főként a munkám

4., 5, 6. és 7. pontjában tárgyalt formákból találunk példákat) viszont kötőmódot követel. A mondatípusnak a feltételes módú alárendelésekkel is közös jellemzőjét abban látja, hogy „kivétel nélkül mindig utóidejű (azaz jövő idejű) vagy irreális proposíciókra vonatkoznak”, vagyis a modalitás esetükben „»a faktualitás felfüggesztésének« egyik jelentékeny esete” (i. h.). Az Új magyar nyelvtan formái ismérveket, nevezetesen az igekötő viselkedését alapul véve azokat az eseteket azonosítja a kötőmóddal, amikor az igekötő nem válik el az igéjétől: „A kötőmód, a felszólító móddal ellentétben, nem jár az igekötő és az ige fordított sorrendjével” (É. Kiss 1998: 141). Kugler Nóra a Magyar grammatikában fontosnak tartja megjegyezni, hogy a mellékmondat akkor is tartalmazhat felszólító módú állítmányt, ha nem felszólítást tartalmaz. Azt is feltételezi, hogy az alárendelt helyzetű felszólító mód megjelenését „lexikális elem (úgynevezett kulcsszó), ill. ennek általános 'legyen'/'ne legyen' jelentéstartalma szabályozza” (Kugler 2000: 107). A kötőmód elnevezést ő azonban kerüli, csupán azt jegyzi meg, hogy a „mellékmondatbeli módhasználatot több szerző” konjunktívusznak tartja (i. h.).

A szakirodalomban megfigyelhető egy olyan vonulat is, amely a konjunktívuszt emeli fő kategóriává (anélkül, hogy a fogalmát tisztázná), és ezen belül különít el funkciókat, többek között a felszólítói használatot. Tompa József német nyelvű magyar nyelvtanában még csak a két mód egyezéséről szól: „Der Imperativ – es ist eher ein Imperativ-Konjunktiv (1972: 65). Hegedűs Rita vélhetően ugyancsak a német mintát követve már egyértelműen konjunktívusról beszél, amelynek egyik funkciója a felszólítás (2004: 259), de Turi Gergő (2009) Farkas (1992) nyomán szintén azt javasolja, hogy a *-j-t* tekintsük a kötőmód jelének. Ezt a módjelet szerinte a következő kontextusok hívják elő: a felszólító operátor, a célhatározói mellékmondat utalószava és bizonyos (racionális értékelést, episztemikus értékelést, engedélyt, tiltást stb. kifejező) főmondati predikátumok. Kötőmódú alárendelt mellékmondatról szerinte abban az esetben beszélhetünk, ha a kötőmódú igei állítmánnyal rendelkező mondatban nincsen úgynevezett felszólító operátor, amely felszólító értelművé alakítaná a mondatot, és megfordítaná az igekötő és igéje sorrendjét. Ezt a gondolatot a pragmatikai megközelítés megerősíti, de – mint tapasztaltuk – a kép az átmeneti aktusoknak, illetve a többféle illokúciós erővel bíró igéknek köszönhetően jóval árnyaltabb.

8.2. Összegzés – felszólító mód versus kötőmód pragmatikai aspektusból.

A 9. táblázat a tipikus direktívumok viselkedési jegyeit mutatja. Akaratunk átvitelekor mind az implicit, mind az explicit F(p) szerkezetekben elválasztjuk az igekötőt az igéjétől. Mivel a direktívumtartalmú állításokban valójában az eredeti illokúciós erő felidézése, átadása történik, ezekben is elmarad az igekötő és az ige inverziója, de az öttagú felszólítói paradigma kiegészül az egyes szám 1. személyvel. A *hogy* kötőszó használata a performatívumi mondatokban tetszőleges, a direktívumtartalmú állításokban viszont a performatívumi szerepre nem alkalmas igékkel az eddigi véleményekkel ellentétben nem minden esetben. A kérdés tehát további vizsgálódásokat igényel.

9. táblázat
A direktívumok és a direktívum tartalmú állítások

Sztintaktikai jellemzők	2.1. direktívumok		
	Közvetlen ráhatások		Direktívumtartalmú állítások
	-j mód-jeles alak	F(p) szerk.	
Az igeikötő elválik az igétől	+	+	+
Az igeikötő nem válik el az igétől			
A <i>hogy</i> megléte		+/- tetszőleges	+/- megkötések
A paradigma alakjainak a száma	5	5	6

A 10–11. táblázatok az átmeneti, direktívumi és az expresszívumi viselkedési jegyeket egyaránt hordozó aktusokat foglalják magukba. Elválasztásukat az indokolja, hogy nem azonos mértékben és módon jelenítik meg a két illokúciós osztály jegyeit.

A 10. táblázatot alkotó kívánságok, óhajok közös sajátja, hogy implicit kifejezési formájukban direktívumként azonosíthatók, a tanácskérésnél ez csak az egyik értelmezési lehetőség: *Menjek el? – Elmenjek?* Az illokúciós indikátort tartalmazó F(p) struktúráikban az igeikötő el is válhat igéjétől, de együtt is maradhat vele: előbbi esetben a ráhatói illokúciós erő kerül előtérbe, az utóbbiban az érzelmi magatartást megjelenítő. Vizsgálataim alapján a *hogy* az igeikötőt elválasztó szerkezetben sem tetszőlegesen jelenik meg, leginkább akkor hiányozhat, ha az utalószó ott van a főmondatban: *Azt akarom, menj el; Akarom, menj el.* Az expresszívumi aktusokban az igeikötő változatlan szórendje a *hogy* kötelező jelenlétét vonja maga után: *Kívánom, hogy megoldódjon a problémád;?Kívánom, megoldódjon a problémád.* A tanácskérésekről szóló állításoknál nincsenek megkötések a rámutató és kötőszók használatában. Összegezve a fentieket, az ide sorolt aktusok átmenetisége nem az implicit-explicit formák elkülönüléséből adódik, hanem abból, hogy a kívánság, akarat, tanácskérés lexikai egységei (legalább) két illokúciós erő kifejezésére alkalmasak, így megjeleníthetnek ráhatásokat ráhatói szerkezettel, de érzelmi magatartásokat is az előzőektől eltérő szintaktikai szabályokat követve (lásd a kiemelt helyeket).

10. táblázat
A direktívumok és az expresszívumok között 1.

Sztintaktikai jellemzők	3.1. kívánság, akarat óhaj, vágy stb.		Állítások kívánságról, akaratról, vágyról, óhajról stb.	3.2. tanácskérés, bizonytalanság kifejezése		Állítások a jövőbeli cselekvésekkel kapcsolatos bizonytalanságokról
	-j mód-jeles alak	F(p) szerk.		1. szem. -j mód-jeles kérdések	F(p) szerk.	

Szintaktikai jellemzők	3.1. kívánság, akarat óhaj, vágy stb.		Állítások kívánságról, akaratról, vágyról, óhajról stb.	3.2. tanácskérés, bizonytalanság kifejezése		Állítások a jövőbeli cselekvésekkel kapcsolatos bizonytalanságokról
	+	+		+	+	
Az igekötő elválik az igétől	+	+	+	+	+	+
Az igekötő nem válik el az igétől		+	+	+	+	+
A <i>hogya</i> megléte		+	+		+	+
		- megkötések	- megkötések		-	-
A paradigma alakjainak a száma	5	4	6	2	2	6

A 11. táblázat aktuális, az engedélykérések, engedélyezések, tiltások implicit megjelenítmódjaiban osztoznak az utasítókkal az imperatívuszi alakokon. Az F(p) szerkezetek, valamint a szóban forgó beszélői szándékot interpretáló állítások viszont csak a morfológiai markert kölcsönzik a felszólító módtól, szintaktikai felépítésük eltér a hasonló direktívumi megnyilatkozásokétól: az igekötőt és az igét nem választják el, egyaránt megkövetelik a *hogya* jelenlétét az illokúciós erő indikátorai, valamint a propozicionális tartalom között. Ha a 11. táblázat kiemelt, vonalas celláit összehasonlítjuk a 12. minden ráhatói jegyet nélkülöző azonos elemeivel, teljes megegyezést tapasztalunk velük. Az engedélykérések, engedélyezések, tiltások implicit formái tehát ráhatások, explicit megjelenésükben viszont olyan cselekedetek, amelyek a beszélői ráhatói magatartásának emocionális, illetve a két fél viszonyára utaló elemeit hangsúlyozzák. Kijelenthetjük tehát, hogy egy lépéssel távolabb állnak a ráhatásoktól, mint a 10. táblázat tevékenységei, amelyek explicit formájukban mind a két illokúciós erőt képesek kifejezni.

11. táblázat

A direktívumok és az expresszívumok között 2.

Szintaktikai jellemzők	3.3. engedélykérés		3.4. engedélyezés, tiltás			Állítások engedélyezésről és tiltásról
	<i>hadd</i>	F(p) szerk.	<i>hadd</i>	<i>ne</i>	F(p)	
Az igekötő elválik az igétől	+		+	+		
Az igekötő nem válik el az igétől		+			+	+
A <i>hogya</i> megléte		+			+	+
A paradigma alakjainak a száma	2	4	2	4	4	6

A 12. táblázat expresszívumai minden vizsgált kritérium alapján elkülönülnek a direktívumoktól. Ami leginkább elválasztja a klasszikus ráhatásoktól, illetve az átmeneti aktusoktól őket, az az, hogy nincs implicit, imperatívuszi megjelenésmódjuk. A ráhatói illokúciós lényeg eltűnésére utal az is, hogy a performatív mondatokban szintén elmarad az igekötő és az ige inverziója, a *hogy* pedig mind itt, mind az expresszívumtartalmú állításokban kötelezően kapcsolja össze a tagmondatokat. Még inkább érvényes ez az 5., a 6., a 7. részekben tárgyalt asszertívumokra, hiszen velük összefüggésben nemhogy implicit ráhatásokról, de F(p) struktúráról sem beszélhetünk (az asszertívumok performatívumai a *kijelentem, állítom, mondom* stb. lennének), következésképpen a propozicionális tartalmat magába foglaló mellékmondat állítmányának *-j* módjele a főmondatbeli állítások szemantikai összetevőivel magyarázható.

12. táblázat
Befolyásoló expresszívumok és az asszertívumok csoportjai

Szintaktikai jellemzők	4. jövőbeli cselekedetek befolyásolása (tagadás, támogatás stb.)	Állítások jövőbeli cselekedeteket befolyásoló tettekről	5. állítások az elkötelezettség hiányáról és meglétéről	6. értékelő állítások jövőbeli cselekedetek megvalósulásáról	7. állítások jövőbeli célokról
	F(p) szerk.				
Az igekötő elválik az igétől					
Az igekötő nem válik el az igétől	+	+	+	+	+
<i>hogy</i>	+	+	+	+	+
A paradigma alakjainak a száma	5	6	6	6	6

Ha egybevetjük az általam követett megközelítésmóddal nyert megállapításokat és az eddigi munkák eredményeit, akkor kijelenthetem, hogy a pragmatikai elemzés megerősítette azt a tényt, hogy léteznek olyan *-j* módjeles predikátumot tartalmazó mondatok – nevezzük most már őket kötőmódúnak –, amelyeknek szintaktikai szerkezete eltér a felszólítói (direktívumi) és a felszólításokat interpretáló *hogy*-os mondatokétól. Ezek pragmatikai szempontból lehetnek:

1. F(p) szerkezetű, jövőbeli cselekedeteket, történeteket befolyásoló expresszívumok, tagadások, akadályozások, támogatások, jövőbeli cselekedetek akadályozásáról vagy támogatásáról referáló állítások;
2. elkötelezettség hiányáról vagy meglétéről referáló állítások;
3. értékelő állítások a jövőbeli cselekedetek, történések megvalósulásáról:
 - állítások a propozícióba foglalt jövőbeli cselekvések létrejöttét biztosító feltételek meglétéről vagy hiányáról,

- állítások a proposícióba foglalt jövőbeli cselekvések megvalósulásának szükségtelenségéről, lehetetlenségéről, valószínűtlenségéről,
 - állítások a proposícióba foglalt jövőbeli cselekvések megvalósulásának szükségességéről, fontosságáról, lehetséges voltáról;
4. állítások a proposícióba foglalt cselekvésekről, történésekről mind elérendő célokról.

Beigazolódott az eddigi munkák azon meghatározó gondolata is, hogy a főmondatbeli összetevők, a régensek vezérlik, „kötik meg” a mellékmondat módját és szintaktikai struktúráját. E lexikális elemek, „kulcsszavak” körét a dolgozatomban kiszélesítettem, de a szemantikai arculatuk fő jegyei nem mondanak ellen a szakirodalomban foglaltaknak, ahogy annak a megállapításnak sem, hogy használatuk a faktualitás, a tényszerűség felfüggesztéséhez kapcsolható. Az igaz-hamis proposíciókkal szemben álló, az igazság mérlegére nem helyezhető megnyilatkozások nyelvi eszközeinek, a főnévi igenévnek, a feltételes, felszólító és kötőmódnak egy tőről fakadását meggyőzően mutatja be Pomozi Péter nyelvtörténeti adatokat és a rokon népek nyelvéből vett példákat felvonultató dolgozatában (Pomozi 1991).

Vizsgálataim ugyanakkor ráirányították a figyelmet az imperatívuszi és a kötőmódú szerkezetekhez kapcsolható cselekedetek között elhelyezkedő, átmeneti jegyekkel bíró aktusokra (az engedélykérésre, -adásra, a tiltásra, a kívánság és az óhaj kifejezésére, a tanácskérésre), amelyek megjeleníthetők ráhatásként is, de explicit formájukban, valamint a róluk szóló állításokban kötőmódú mondatépítést követelnek vagy engednek meg (lásd a 10., 11. táblázatok vonalkázással kiemelt részeit). Mindebből az a következtetés vonható le, hogy a felszólító mód közös kifejezési lehetőségként funkcionál a ráhatásoktól a kívánságokon, a tanácskérésen, az engedélykérésen, az engedélyezésen át a tiltásig tartó aktuscsoportok implicit megjelenítéséhez, de kölcsönzi morfológiai jelét a kifejezők és az állítók több típusának is. Az imperatívuszt a kötőmódból levezető elképzeléseknek ez a tény mindenképpen ellentmond (még ha szinkrón szempontból el is fogadható), erősen egybecseng ellenben Austinnak azzal a gondolatával, amely szerint az eltérő illokúciós erők egyértelmű elkülönítése, az explicit performatív formulák kifejlődése az implicit alakokból, a „nyelv későbbi, mégpedig jelentős fejleménye” (Austin i. m. 84) a pontosságra, a jelentést (az illokúciós erőt) világosabbá tevő törekvések bizonyítéka. Ezzel egyidejűleg óv attól a nyelvfilozófiában szilárdan meggyökeresedett nézettől is, amely szerint a mondatok elsődleges vagy ősi használatának szükségképpen kijelentésszerűnek kellett lennie (i. m. 84.)

Munkám elsődleges célja az volt, hogy a pragmatika eszközeivel hozzájáruljak a kétféle igemód teljesebb leírásához. A vizsgálatok során számos, a beszédaktusokat érintő megválaszolendő elméleti problémával szembesültem, de kirajzolódtak az empirikus kutatások lehetséges további irányai, így az utalószók és a *hogy* előfordulása között meglévő összefüggések feltárása, a többféle igemód használatát megengedő lexikai egységek pragmalingvisztikai sajátosságainak megfogalmazása, de nyújtanak még feladatot bőven a kötőmódot helyettesítő szerkezetek is.

SZAKIRODALOM

- Austin, John. L. 1990. *Tetten ért szavak*. 1990. Budapest, Akadémiai Kiadó. Angolul: *How to do things with words*. Oxford, Clarendon, 1962.
- Bencédy József – Fábián Pál – Rácz Endre – Velcsov Mártonné 1971. *A mai magyar nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- CorpGramm. 1866. *Corpus Grammaticorum Linguae Hungaricae. A régi magyar nyelvészek Erdősitől Tsétsiig*. Kiadta Toldy Ferenc, Pest.
- Dirven, René – Verspoor, Marjolijn 2004. *Cognitive Exploration of Language and Linguistics*. John Benjamins, Amsterdam.
- Debreczeni grammatika 1795. *Magyar grammatika, mellyet készített Debreczenben egy magyar társaság*. Bécs.
- Farkas, Donka F. 1992. Mood Choice in Complement Clauses. In: Kenesei István – Pléh Csaba (eds.): *Approaches to Hungarian*. 4. Szeged, JATE, 207–24.
- Fogarasi János 1843. *A magyar nyelv szelleme. Művelt magyar nyelvtan*. Pest.
- Földi János 1912. *Földi János Magyar grammatikája*. Közzéteszi Gulyás Károly. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Hegedűs Rita 2006. *Magyar nyelvtan. Formák, funkciók, összefüggések*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Kenesei István 1992. Az alárendelt mondatok szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): *Strukturális magyar nyelvtan. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 529–723.
- Kiefer Ferenc 1992. *Strukturális nyelvtan. Mondattan*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kiefer Ferenc 2005. *Lehetőség és szükségszerűség. Tanulmányok a nyelvi modalitás köréből*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- É. Kiss Katalin 1998. Mondattan. In: É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter: *Új magyar nyelvtan*. Osiris, Budapest. 141–2.
- Klemm Antal 1942. *Magyar történeti mondattan*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Krékits István 2006. *Felzólító performatív beszédaktusok. A „beavatkozás” igéi*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Kugler Nóra 2000. Az igeragozás. In: Keszler Borbála (szerk.): *Magyar grammatika*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 104–28.
- Molnár Ilona 1994–1995. Az alárendelt mondatbeli felzólító módról. *Nyelvtudományi Közlemények*. Budapest, 5–43.
- Pataki Pál 1984. A francia subjonctif és a magyar kötőmód. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* XVI: 207–18.
- Pintér Lilla 2009. A mondatértékű bővítmények típusai a magyar nyelvben. *Magyar Nyelvőr* 133: 480–91.
- Pomozsi Péter 1991. Néhány gondolat a magyar „konjunktívusz”-ról. *Dolgozatok a magyar mint idegen nyelv és a hungarológia köréből* 23. Budapest.
- Prileszky Csilla 1974. A felzólító módú mellékmondat néhány kérdéséről. *NyudÉrt.* 83: 473–5.
- Rácz Endre 1985. *Nehogy – hogy ne*. In: *Nyelvművelő kézikönyv*. 2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Riedl Szende 1884. *Magyar nyelvtan*. Pfeifer Ferdinánd, Pest.
- Simonyi Zsigmond 1877. A magyar igemódok alkalmazása. *Magyar Nyelvőr* 6: 529–39.
- Simonyi Zsigmond 1883. *A magyar kötőszók. III. Az alárendelő kötőszók második fele*. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest.
- Tompa József 1972. *Kleine ungarische Grammatik*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Tóth Enikő 2003. A magyar kötőmódról. *Magyar Nyelvjárások* XLI: 617–26.
- Tóth Enikő 2005. Az alárendelt mellékmondatbeli kötő-, illetve felzólító módról. *LingDok4. SZTE, Nyelvtudományi Doktori Iskola, Szeged*, 175–90.
- Turi Gergő 2009. Kötőmód a mai magyar nyelvben. *Argumentum* 5. Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.

Verseghy Ferenc 1818. *Magyar Grammatika avagy Nyelvtudomány, melyben a' Hazai Nyelvnek sikeres okokra épített Regulái napkeleti nyelvhez illő tanításrenddel mind és pontosan előterjesztetnek.* Buda.

Szili Katalin

egyetemi docens

ELTE BTK

Magyar mint Idegen Nyelvi Tanszék

SUMMARY

Szili, Katalin

The imperative seen from a pragmatic angle (part one)

This paper uses a large sample of linguistic material to establish the range of speech acts that can be performed in Hungarian by using verb forms involving the mood marker -j, and to explore formal and usage-based characteristics related to their functions. Furthermore, the author intends to contribute to resolving a problem often raised with respect to the syntax of the imperative: whether there is a subjunctive mood in Hungarian, and what its scope is if any. In order to reach those goals, the author clarifies a number of issues pertaining to speech act theory, including the relationship between speech act verbs and performatives and presents specific methods of analysing the individual speech acts. The types of acts she defines as being expressed by the mood marker -j, that is, directive acts, acts midway between directive and expressive ones, impressive-expressive acts, and assertive acts, show that the author relies on Searle's classification but rejects its strict principles of separation of illocutionary classes, claiming instead that there are also transitional classes unifying features of two or more basic types. By using a pragmatic approach and employing a tripartite set of criteria for telling imperatives and subjunctives apart, the author claims that, in addition to syntactic structures analysed as involving the subjunctive, there are also two-faced structures uniting features of directives (traditionally seen as involving verbs in the imperative) and conjunctives.

Keywords: speech acts, performatives, imperative, subjunctive

Az ünnep főnév környezetkísérétééről a 14–20. századi irodalmi nyelv alapján¹

1. *Ünnep* szavunk eredetileg összetétel volt, valószínűleg a magyar R. **id* (← **igy*) 'szent' és a *nap* '24 órás időszak' alkotja tulajdonképpen 'szent nap'-féle jelentésben. Talán egyházi műszó lehetett, első írásos adata a JókK.-ból ismeretes (l. TESz., EWUng.). Más magyarázatai (a magyar nyelvtörténet egyéb tényei és azok összefüggései) miatt kevésbé meggyőzőek, például TörK. 198: „Az *ünnep* szó az ótör. *ädgü* 'jó' szó középcsuvasos változata”.

A következőkben a magyar irodalmi nyelvhasználatban szereplő *ünnep* szavakra támaszkodva előfordulásaik kapcsán kísérelem megmutatni, milyen cselekvések, dolgok, jellemzők (attribútumok) jelennek meg az ünneppel mint olyannal kapcsolatban, és jelzik a befogadó számára az ünnepet. A nyelvi anyag forrásai a JókK., a BécsiK., valamint Balassi, Zrínyi, Katona, Petőfi, Mikszáth, Juhász Gyula és Füst Milán művei. A vizsgálat módszere a tartalomelemzéssel rokon (Antal 1976; Krippendorff 1995).

Az *ünnep* főnév jelentésleírásai az ÉrtSz.-ban a következők:

- „1. <Vmely nagyobb közösségben, kül. a nemzet életében> jelentős történelmi eseményről v. kimagasló személyről való ünnepélyes megemlékezésnek, vmely nagy közösségi eszme tiszteletének szentelt alkalom. *Állami, hivatalos, nemzeti* ~; [...]
- ||a. (*Vall*) Vmely, az egyházi életben jelentős eseményről v. személy(ek)ről való ünnepélyes megemlékezésnek v. vmely vallási eszme tiszteletének szentelt alkalom. *Egyházi, vallási; sátoros* ~; *~et tart, ül; megszenteli, megtartja, megüli az ~et*.
2. Ennek a tiszteletnek, megemlékezésnek szentelt, évenként visszatérő, a hétköznapiak közül kiváló, meghatározott (napok), amely(ek)et munkaszünettel, ill. ünnepélyekkel, felvonulásokkal, (szórakoztató) rendezvényekkel, mulatsággal, az egyházi életben pedig külön szertartásokkal, istentisztelettel ülnék meg. [...] ~ *vasárnapja* [...] *húsvét* ~ [...].
3. Vmely közösség (v. ritk. az egyén) szempontjából jelentős, örömdetes esemény (napja), ill. ennek megünneplése; örömnapi. *Győzelmi, tavaszi* ~; *~et áldoz; ~et ül* [...] *Lesz még egyszer ünnep a világon...*
VÖR.[ÖSMARTY]
- ||a. Ünnepély, ünnepség. [...] *Ünnepeket, táncot, muzsikát adván* [...]
BERZS.[ENYI]

¹ Elhangzott előadásként a 9. Semiotica Agriensis nemzetközi konferencián 2011 októberében.

||b. (átv) *Hadd legyen (egyszer) neki (is) ~e*: hadd legyen boldog, hadd örüljön.”

2.1. A 14–15. századból való Szent Ferenc-legendákban (= JókK.) a szövegkörnyezet nem mutat különösebb jellemzőket abból a szempontból, hogy milyen helyzet, tevékenység, viselkedés stb. fordul elő az ünnepnap kapcsán. A szövegkörnyezet többnyire a vallási ünnep minéműségét tartalmazza, például a kereszt ünnepe, az üdvözítő születésének napja. Némelykor az *ünnep* szó nem is szerepel, csupán a jeles nap körülírása van megadva: *zewletetj napyara* (JókK. 73: 17). Van adat az ünnepi vendégségre (JókK. 38: 6) és a társak közt eltöltött ünnepre (JókK. 73: 24). A { }-ben lévő és az *ünnep*vel kapcsolatos együttelőfordulások nem pontos szóelőfordulásként, hanem fogalomként értendők. – A JókK. *ünnep* szavának az összes előfordulása a következő (vö. Jakab 2002):

tegedet ez *ydneppre* {vendége hyutanak} (JókK. 38: 6)
 ez felwl mondott *ydnepp* {el muluán} (JókK. 39: 2–3)
 nagy zent kerefnek *ydnepe* fele (JókK. 49: 11)
zewletetj napyanak ydnepere az apacz a liyanok zoktakuala {mýfere menj} (JókK. 73: 17)
 bodog clara: mend az *ydnepre* {menuen} ewnewnmaga (JókK. 73: 20)
 ez ewdnewzewjtem yfthenek *ydnepe* zewletetj napyan [A fordító először *ünnepet* írt, majd áthúzta.] (JókK. 74: 6)
 vr {zyletetjnek} *ydnepett* {zolgalnja} (JókK. 83: 15)
 Es az barátok mýnyfternek kedueert es az *ydneppnek* : {c3ynalanak aztalokot} nemýkeuffe týztesen es oduarzerent az zewletetjnek napyan nemef es zep es feher abrozokott tewnek az aztalokra es eueg poharokott (JókK. 83: 16–20)
 [nem lehetett társai közt] jly [= ily] {ajotatof} *ydnepe* (JókK. 73: 24)

Az adatok csoportosítási lehetősége (klaszterezése) az attribútumok együttes előfordulásai alapján az alábbi:

<i>ydneppre</i> {vendége hyutanak}	}	ÜNNEPEL
vendégül hívnak vkit az ünnepre		
<i>ydnepre</i> {menuen}		
ünnepre megy		
<i>ydnepett</i> {zolgalnja}	}	ÜNNEPEL
szolgálja az ünnepet		
<i>ydneppnek</i> : {c3ynalanak aztalokot}	}	ÜNNEPEL
vmit csinál ~ készít az ünnepre		

<i>zewletetj napyanak ydnepere</i> a születés ünnepe	}	VMINEK ÜNNEPE
<i>yftennek ydnepre zewletettj napyan</i> a születés ünnepe		
{zyletetjnek} ydnepett a születés ünnepe		
<i>kereftnek ydnepre</i> a kereszt ünnepe		
{ajotatof} ydnepbe ájtatos ünnep	}	IGAZ
<i>ydneppe</i> {el muluán} ünnep elmúlván	}	ÜNNEP IDEJE

A fontosabb csoportok tehát annak tudatosítását mutatják, hogy VKI ÜNNEPEL, illetőleg hogy VMINEK ÜNNEPE van, egy-egy említést kapott az ünnep ájtatos volta és elmúlása (*ájtatos* 'áhitatos, andächtig', l. TESz.).

2.2. Hasonló a helyzet az ünnep megnevezésével és kontingenciáival a 15. századi Bécsi Kódexban is. (A BécsiK. szóanyagának alaktani összegzését l. Károly 1965.) Az *ünnep* adatai és a fontosabb kontingenciák csoportjai az alábbiak:

- 183₁₁ – τ megzontetem o minden {vigafat} [τ] o [menden] *innepenet* [...]
 198₉ – tegedet meglē hailakokban · mikent *innepet* {napiban} [...]
 260₁₅ – Iuda {zolgallad} te *innepidet*
 26₆ – Ifl haza *innepetol* {megualuā} ['Izrael']
 317₁₆ – [imádják férgek urának királyát] τ {zolgallac} hailakoknac *innepit*
 318_{18, 19} – nem menendnec hailakoknac *innepet* {zolgálni}
 47₃₁ – E {gozodelm} *innepenet* kédég napia [számba vétetik]
 69₁₈ – azon napot zèzzètèc {gènèzkedètèknc} τ {vigafagocnac} {ièlès} *innepèie*
 71₂₉ – [...] èz nap a iouèdø vðbèn {ièles} *ynnepèe* zèzzètènèc

{zolgallad} te <i>innèpidèt</i> szolgálja az ünnepet	}	ÜNNEPEL
<i>innèpètól</i> megúaluā ünneptől megváltván		
{zolgallac} <i>innèpit</i> szolgálja az ünnepet		
<i>innèpet</i> {zolgalni} szolgálja az ünnepet		
{gènézketètknc} <i>innèpèie</i> gyönyörködöt ünnepe	}	ÖRÖM
{vigafat} <i>innèpenèct</i> vidám ünnep		
{vigafagocnac} <i>innèpèie</i> vígasság ünnepe		
{gøzødèlm} <i>innèpènèc</i> győzelem ünnepe		
{ièlès} <i>innèpèie</i> jeles ünnep	}	IGAZ
{ièlès} <i>ynnèppè</i> jeles ünnep		
<i>innèpec</i> {napiban}	}	ÜNNEP IDEJE
ünnep napja(i)		

A JókK.-hez képest talán csupán az ünnepnek az ÖRÖM klasztere jelent újat, az együttes előfordulások az *ünneppel* rokon értelmű kifejezések (*ünneppnap*, *ünneplés*, *ünneplet*) kapcsán is hasonlók:

- 85₂₂ – Azèt ty es ènnapot vallatoc égèb *innèppnapoc* közibè τ zolgallatoc øtèt mēden {vigafagággal} [...]
- 98₁₄ – Es èkønuèt oluaffatoc [...] *innèp napoz*
192₅ – Mit teztoc a · {ièlès} *innèpèn vr innèplètenèc* napiā
- 223₂₁ – Gøljøtèm τ èl uèttèm ty *innèppnaptokat* [...]
- 306₁₉ – τ {fenes} *innèplètecebe*
- 47₂₇ – *Innèppapocban* keđ nag dil.øfèggèl iazuala

- 67₁₆₋₇ – {Q20m} tiztéffég τ {vigaßag} · mēden népēknēl [...] {gēnezkdētnc}
 {vigafāga} ludalatos · τ {vendegfēgec} τ *innēpnapoc* ānēza hog [...]
 71₂₇ – {iēlēs} *innēplēfnēlkv*
 85₂₄ – nēm akazād rēzēs lēni è {iēles} *innēplēfbè*
 228₁₀ – [...] τ fordeitom tv *innēpnaptokat* fīralomba [...]

2.3. Balassi Bálint költői nyelvében nincs *ünnep* szó. (A Fűves Kertecskében és a Tíz okokban adatol kettőt a BalassiSz. függeléke.)

2.4. A Zrínyi Miklós (17. század) műveit feldolgozó írói szótár két adatot tartalmaz:

- (1) „'kiemelt jelentőségű nap' Ha ellenségnek vagy *ünnepe*, vagy valami más {öröme} vagyon, az melyben {részegekedik} és {gondatlan}, akkor vagyon ideje, hogy rá menj [= megtámad] Vh [= Vitéz hadnagy] 128: 13;
- (2) „'húsvéti ünnep' Én az {*húsvéti} *innepekben* mind Csáktornyán leszek Le 48: 12 [Zrínyi-levél]” (ZrínyiSz. *ünnep*).

Ezekben az ünnep kontingenciái közül a {részegekedés} bizonyára nem vallási vonatkozású, a {gondatlanság} és az {öröm} általános, ünnephez kapcsolódó vonatkozás, viszont az öröm fogalmához a szövegalkotó szerint – úgy lehet – hozzátartoznak (ok-okozati metonimikus kapcsolatban).

ünnepe {öröme}
 {*húsvéti} *innepekben*

ÖRÖM
 VMINEK ÜNNEPE

A metonimikus kapcsolat:
ünnepe {vagy valami más öröme}
 {részegekedik} ↗
 {gondatlanság} ↘

2.5. Katona József Bánk bán című drámájában (19. század) egy *ünnep* adat van; ez az ÉrtSz.-beli 3. jelentéshez kapcsolható, jobbra egyéni vonatkozású esemény a király megérkezése mint ünnep:

„'vmely alkalomból tartott rendezvény; ünnepség': Gertrudis, ennyit érdemeltem én, / hogy {győzedelmes jöttöm'} *innepén* / romlásodat könnyeznem nem lehet!?' E 5: 195”.

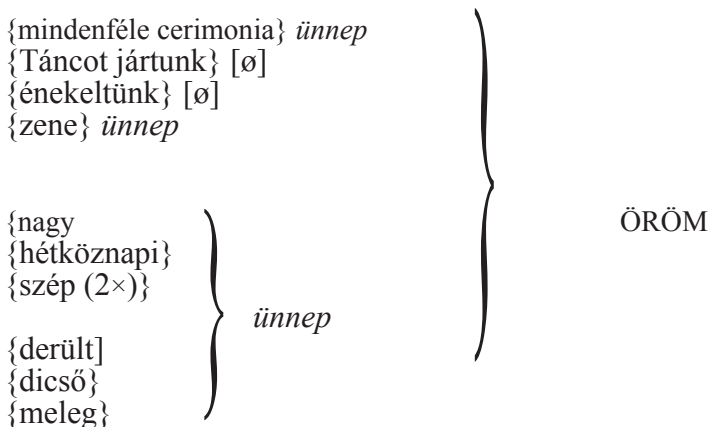
Ennek az adathelynek a felépítése a fentebbi kódexekből ismeretes forma:

{győzedelmes jöttöm'} *innepén* VMINEK ÜNNEPE

2.6. Petőfi Sándor írásaiban (19. század) az *ünnep* főnév 39 adattal szerepel a PetőfiSz.-ban. A szótár jelentésleírási csoportjai, illetőleg a példaanyag mutatják, hogy milyen fontosabb együttes előfordulások találhatók. A szócikk (némileg egyszerűsítve) a következő:

1. 'egyházi emléknap vmely eszme, ill. esemény tiszteletére' – Az ehhez tartozó példák közül néhány: {*húsvéti*} *ünnepek*, {*újesztendő*} *ünnepe*, *ünnep napja*; {*kettős*} *ünnep*, {*magasztos*} *ünnep*, *az alkotmány elfogadtatásának ünnepe*; {*karácsony*} *ünnepe*.
2. 'ünnepség, ünnepély' – A példaanyagban a kontingenciák a polgári életmód szokásaira utalnak: „Március 16-án az előbbi nap tiszteletére a két főváros kivilágítva .. aztán {*fáklyás zene*} Veselényinek, Eötvös Józsefnek .. tennap ismét a nádor tiszteletére {*kivilágítás*} és {*mindenféle cerimonia*}. Mennyi *ünnep* egy hónap alatt!” – „Lesz emléke e {*barátság*} *Ünnepének? Ünnep* volt ez, a {*Barátság*} {*Szép*} *Ünnepje* .. {*Táncot jártunk*}, {*énekelünk*}.”
 - a) 'vminek megünnepelése' – „Lordesné asszony ez {*összeköttetés*} *ünnepéül* ... társaságot gyűjte”.
3. (*átv*) 'örvendetes, ill. dicsőséges esemény (napja)' – A példák közül: {*nagy*} *ünnep*, {*nemzeti*} *ünnep*, {*hétköznapi*} *ünnep*, {*szép*} {*derült*} *ünnep*, {*szabadság*} {*dicső*} *ünnepe*, {*föltámadás*} *ünnepe* [...].
 - a) 'nevezetes esemény napja' → *ünnepnap* [pl. „oly {*meleg*} *ünnepnap* volt”, {*családok*} *ünnepnapja* [ti. a {*karácsony*}].

A rövidített szócikk adatainak kontingenciaelemzése nem mutat merőben más kapcsolattrendszert, mint az előzők, viszont az együttes előfordulások száma gyarapodást mutat, amelynek következtében bizonyos tárgyköri szélesedés észlelhető. Az ÖRÖM csoportjához tartozhatnak a {*nagy*}, {*hétköznapi*}, {*szép*} és további kontingenciák metonimikus kapcsolat révén.

{nemzeti} <i>ünnep</i>	TÁRSADALMI VISZONY
{kivilágítás} <i>ünnep</i>	DÍSZÍTMÉNY
{barátság (2×)} <i>Ünnepének?</i>	} VMINEK ÜNNEPE
{összeköttetés} <i>ünnepéül</i>	
{föltámadás} <i>ünnepe</i>	

2.7. Mikszáth Kálmán nyelvhasználatában (19–20. század) a modern társadalom ünnepfogalmára van a legtöbb adat, ezek az ÉrtSz. jelentéscsoportjaiba jól illenek; egyébként Mikszáth művei az ÉrtSz. egyik forrása. Az adatok (Mikszáth 2000 alapján) a szótári jelentésekhez csoportosítva a következők:

ÉrtSz. 1.

„Megtámadják Tiszát még azért is, hogy a magyar faj szupremáciáját a nemzetiségek túlkapasai ellen biztosítani akarja; eltagadják a Szent-István naptól a {nemzeti} *ünnep* jellegét; eltagadnak mindent, hogy a miniszterelnöknek ártsanak.”

„{Nemzeti} ez az *ünnep*, szebb sohase volt még. A parlament {koszorúja} ott függ a szobron. Eljöttek a megyék is. Ország s megyék {koszorújában} benne van hódolata minden magyarnak [...]”

„A jelenlegi »Március 15-e«, mint helyesen jegyzé meg egy szónokoló ifjú, abban a tekintetben is haladás, amennyiben a halottak fekvőhelyéről, a temetőből áthozatott az élők városába, s megvan [sic!] adva az első lökés, hogy a szabadság napjának évfordulója nagy {nemzeti} *ünnep* legyen a jövőben, mely nem csupán az ifjúság, hanem az egész nemzet szívét áthatja.”

ÉrtSz. 1.||a.

„Miután pedig a tegnapi napon a kalendárium is beleártotta magát a szélsőbal dolgába s a {szent} *ünnep* napját is az obstrukció javára könyvelte.”

„Oh, a halottak nevenapja a szív ünnepe: a {legnagyobb} *ünnep*.”

„Az {ünneplő ruhák} szépen a láda alján maradtak. Nem volt ma *ünnep*, hanem fekete vasárnap, csakhogy még feketébb az igazinál. Nem ért ma rá {imádkozni} senki, pedig lenne miért; nem akart ma tetszeni senki, nem is lett volna kinek.”

ÉrtSz. 2.

„Aznapi, midőn a zsidók {húsvét}-*ünnepe* volt, átment Újfaluba a vásárra, s ott némi bevásárlásokat tévén, epedező tekintettel állt meg egy mézeskalácsos sátor előtt.”

ÉrtSz. 3.

„Lesz még Párizsban {nagy} *ünnep!*”

ÉrtSz. 3.||a.

„Vissza is utazott a legközelebbi vonattal, nem nézte meg a borsi *ünnepet*, melyet annyira várt, és mely annyi illúziótól fosztotta meg; a pakktáskája örökre elveszett, de egy igazság előkerült, hogy a demokrácia a magyar embernél csak hangulat... és sok egyéb is csak hangulat...”

„A szerda délutánok a legszentebb belügy. {A női test fejlesztésének} *ünnep*e, a bűbáj fokozása, az összegyűlt pajkosság, életkedv csapra eresztése, hogy kicsurogjon, elfolyjon a semmibe, az elfeledésbe.”

„De ha elmúlt is az *ünnep*, azért a {zászlókat} éppen nem kellett leszedni a házokról, egy füst alatt meg lehet ejteni velök a választásokat is, csak a jelöltek neveit kell ráragasztani.”

ÉrtSz. 4.

„Lőn azonban, hogy bekövetkezett a losonci vásár ideje, ami {sátoros} *ünnep*e a kakasi szegénylegényeknek.”

„Amint tegnap is fölnéztem a szabadelvű körbe és nem találtam ott senkit (még Urbanovszky se mutatkozván a láthatáron), kivettem zsebemből a bibliai történetet, mivel {sátoros} *ünnep* lévén, a kis fiamnak vittem haza, leheveredtem egy dívánra s elkezdtem belőle olvasni »Ninive városának történetét« [...]”

„– Nem segít mirajtunk csak egy {sátoros} *ünnep* – hunyorgat jelentőségteljesen Prileszky, aki gyerekek közt gyerek, bölcsök közt bölcs, mamelukok közt pecsovic, szélsőbaliak közt forradalmár. A {sátoros} *ünnep* alatt most azt érti, hogy mikor majd megint hadi sátorok fehérlenek a mezőkön.”

NB. A *sátoros ünnep* kifejezés az ÉrtSz.-ban a *sátoros* (mn és fn) szócikkében a következőképpen szerepel: „4. ~ *ünnep*: a) (*Vall*) a pusztai vándorlás emlékét őrző ősi zsidó ünnep; b) nagy ünnep; [...] c) (*átv* kissé *tréf*) ritka kivételes alkalom. *Csirkét ... sem ehetett, csak sátoros ünnepen*. MÓ.[RICZ] [...]” Mikszáth a kifejezést ráértéssel és (ezért) ironikusan a ’nagy ünnep’ jelentésben használja.

A csoportosításban is láthatni, hogy a DÍSZÍTMÉNY megjelenése új, ámbár a koszorú mint ilyen már antik hagyomány is.

<i>ünnepet</i> {ø} {nemzeti} <i>ünnep</i> {Nemzeti} <i>ünnep</i>	} TÁRSADALMI VISZONY
{szent} <i>ünnep</i> {sátoros} <i>ünnepe</i> {sátoros} <i>ünnep</i>	} IGAZ
{sátoros} <i>ünnep</i> {sátoros} <i>ünnep</i> {legnagyobb} <i>ünnep</i>	
* <i>ünnep</i> {koszorúja} * <i>ünnep</i> {koszorújában}	
<i>ünnep</i> {zászlókat} {ünneplő ruhák} [Nem volt ma] <i>ünnep</i>	
{A női test fejlesztésének} <i>ünnepe</i>	} VMINEK ÜNNEPE
{húsvét}- <i>ünnepe</i>	

2.8. Ady Endre költői nyelvének *ünnep* szavával, illetőleg Ady ünnepfogalmával Király István (1982) foglalkozott. A tárgymutatóban számos helyen szerepel az *ünnep* (I, 450; II, 78, 334 [c: 333], 345, 377, 379–80 stb.), ám jobbra a költői szövegművek tartalmának értelmezésében találja meg az ünnepet – némelykor meg lehetőségen vitatható módon. Például az *Intés az őrzökhöz* című Ady-vers kapcsán ezt írja: „Mindenek előtt a képi motívumok hoztak erről [ti. az ünnepről] hírt. Fent a *csillagok*, lent a *jánosbogarak* fénye villogott. [...] A *csillagszóró* szónak hangulata ugyanakkor nemcsak augusztusi nyári éjszakák, de karácsonyestek ünnepieségének is hírhozója volt. [...] Szünetet tartatott mindkét esetben a *csillagszóró* szó után a versi tagolás [?]: a melléknévbe belecsenghetett így a *csillagszóró* főnév jelentése is: a karácsonyfák díszé mint bújtatott képzet a maga ünnepi hangulatával” (Király 1982. II:78). A költemény kezdete: „Őrzök, vigyázatok a strázsán, | *Csillag-szórók* az éjszakák, | *Szent-János-bogarak* a kertben, Emlékek elmúlt nyarakon, | Flórenc nyarán” (Ady 1961: 726), vagyis nem is szerepel a *csillagszóró* főnév, a kötőjeles *Csillagot-szóró* alakulat, nem melléknév, hanem a **csillagot szóró éjszaka* alapmetafora származéka. Király ilyen, illetőleg hasonló, az *ünnepre* vonatkozó motívumvizsgálata – így a „A szerelmi boldogság ismérvei: 2. az *ünnep* érzete” című rész (Király 1982. II:377) (szöveg)nyelvészetileg nem hasznosítható. Ady oeuvre-jéből írói szótár nem készült, e dolgozat terjedelmi korlátai nem adnak helyet a részletes vizsgálathoz, mivel számos előfordulása van az *ünnep* szónak.

2.9. Juhász Gyula költői nyelve (19–20. század) is meglehetősen nagy számban tartalmazza az *ünnep* szót, ezért a JuhászSz. szócikke válogatással (V) készült:

„*ünnep* fn [V: 51]

1. Jelentős történelmi eseményről v. kimagasló személyről való ünnepélyes megemlékezés: [...] *Egy igaz {nagy ember} ünnepére jöttünk [...]*.
2. Ennek a megemlékezésnek szentelt nap: *A hatalom kiadta a parancsot, Ne legyen ünnep {május elsején}! 1054/2 [...]*.
3. (V mely közösségben) örömnapp: *De lesz még egyszer ünnep és {kalács}, Magyar szegénynek {vig} feltámadás. 869/11 [...]*.
 - a) Ünnepség, ünnepély: *Versaillesi kertben nyitlak ily csodák tán {Dús} ünnepen 901/10*”.

A JuhászSz. szerkesztője is bizonyára a legjellemzőbb jelentéscsoportokat adja meg a szócikkben, feltehetően adhatna az együttes előfordulások tüzetes áttekintése új attribútumokat (amint már itt is jelentkezik a {kalács}), például a *sugárzik* tárgyatlan ige kétadatú szócikkében: „[...] *Nagyságod ünnepén, mely tiszta és nemes [...]* Engedd, hogy egy {babért} fonjunk mi is e névre. Beethoven, 757/10 kép → homlok (2)”, utóbbi helyen ez áll: „1. [...] *Köss {koszorút} babérod legjavából S tedd homlokára, őt megilleti, 25/6*”. [A szövegdarab a Vörösmarty című versből való.] – Ez a példa a DÍSZÍTMÉNY hagyományos használatára utal.

{nagy ember} <i>ünnepére</i> <i>ünnep</i> {május elsején} <i>ünnep</i> {kalács} * <i>ünnep</i> {vig} {Dús} <i>ünnepen</i>	}	VKINEK ÜNNEPE TÁRSADALMI VISZONY ÖRÖM
---	---	---

2.10. Végezetül Füst Milán (20. század) költői nyelvének összes *ünnep* szava az alábbi kontingenciákkal mutatható be:

[...] Mézédés {derű}, ó régi *ünnep*,
 Ki {elmúltál} és vissza nem jöhetsz! (Szőlőhegyen, Ny. 1909. II, 298)

„[...] S kik {ettek} Szilveszterkor [= **ünnep*] májat és diót,
 És puttonyból kik ettek szép gyümölcsöket
 A lelkük vizfenéken alszik[,] mint a hal.” (A részeg kalmár, Ny. 1911. I, 175)

Nagy {művész}! Hogy *ünneped* van ma, szívemből {felköszöntelek} [...]
 (Óda Móricz Zsigmondhoz! Ny. 1911. II, 385)

Ünneped van ma s {borral}
 Kedvezni akarok Néked s érezni ünnepi, zavartalan {örömet}! [...] (Óda
 Móricz Zsigmondhoz! Ny. 1911. II, 385)

Újjongott és tapsolva örült, hogy van, aki nagylelkű, aki forró délben
Remekszép {látványosságot}, {tűzijátékot} tartogat néki,
Gyönyörű {multságú} eltikkadt lelkének [...] (Óda Móricz Zsigmondhoz!
Ny. 1911. II, 385)

Egy télen aztán nagy városba érkezénk, volt éppen {gyertyaszentelő} [*ünnepe]
S a víz mellett járt fel s alá sokféle lány meg asszony, kezét tördelé...
{Gyertyákat} vitt a nagy folyónak, {koszorúkat} hajigált belé, majd hajla-
dozott is meg suttogott...

S mi megtudtuk, hogy náluk így szokás: az öngyilkosok kedvesei tartják így
az *innepet*, –

A folyót kérlelik, hogy adná nyugtát annak, aki most is nyugtalan talán,
Még ott a mély halálban is... (Részlet Az „Aggok a lakodalmon” című verses
színdarabból, FÖv. 99)

De mért örülni néked ember s {hazug} *ünnepidnek*

S mért az ünnepi {fénytől} elkáprázva mondani dalt [...] (Az „Aggok a lako-
dalmon” című verses tragédia prológusa, FÖv. 155)

[* <i>ünnepe</i>] {ettek}	}	ÖRÖM
{derű} <i>ünnepe</i>		
* <i>ünnepe</i> {borral}		
* <i>ünnepe</i> {örömet}		
* <i>ünnepe</i> {látványosságot}		
* <i>ünnepe</i> {multságú}	}	VKINEK ÜNNEPE
{ember} <i>ünnepidnek</i>		
{művész} <i>ünneped</i>	}	DÍSZÍTMÉNY
{Gyertyákat} <i>innepet</i>		
{koszorúkat} <i>innepet</i>		
* <i>ünnepe</i> {tűzijátékot}	}	ÜNNEP IDEJE
* <i>ünnepe</i> {elmúltál}		
{rég} <i>ünnepe</i>	}	KÖSZÖNTÉS
<i>ünneped</i> {felköszöntelek}		
{hazug} <i>ünnepidnek</i>		HAMIS

Megjegyzendő, hogy a katolikus ünnepnaphoz, a gyertyaszentelőhöz (február 2.) tartozó kontingenciák (gyertya, koszorú) szokásosnak látszanak (Az „Aggok a lakodalmon” című verses tragédia prológusa), ám a szokás, az az ünnep, amelyet

a prológust mondó két agg, Bohemund és Kajetán elmond, leír – ismeretlen. Erre utal, hogy Pócs Éva sem tartja valószínűnek, hogy Európában ilyesmi bárhol is lenne. (Pócs Éva 2011. június 8-i szíves levélbeli tájékoztatását itt is megköszönöm.) Talán Füst Milán leleménye a dolog, akitől a különös, a groteszk nem áll távol sem egyénként, sem íróként. Ugyanakkor a Részeg kalmár című költemény idézett részében a *máj*, a *dió* és a *gyümölcs* kapcsolható – a vers tárgykörének is megfelelően – a (késő) középkorhoz. Az év fordulójának ünnepi étkezéséről tudható, hogy ezen a két napon belsőség-nyelv savanyún elkészítve és egyéb étek a szokásos; a *belsőség* ’állati belső részek (szív, máj, tüdő stb.)’ (I. ÉrtSz. *belsőség* 2.). A 17. század végén dió, mandula szerepel alma, barack, dinnye, egres és egyebek mellett mint étkezés végi gyümölcsfogás, parasztnál (télen) dió és aszalt gyümölcs (részletesen I. Büky 2011). – A korábbi {kalács} együttes előfordulás az ÖRÖM-höz van sorolva, a *máj*, *dió*, *gyümölcs* viszont sehová, mert a szövegdarabban az *ettek* igei állítmány réma, vagyis a közlés(rész) legnagyobb hírértékű része.

3. A fenti vázlatos és meglehetősen önkényes összeállítás a magyar irodalmi nyelvből azt mindenesetre mutatja, hogy a 20. századig érve egyre inkább szaporodik az ünnepmegnevezések kapcsán a különböző, de a társadalomra, a korra jellemző együttes előfordulások száma és témája. A HAMIS csoporthoz az egyházi szövegben bajos lehetett volna ünnepet kötni (eretnység nélkül). A kódexanyag gyakran a VMINEK ÜNNEPE vallási vonatkozású kontingenciát alkalmazza, amint például bizonyos TÁRSADALMI VISZONY – például {nemzeti} *ünnep* – később jelenik meg. Szintén későbbi a DÍSZÍTMÉNY megjelenése, ez a csoport bizonyára nagyobb számban jelenne meg más szövegek bevonása alapján, hasonlóképp a KÖSZÖNTÉS csoportjához.

<u>Az attribútumok</u>	<u>db</u>
ÖRÖM	29
VMINEK ÜNNEPE	12
IGAZ	9
TÁRSADALMI VISZONY	5
ÜNNEPEL	4
ÜNNEP IDEJE	4
DÍSZÍTMÉNY	3
VKINEK ÜNNEPE	3
HAMIS	1
KÖSZÖNTÉS	1

SZAKIRODALOM

Antal László 1976. *A tartalomelemzés alapjai*. Magvető Kiadó, Budapest.

BalassiSz. = Jakab László – Bölcskei András 2000. *Balassi-szótár*. KLTE, Debrecen. (Számítógépes nyelvtörténeti adattár 8.)

BécsiK. = Bécsi Codex 1416 u./1450 k. Közzéteszi Mészöly Gedeon. Budapest, 1916. *Uj Nyelvelméltár* [I.]

- BánkBSz. = Beke József (szerk.) 1991. *Bánk bán-szótár. Katona József Bánk bán c. drámájának szókészlete*. Katona József Társaság – Kecskeméti Lapok, Kecskemét.
- Büky László 2011. (Lírai) enni- és innivalók Füst Milán verseiben. *Semiotica Agriensis* VIII. (Sajtó alatt.)
- EWUng. = Loránd Benkő (Hrsg.) 1993–1995. *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest. (+ Register. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1997.)
- ÉrtSz. = Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára* I–VII. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- FÖv. = Füst Milán 1969. *Összes versei*. Magvető Kiadó, Budapest.
- Jakab László 2002. *A Jókai-kódex mint nyelvi emlék szótárszerű feldolgozásban*. Debreceni Egyetem Magyar Nyelvtudományi Tanszék, Debrecen.
- JókaiK. = *Jókai-kódex, XIV–XV. század*. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közzéteszi P. Balázs János. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. (Codices Hungarici VIII.)
- JuhászSz. = Benkő László (szerk.) 1972. *Juhász Gyula költői nyelvének szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Károly Sándor (szerk.) 1965. *A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban – Morfológiai rész*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Király István 1982. [É. n.] *Intés az őrzőkhöz – Ady Endre költészete az első világháború éveiben* I–II. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Krippendorff, Klaus 1993. *A tartalomelemzés módszertanának alapjai*. Balassi Kiadó, Budapest. (Eredetije 1980.)
- Mikszáth 2000. *Mikszáth Kálmán összes művei*. Budapest, Arcanum Adatbázis Kft. [CD-ROM]
- Ny. = Nyugat. Folyóirat, 1908–1941.
- PetőfiSz. = J. Soltész Katalin – Szabó Dénes – Wacha Imre (szerk.) 1973–1987. *Petőfi-szótár. Petőfi Sándor életművének szókészlete* I–IV. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- TörK. = Ligeti Lajos 1986. *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ZrínyiSz. = Beke József (szerk.) 2004. *Zrínyi-szótár. Zrínyi Miklós életművének magyar szókészlete*. Argumentum Kiadó, Budapest. (Zrínyi-könyvtár 5.)

Büky László
ny. egyetemi tanár
Szegedi Tudományegyetem

SUMMARY

Büky, László

About the Context of 'holiday' – Based on 14–20th Century Literary Language

In Hungarian literary discourse there are various objects and attributes associated with the concept of holiday. The source of the data comprises the Jókai-Codex, Bécsi Codex, and works authored by Bálint Balassi, Miklós Zrínyi, József Katona, Sándor Petőfi, Kálmán Mikszáth, Gyula Juhász and Milán Füst. The method of analysis is a form of content analysis. The mention of non-religious objects shows a steady decline in the context of 'holiday' over the particular period, giving way to the increase of references to social and personal occasions of joy. There is a similar tendency recorded in the *A magyar nyelv értelmező szótára* (Dictionary of the Hungarian Language), serving as the point of comparison for the current research.

Keyword: content analysis, poetic language, poetic text, medieaval holiday, Milán Füst

A blog műfaji jellemzőinek korpuszalapú vizsgálata¹

1. Bevezetés

Az internet fejlődésének hatására informatikai ismereteitől függetlenül minden felhasználó előtt megnyílt a tartalom-előállítás lehetősége (Krauth–Kömlödi 2008: 633). Ez a jelenség olyan új, társadalmi és kulturális szempontból egyre jelentősebbé váló műfajok létrejöttét eredményezte, amelyek a nyelvtudomány érdeklődésére is számot tarthatnak.

Jelen dolgozatban a nyelvi megismerés funkcionális kognitív nyelvészet által alkalmazott modelljét felhasználva azt vizsgálom, hogy melyek lehetnek egy ilyen – a funkcionális kognitív keretben prototípuselvű mentális kategóriaként értelmezett – műfaj: a blog a résztvevők számára a műfaji besorolás szempontjából releváns tulajdonságai. Céloom, hogy 100 magyar nyelvű blog összesen 500 diskurzusának kvantitatív és kvalitatív szempontokat egyaránt érvényesítő elemzése alapján meghatározzam azokat a tulajdonságokat, amelyeknek potenciálisan minden blog megfelel, illetve azokat, amelyek a blogoknak csak egy részére érvényesek, ezek segítségével pedig – követve a kognitív diskurzustipológia egyik alapelvét (Tolcsvai Nagy 2006: 74–5) – modellezem a beszélők műfajjal kapcsolatos implicit tudását, és definiáljam a blog fogalmát. Hangsúlyozandó, hogy a modell korpuszadatok elemzésén alapul, így csupán közvetve ad számot arról, hogy mely tulajdonságok játszanak valóban szerepet akkor, amikor a beszélők egy diskurzust blogként határoznak meg. Ennek ellenére indokolt a bloggal kapcsolatos beszélői ismeretek korpuszalapú, közvetett rekonstrukciója, hiszen az emberi elméhez történő közvetlen hozzáférés hiányában kézenfekvő, ha a kiindulópontot azok a diskurzusok adják, amelyeket a résztvevők egyértelműen blogként határoznak meg.

Témaválasztásomat az indokolja, hogy a hazai szakirodalomban szereplő blogdefiníciók – magyar nyelvű blogok korpuszalapú elemzésének hiányában – néhány blog kvalitatív elemzésén és a kutató intuícióján (Bódi 2009: 300) vagy pedig külföldi kutatások (pl. Herring et al. 2004, 2006) angol nyelvű blogokon végzett kvantitatív elemzésén (Juhász 2010: 4) alapulnak,² valamint érdemben kizárólag azokkal a tulajdonságokkal foglalkoznak, amelyeket minden blogra érvényesnek tartanak, tehát szükséges és elégséges feltételek alapján, az arisztotelészi kategorizáció elveit követve kívánják definiálni a blogot, ebből adódóan pedig kevésbé reflektálnak a műfaj heterogenitására.

A második fejezetben először röviden bemutatom a nyelvi megismerés

¹ Köszönöm Tátrai Szilárdnak a kutatás során nyújtott segítségét, valamint Laczkó Krisztinának és Veszelszki Ágnesnek a kéziratához fűzött megjegyzéseiket.

² Bódi Zoltán (2009: 300) szerint a blog „internetes napló, olyan személyes weboldal, amely a bejegyzéseket automatikusan megjeleníti anélkül, hogy a felhasználó webprogramozási és HTML-ismeretekkel rendelkezne. A blogbejegyzések vagy posztok rendszerint kommentálhatók, így kisebb-nagyobb közösségek épülhetnek fel egy-egy blog köré”. Juhász Valéria (2010: 4) – Herring et al. 2006: 1 alapján – azt tartja a blog egyetlen lényegi jellemzőjének, hogy „olyan gyakran módosított weboldalakkól áll, ahol a bejegyzések dátumhoz kötöttek, és időben előre vagy visszafelé haladva is szerkeszthetők. Ugyanakkor kitér a blogoknak csak egy részére érvényes – általa fluensnek nevezett – műfaji tulajdonságokra is (Juhász 2010: 6–9).

kognitív nyelvészeti modelljét, illetve annak alkalmazhatóságát a diskurzustipológiában. Ezután meghatározom a blogra mint kategóriára jellemző tulajdonságokat, végül pedig megfogalmazom hipotéziseimet. A harmadik fejezetben ismertetem a korpusz kialakításának és elemzésének lépéseit. A negyedik fejezetben először csoportosítom a BLOG kategóriáját jellemző tulajdonságokat hatókörük szerint, vagyis meghatározom a kategória összes példányára, illetve csak a példányok egy részére érvényes – a családi hasonlóság szerinti – tulajdonságok körét. Ezután pedig a BLOG prototipikus, centrális és periférikus példányainak arányával foglalkozom. Az ötödik fejezetben összehasonlítom a hipotéziseket a kutatási eredményekkel, majd definiálom a blog fogalmát. A dolgozatot az *Összefoglalás és kitekintés* fejezet zárja.

2. Elméleti háttér

2.1. A nyelvi megismerés kognitív nyelvészeti modellje

Kutatásom elméleti háttéréül a nyelvi megismerésnek a funkcionális kognitív nyelvészetben széleskörűen felhasznált modellje áll, mivel a blog műfaját is a nyelvi megismerés eredményeképpen kialakuló prototípusulví, az egyes példányok tulajdonságait sematikus formában tartalmazó mentális kategóriaként értelmezem. Ez a megismerési séma két fő mentális műveletből: a percepcióból és a reprezentációból áll.

A megismerési folyamat első egysége a percepció: a minket körülvevő világ érzékszervi – látás, hallás, szaglás, ízlelés, tapintás útján történő – észlelésének műveleteként definiálható. A nyelvi megismerés tehát fiziológiai, tapasztalati alapú, ám fizikai és kulturális környezetünk elemei és viszonyai nem egyszerűen tükröződnek az elménkben, hanem a világról szerzett ismereteinket strukturált, értelmezett formában tároljuk. A reprezentáció ezeknek a mentális struktúráknak a kialakítása, amely több, egymással szorosan összefüggő eljárás: az absztrakció, a sematizáció, valamint a kategorizáció révén valósul meg (Tátrai 2011: 28).

2.1.1. A kategorizáció példaalapú prototipikus modellje

A nyelvi megismerésben alapvető szerepet játszó egyik reprezentációs eljárás tehát a kategorizáció, amelynek példaalapú prototipikus modellje szerint a megismerés során a világ dolgait prototípusalapú kategóriákba rendezzük (Kövecses–Benczes 2010: 28–32; Tolcsvai Nagy 2010: 24–30). Az először Ludwig Wittgensteinnél (1953) megjelenő, majd Elanor Rosch (1977; 1978) által empirikus kísérletekkel is alátámasztott elmélet szerint a megismerés során létrejövő kategóriák olyan, prototípusok köré szerveződő tagok halmazai, ahol a tagokat a szükséges és elégséges feltételek helyett a családi hasonlóság elve kapcsolja egymáshoz.

A „családi hasonlóság elve” azt jelenti, hogy egy kategóriának lehetnek

tulajdonságaikat vesszük figyelembe. Következésképpen a sémák sokkal kevésbé részletezettek, mint azok a konkrét tapasztalatok, amelyeknek eredményeképpen létrejöttek (Tátrai 2011: 271).

A sematizáció és a kategorizáció azért elválaszthatatlan egymástól, mert amikor egy entitást egy fogalmi kategória példányaként azonosítunk, akkor számos, egyébként érzékelhető, de a kategorizáció szempontjából irreleváns tulajdonságától eltekintünk, és csak azokat a tulajdonságait vesszük figyelembe, amelyek megegyeznek az adott kategóriára jellemző tulajdonságokkal. Például, amikor egy entitást az AUTÓ fogalmi kategória példányaként azonosítunk, akkor teljes mértékben figyelmen kívül hagyjuk azt, hogy az adott példány automata vagy manuális váltóval rendelkezik, annak ellenére, hogy a váltó típusát egyébként képesek vagyunk érzékelni.

2.2. A nyelvi megismerés kognitív nyelvészeti modelljének megjelenése a diskurzustipológiában

A prototípuselvű kategorizáció és a sematizáció kulcsszerepet játszik a dinamikus jelentésképzés folyamatában (Tolcsvai Nagy 2010: 30–1), tehát a nyelvi megismerés ezen reprezentációs eljárások jelentőségét hangsúlyozó modellje eredményesen alkalmazható a diskurzustipológiában is (Tolcsvai Nagy 2006: 71; Tátrai 2011: 30). Ennek oka, hogy egy diskurzustípus meghatározása felfogható szemantikai problémaként is, ahol a feladat egy főnév (jelen esetben a *blog*) által jelölt fogalom mint komplex mátrix belső szerkezetének feltárása, vagyis annak a meghatározása, hogy ez a mátrix milyen kognitív tartományokból épül fel (Tolcsvai Nagy 2010: 44–5; 50–5).

Egy közösség tagjai számtalanszor válnak nyelvi interakciók résztvevőivé. Ezen interakciók során mind megnyilatkozóként, mind befogadóként folyamatosan diskurzusokat⁴ dolgoznak fel, a feldolgozás műveletének részeként pedig képesek arra, hogy az adott diskurzus általuk fontosnak vélt összetevőit egy fogalmi szerkezetben összegezzék a maguk számára (Tolcsvai Nagy 2006: 68). A diskurzus műveleti feldolgozásának része, hogy a közösség tagjai összehasonlítják az aktuális diskurzust az általuk korábban feldolgozott diskurzusokkal. A diskurzusok összehasonlítása az alapja a diskurzustípusok létrejöttének, illetve már mentálisan beágyazott diskurzustípus esetén az aktuális diskurzus diskurzustípusba történő besorolásának mind egyéni, mind közösségi szinten (Tolcsvai Nagy 2006: 75), tehát mind a diskurzustípus mint mentális kategória létrejötte, mind pedig az aktuális diskurzus diskurzustípusba történő besorolása a tág értelemben vett intertextualitás körébe tartozik (Tátrai 2006: 215).

⁴ A tanulmányban a magyar nyelvű szakirodalom jelentős részétől (pl. Tolcsvai Nagy 2001; 2006; 2008) eltérően a *diskurzus* és a *szöveg* terminusokat nem tekintem szinonimáknak, tehát a *szöveg* terminus szűk értelműt (Boronkai 2009; Tátrai 2011) követem. E szerint a megközelítés szerint a *diskurzus* beszéd folyamat, amelynek résztvevői egy közös figyelmi jelenet keretében nyelvi szimbólumok segítségével megosztottnak a világgal kapcsolatos tapasztalataikon, összehangolják közös cselekvéseiket, és mindeközben személyközi kapcsolataikat is bonyolítják egymással (Tátrai 2011: 264–5). A *szöveg* pedig az egyik protodiskurzus, amelynek lényegi jellemzője a monologikusság, az interakció közvetettsége, a megformálás tervezettsége, az interakció írásbelisége és a műfaji elvárások nagyobb mértékű kodifikáltsága (Tátrai 2011: 93).

Ennek megfelelően a kognitív diskurzustipológia a diskurzustípusokat – így a blogot is – egymáshoz bizonyos tulajdonságaikat tekintve hasonló diskurzusok halmazaként, tehát a közösség által hagyományozott és a közösség tagjainak elméjében létező olyan mentális kategóriaként értelmezi, amelyet a beszélők szükség esetén képesek aktiválni (Tolcsvai Nagy 2001: 335). A diskurzustípus mint kategória (jelen esetben a BLOG) példányai a konkrét diskurzusok. A különböző diskurzusok mint példányok nem egyenrangú tagjai az adott diskurzustípusnak abban az értelemben, hogy vannak közöttük prototipikus: a diskurzustípusra jellemző összes tulajdonságnak megfelelő, centrális: e tulajdonságok többségével bíró, illetve periférikus: csak néhány kritériumot teljesítő példányok. Fontos ugyanakkor hangsúlyozni, hogy nemcsak a példányok, hanem a diskurzustípust jellemző tulajdonságok sem egyenrangúak, mivel vannak közöttük olyanok, amelyek a kategória összes példányára érvényesek, ám vannak olyanok is, amelyeknek szűkebb az érvényességi köre.⁵

A diskurzustípusok létrejöttében a kategorizáció mellett a sematizáció is fontos szerepet játszik (Tátrai 2011: 30). A diskurzustípusok mentális kialakítása, illetve az aktuális diskurzus kategorizációja során ugyanis az egyén a példányok számos tulajdonságát nem veszi figyelembe, így ezek a diskurzustípus szintjén már nem jelennek meg. Következésképpen a diskurzustípus kevésbé részletezett, kevesebb tulajdonsággal bír, mint saját példányai.

Bizonyos diskurzustípusok esetében a diskurzustípussal kapcsolatos elvárások rögzítettek, intézményesítettek, míg más diskurzustípusok esetében nem. Jelen dolgozat Tátrai 2006: 217-hez hasonlóan azokat a diskurzustípusokat tekinti műfajoknak, amelyek esetében az elvárások rögzítettek és intézményesítettek. E szerint a blog tekinthető műfajnak, mivel bár tulajdonságai nincsenek a prototipikus műfajokhoz (pl. az irodalmi műfajokhoz) hasonlóan explicit módon kanonizálva, ám például a Goldenblog verseny (részletesen l. a 3. fejezetet) azt jelzi, hogy a blogoszférában is megjelentek olyan széleskörűen elfogadott intézmények, amelyek meghatározzák a közösség számára mintaadó blogok körét, így fontos szerepet játszanak a műfaji kanonizációban.

Egy diskurzustípus – a többi mentális kategóriához hasonlóan – nem statikus, mivel a közösség tagjai egy új diskurzus kategorizációja során minden alkalommal összehasonlítják azt a korábban általuk létrehozott és értelmezett diskurzusokkal, az összehasonlítás pedig – amely egy dinamikus kognitív folyamat – megerősíti vagy módosítja a korábbi diskurzustípust (Tolcsvai Nagy 2001: 336–7; 2006: 67). Ez a blog esetében azt jelenti, hogy ha az egyén egy olyan entitással találkozik, amely a blog kategóriáját jellemző tulajdonságok mindegyikének vagy túlnyomó többségének megfelel, akkor az ismételt mentális bevésődésnek köszönhetően a kategóriajellemzők erősebbé válnak, ezen keresztül pedig a blog kategóriája is megerősödik. Ha azonban az egyén egy olyan diskurzussal találkozik, amely saját megítélése szerint a blog kategóriáját jellemző tulajdonságok közül csak nagyon kevésnek felel meg, akkor két lehetősége van: 1. egy másik diskurzustípusba sorolja az adott diskurzust, ezzel pedig nem befolyásolja a blog kategóriáját;

⁵ Utóbbiakat nevezik családi hasonlóság szerinti tulajdonságoknak (Tolcsvai Nagy 2010: 28).

2. valamilyen oknál fogva (pl. a közösség nyomásának hatására) mégis blogként kategorizálja azt, ezzel azonban gyengíti a blog kategóriáját jellemző egyes tulajdonságokat, amely több hasonló alkalom esetén a kategória módosulásához vezet, hiszen a meggyengült kategóriajellemzők helyére az új, blogként kategorizált diskurzusok más tulajdonságai kerülnek.

A műfaji kategorizáció fenti modellje – amely szerint az aktuálisan értelmezett diskurzust abba a műfaji kategóriába soroljuk, amelynek példányaihoz a leginkább hasonlít – magyarázatot ad magára a *blog* elnevezésre,⁶ illetve arra, hogy miért gyakori a blog internetes naplóként történő definiálása (pl. Bódi 2009: 300; Bódi 2010; Csala 2010). A blog ugyanis fiatal, globálisan 12–14, a magyar nyelvű közösségben pedig 6–10 éves műfaj,⁷ így gyakori, hogy a közösség tagjai a blogot egy nagyobb hagyományokkal rendelkező, tehát mentálisan jobban begyakorlott műfaji kategória alműfajának tartják, a blogként kategorizált diskurzusokat pedig egyúttal a napló műfaji kategóriájához sorolják, mivel ezeknek a diskurzusoknak egy része teljesíti a naplóval kapcsolatos befogadói elvárásokat. Ugyanakkor a blog önálló műfajként is felfogható, amely természetesen érintkezik a napló műfajával, ám nem tekinthető a napló alműfajának, mivel számos példánya nem felel meg a naplóval kapcsolatos befogadói elvárások jelentős részének (Juhász 2010: 6).

2.3. A kategóriát meghatározó tulajdonságok a blog esetében

A blog kategóriáját több tulajdonságnyaláb együttesen határozza meg. Mivel a vizsgált műfaji kategóriába egymástól jelentős mértékben eltérő diskurzusok tartoznak, így a kategória leírásához nem elég csupán azoknak a tulajdonságoknak a számbavétele, amelyek minden blogra érvényesek, hanem azokat is figyelembe kell venni, amelyek érvényességi köre korlátozott, mivel ennek hiányában a leírás nem lenne képes reflektálni a példányok heterogenitására. A következőkben a szakirodalomban szereplő, saját – néhány blogot érintő (vö. ábrák és mellékletek) – kvalitatív elemzésemmel alátámasztott, a blog kategóriáját meghatározó tulajdonságokat ismertetem. Ismét kiemelendő, hogy mivel az itt szereplő tulajdonságok a blogoszféra által egyértelműen blognak tartott diskurzusok elemzésén alapulnak, csupán közvetve adnak információt a közösség tagjainak műfajjal kapcsolatos tudásáról.

⁶ A *blog* a *web* 'háló, hálózat' és a *log* 'napló' szavak összetételéből (*weblog*) rövidüléssel keletkezett (Herring et al. 2004: 1).

⁷ Az első lábjegyzetben szereplő *weblog* szót először Jorn Barger használta 1997-ben, a *blog* szó pedig először 1999-ben fordult elő (Herring et al. 2004: 1). Ezeknek a szavaknak a megjelenése jelzi a műfaj kialakulását. Természetesen korábban is keletkeztek olyan diskurzusok, amelyeket ma már blogoknak tartanak: Winer (2002) szerint az első blogot 1991-ben hozták létre, Herring és társai (2004: 1) pedig 1996-ra datálják az első blog megjelenését. Nyilvánvaló azonban, hogy a szövegeket a keletkezésük idején nem tarthatták blognak, hiszen a blog mint műfaj ekkor még nem létezett. Az első magyar nyelvű blog a közvélekedés szerint a *Technocol.hu* volt, amelyet 2000-ben hoztak létre, a *blog* szó pedig 2000 és 2005 között került át a magyar nyelvbe (http://webisztan.blog.hu/2010/03/09/kik_mik_voltak_az_elsok_a_magyar_weben). A letöltés ideje: 2012.01.10.).

1. A blog mint egység tulajdonságai (Herring et al. 2004: 2–3, Miller–Shepherd 2004):

- Az internetes nyelvhasználati szintér része.
- Nyilvános, azaz potenciálisan minden felhasználó számára elérhető. Ez azt jelenti, hogy a blogon szereplő szövegeket bárki elolvashatja előzetes regisztráció nélkül is.
- Címmel rendelkezik (2. ábra). A cím annak a jele, hogy a blog határai egyértelműek, vagyis megállapítható, hogy egy bizonyos megnyilatkozás az adott blog része-e, vagy sem.

2. ábra

*Blogcímek (törökgaborelemez, [http://torokgaborelemez.blog.hu/];
Hírcsárda [http://www.hircsarda.hu/]; a letöltés ideje: 2012.01.10.)*

- Más blogokhoz vagy honlapokhoz kapcsolódik, tehát egy hálózat eleme. Ezt a blog felületén elhelyezett hivatkozások (linkek) jelzik (3. ábra).

OLVASSUK

Litera
Irodalmi Jelen
Alföld
Bárka
Új Könyvpiac
Guardian
NY Times
NY Books
ÉS

3. ábra

*Hivatkozások más blogokra és honlapokra
(KönyvesBlog, [http://konyves.blog.hu/];
a letöltés ideje: 2012.01.10.)*

2. A blog szerkezetére vonatkozó tulajdonságok (Herring et al 2004: 2–3, idézi Juhász 2010: 7–8):

- Diskurzusegyüttes, azaz diskurzusok sorából áll.⁸
- Tartalmazza a blog bemutatását. Ez a rész közli a blog tematikáját, létrehozásának motivációját vagy az elvárt olvasók körét (4. ábra).

4. ábra

A blog bemutatása (Jégkorongblog [<http://jegkorong.blog.hu/>]; Webisztán [<http://webisztan.blog.hu/>] a letöltés ideje: 2011.05.10.)

- Tartalmazza a bloggazda bemutatkozását (5. ábra).

Váraljay Gabriel

Megrögzött social media és marketing rajongó, akinek az a célja, hogy mindenki megértse és hatékonyan használja az új internetes eszközöket. Elsősorban a Twitterre és a Facebookra hívja fel a figyelmet, melyeket szerinte mindenkinek ismernie kell. Hisz abban, hogy a siker fontos, ha nem a legfontosabb

alkotóelemei a közösség és egymás segítése.

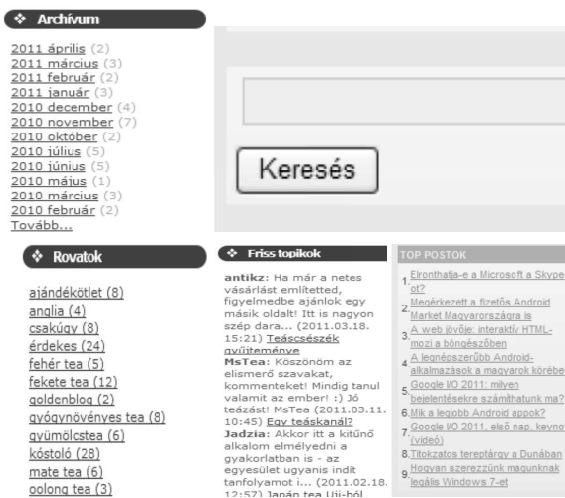
5. ábra

A bloggazda bemutatkozása (Varaljay.com – Social Marketing [<http://varaljay.com/hu/>]; a letöltés ideje: 2011.05.10.)

- A kommunikáció párhuzamosságát elősegítő szerkezeti egységei vannak. Ezek az egységek a következők: 1. a kereső, amely lehetővé teszi a blogon szereplő szövegekben történő keresőszavas keresést; 2. az archívum, amely a blogon szereplő bejegyzéseket (posztokat) foglalja magában havi bontásban; 3. a címkedoboz, amely a blog posztjait tematikus címkék (tagek) szerint csoportosítva közli; 4. a kommentdoboz, amely a blog posztjaira érkezett utolsó hozzászólásokat (kommenteket) tartalmazza, megadva azok első pár szavát, szerzőjük nicknevét, a beküldés idejét és annak a hozzászólásnak a címét, amelyhez a hozzászólás kapcsolódik; 5. a legnépszerűbb bejegyzések listája,

⁸ A diskurzusnak két altípusa van: a szöveg (textus) és a társalgás (konverzáció). Csupán a társalgás esetében követelmény több megnyilatkozás egymást követő megjelenése, következésképpen egyetlen megnyilatkozás is tekinthető diskurzusnak (Boronkai 2009: 31–3). A diskurzusok a blog legfontosabb szerkezeti elemei, így velük a 3. pontban részletesen foglalkozom.

amely az adott blog legolvasottabb vagy legtöbb hozzászólással rendelkező posztjainak listáját közli (6. ábra). Ezek célja a blog különböző posztjaihoz kapcsolódó diskurzusok időbeli párhuzamosságának az elősegítése.

6. ábra

A kommunikáció párhuzamosságát elősegítő szerkezeti elemek (Tealevelek [<http://tealevelek.blog.hu/>]; Webisztán [<http://webisztan.blog.hu/>]; a letöltés ideje: 2011.05.10.)

- Más kommunikációs csatornákat (beépített chat, e-mail küldése a blog gazdájának, a blog Facebook-csoportjához történő csatlakozás lehetőségeinek a felkínálása) tartalmaz (7. ábra).

7. ábra

A blogon megjelenő egyéb kommunikációs csatornák (Tinkmara – A tengerentúlról jelentem [<http://tinkmara.freeblog.hu/>]; Webisztán [<http://webisztan.blog.hu/>]; a letöltés ideje: 2011.05.10.)

3. A blogot felépítő diskurzusok tulajdonságai (Mishne –Glace 2006):

- Egymáshoz kapcsolódó megnyilatkozásokból épül fel. Ez a tulajdonság a prototipikus társalgásra jellemző, ám más tulajdonságai (az interakció közvetettsége és írásbelisége) a blogot felépítő diskurzusokat a szöveghez közelítik. Mivel ez a kettősség nem csupán a blogra, hanem a fórumra és a chatre is jellemző, elképzelhető, hogy kialakulóban van egy az internetes nyelvhasználati színtérhez köthető harmadik protodiskurzus, amelyet a dialogikusság, valamint az interakció közvetettsége és írásbelisége jellemez (Laczkó 2008: 214).
- Előbbi, a társalgásra jellemző tulajdonságából adódóan (Boronkai 2009: 31) folyamatosan változik, mivel minden új szöveg módosítja a beszédhelyzetet.
- A diskurzusban megjelenő egyik megnyilatkozás-típus a poszt (l. 1. melléklet).
- A diskurzusban megjelenő másik megnyilatkozás-típus a komment⁹ (l. 2. melléklet).
- Egyik résztvevői szerepe a posztoló (a bejegyzés írója).
- Másik résztvevői szerepe pedig a kommentelő (a hozzászólás írója).
- A posztoló szerepe rugalmas, mivel az adott beszédhelyzetben egyúttal a kommentelő szerepét is felveszi (l. 2. melléklet).
- A kommentelő szerepe merev, mivel az adott beszédhelyzetben később már nem válik posztolóvá.¹⁰
- A diskurzust felépítő megnyilatkozások publikálásának időpontja ismert (l. 1. és 2. melléklet).
- A diskurzust felépítő megnyilatkozások szerzői ismertek. Az internet általános anonimitásából adódóan az „ismertség” fogalma rendkívül korlátozott, mindössze annyit jelent, hogy nicknév (internetes becenév) alapján azonosíthatók a résztvevők¹¹ (l. 3. és 4. melléklet).
- A diskurzusok indulásuk időpontját tekintve lineáris sort alkotnak. Ez egyben azt is jelenti, hogy a blogok dinamizmusa két szinten is érvényesül: egyrészt a blogot felépítő beszédhelyzetek is dinamikusan változnak, másrészt maga a blog is, mivel folyamatosan keletkeznek új beszédhelyzetek.
- A diskurzusok egészére viszont nem jellemző ez a linearitás, mivel adott blog különböző posztjaira időben párhuzamosan is érkeznek hozzászólások.
- Nyitott, vagyis a diskurzus lezáratlan, mivel bármikor érkezhettek új hozzászólások.

⁹ A posztokkal és a kommentekkel részletesebben a 4. és az 5. pontban foglalkozom. Ez azt jelzi, hogy a blog összetett műfaj, vagyis műfaji jellemzőinek egy részét valójában a részeként megjelenő megnyilatkozás-típusok tulajdonságai alkotják.

¹⁰ Megjegyzendő, hogy a hozzászóló szerepe a blog egészét tekintve rugalmas, mivel egy másik beszédhelyzetben már felveheti a posztoló szerepét.

¹¹ Egyénfüggő, hogy a résztvevők mennyi és milyen jellegű információt közölnek magukról az adatlapjukon. Sok esetben az olvasó mindössze annyit tud megállapítani, hogy két megnyilatkozás szerzője azonos-e, vagy sem. (Sőt még ebben sem lehet biztos, hiszen például több személy is használhatja ugyanazt a nicknevet, vagy egy személy is használhat egyszerre több különböző nevet.)

4. A blogbejegyzések (posztok) tulajdonságai:

- Az aktuális diskurzus első megnyilatkozása.
- Ebből adódóan új diskurzust hoz létre a blogon belül, így az adott diskurzus elsődleges megnyilatkozása.
- Egy diskurzuson belül kizárólag egy lehet belőle.
- Nagyobb terjedelmű, mint a hozzászólások.
- Nyelvileg részletesen kidolgozott. Ennek oka, hogy szövegvilága összetett, vagyis sok elemből áll, és komplex térbeli, időbeli és ok-okozati viszonyokat tartalmaz. Például egy étel elkészítését mutatja be¹² (l. 1. melléklet).
- Tervezett írott megnyilatkozás, amelyre jellemző az előzetes tervezés és az utólagos ellenőrzés.¹³
- A kommunikáció csatornája nem kizárólag a nyelv: képeket és videókat is tartalmaz (l. 1. melléklet).
- Adott blog különböző posztjainak szerzője ugyanaz a személy.
- Adott blog különböző posztjai tematikusan kapcsolódnak egymáshoz. A tematikus kapcsolatot a poszt címkéi (tagjei) jelzik (l. 1. melléklet). Egy tematikus csoportba (l. 2.4. pont) a blog azon posztjai tartoznak, amelyeknek legalább egy közös címkéjük van.

5. A hozzászólások (kommentek) tulajdonságai (Mishne–Glance 2006):

- Egy diskurzuson belül több is van belőlük.
- Időben és térben – az olvasása fentről lefelé haladó irányát tekintve – mindig a poszt után következnek.
- Másodlagos megnyilatkozások, amelyek nem hoznak létre új diskurzust, de társalgássá teszik azt.
- Egy diskurzuson belül mindegyikük kisebb terjedelmű, mint az a poszt, amelyre reagálnak.
- Nyelvileg kevésbé kidolgozottak. Ennek oka, hogy szövegviláguk egyszerű, kevés elemet és összefüggést tartalmaz. Például egy étel elkészítésének egyetlen lépésével foglalkozik¹⁴ (l. 2. melléklet).

¹² Természetesen ez egy nehezen operacionalizálható tulajdonság, mivel a nyelvi kidolgozottság részletessége csak részletes szövegelemzés alapján állapítható meg. A vehikulum terjedelmének növekedésével viszont általában növekszik a nyelvi kidolgozottság mértéke (Tolcsvai Nagy 2006: 76), így jelen kutatás során – a módszer korlátainak ismeretében – azt a szöveget tartom nyelvileg kidolgozottabbnak, amelynek vehikuluma nagyobb terjedelmű.

¹³ Ez a tulajdonság szintén nehezen operacionalizálható, mivel az előzetes tervezés és utólagos ellenőrzés megléte vagy hiánya közvetlenül csak pszicholingvisztikai vizsgálatokkal igazolható. Am minél nagyobb a vehikulum terjedelme, annál valószínűbb, hogy a szöveg előzetesen meg volt tervezve (Tolcsvai Nagy 2006: 76), így jelen kutatás során – ismételtelen a módszer korlátainak ismeretében – annál nagyobbabbnak tartom a szöveg előzetes tervezésének az esélyét, minél nagyobb terjedelmű a szöveg vehikuluma.

¹⁴ Vö. 11. lábjegyzet.

- Spontán írott megnyilatkozások,¹⁵ amelyekre nem jellemző az előzetes tervezés és az utólagos ellenőrzés.¹⁶
- Vannak közöttük közvetlenül a posztra reagálók, amelyeknek címzettje értelemszerűen a posztoló (l. 2. melléklet).
- Emellett vannak közöttük olyanok, amelyek egy másik hozzászólásra reagálnak, vagyis közvetlen címzettjük egy másik hozzászóló. Másik kommentre reagáló kommentnek azokat tekintetem, amelyeknél szerző használja a „válasz xy üzenetére” funkciót, vagy egyértelműen közli, hogy melyik hozzászóló a címzett (l. 4. melléklet).
- Kommentbokrot alkotnak (l. 3. melléklet). Ez azt jelenti, hogy van legalább két olyan hozzászólás, amely a posztra vagy ugyanarra a kommentre reagál. Feltétele, hogy adott diskurzusban legalább két hozzászólás szerepeljen.
- Kommentláncokat alkotnak (l. 4. melléklet). Tehát van legalább két olyan hozzászólás, amelyek közül az első a posztra, a második pedig az első hozzászólásra reagál. Feltétele, hogy az adott diskurzusban szerepeljen legalább egy olyan hozzászólás, amely egy másik kommentre reagál.¹⁷
- A kommunikáció csatornája esetükben kizárólag a nyelv: képeket és videókat nem tartalmaznak.

2.4. Hipotézisek

1. A blog műfaji kategóriáját jellemző tulajdonságok érvényességi köre különböző. Vannak a blog összes példányára érvényes, illetve a példányoknak csak egy részére érvényes, családi hasonlóság szerinti tulajdonságok. A családi hasonlóság szerinti tulajdonságok további két csoportra bonthatók: azokra a tulajdonságokra, amelyek a példányok legalább felére, de nem mindegyikére, illetve azokra, amelyek a példányoknak csak a kisebbik részére érvényesek.¹⁸

¹⁵ A dolgozatban a *tervezett írott nyelv* és a *spontán írott nyelv* terminusokat használom. Az angol nyelvű szakirodalomban gyakori a *netpeak* (Bódi Zoltán fordítása nyomán *netnyelv*) (Crystal 2001: 29), a magyar szakirodalomban pedig az *írott beszélt nyelv* (Bódi 2004: 32–55), illetve a *másodlagos írásbeliség* terminus használata (Balázs 2004: 119). A *netnyelv* terminust azért nem tartom megfelelőnek, mert önmagában csak annyit közöl, hogy az internet nyelvhasználata eltér más színterektől. Az *írott beszélt nyelv* kifejezéssel kapcsolatban problematikus, hogy azt sugallja, mintha a beszélt nyelv szükségszerűen spontán lenne, ám ez nem igaz, hiszen például egy előre megírt beszéd elhangzása során kizárólag tervezett beszélt nyelvi megnyilatkozások hangzanak el. A *másodlagos írásbeliség* pedig azért nem megfelelő ebben a kontextusban, mert bár történetileg a spontán írott nyelv valóban másodlagos a tervezett írott nyelvhez képest, ám az internet és ezen belül a blog esetében ez a két nyelvhasználati forma teljesen egyenrangú. A *spontán írott nyelv* és a *tervezett írott nyelv* ezzel szemben viszont jelzi azt, hogy a nyelvhasználat csatornája mindkét esetben az írás, a nyelvi produkció jellege azonban eltér egymástól.

¹⁶ Vö. 12. lábjegyzet.

¹⁷ A szakirodalom megnyilatkozásláncnak (utterance cluster) nevezi az egymást feltételező, szoros dialogikus viszonyt mutató megnyilatkozások sorozatát (Verschuereen 1999: 131–4). Mind a kommentlánc, mind a kommentbokor terminus a megnyilatkozáslánc speciális eseteit jelöli, tehát ebben az esetben a *lánc* és a *bokor* a szerkezeti különbségekre utal. A kommentlánc és a kommentbokor kialakulásának feltételei nem zárják ki egymást, így adott diskurzusban együttesen, hibrid alakulatok formájában is megjelenhetnek.

¹⁸ A családi hasonlóság szerinti tulajdonságok hatókörük szerint skalárisan rendeződnek el, így két részre bontásuk csupán a blog kategóriájának átlátható ismertetését segítő módszertani lépés.

2. A blog műfaji kategóriájának tulajdonságai közül a legnagyobb a példányok többségére, de nem mindegyikére érvényes, a legkisebb pedig a példányok kevesebb, mint a felére érvényes tulajdonságok aránya.
3. Vannak a blog összes kritériumának megfelelő prototipikus, a kritériumok többségét, de nem mindegyikét teljesítő centrális és csak néhány jellemzőnek megfelelő periférikus példányok.
4. A blog műfaji kategóriáján belül a legnagyobb a centrális, a legkisebb pedig a periférikus példányok aránya.

3. Anyag és módszer

Mivel a blogok alapsokasága meghatározhatatlan, és folyamatosan változik (új blogok keletkeznek, másokat törölnek), valamint a magyar nyelvű blogokkal kapcsolatban nem állnak rendelkezésre statisztikai adatok, reprezentatív mintavételre nincs lehetőség. Az anyaggyűjtéssel kapcsolatos reális elvárások így a következők: 1. a korpusz minél nagyobb méretű legyen, tehát minél több blogot tartalmazzon,¹⁹ 2. a korpuszban szereplő blogok kiválasztása ne teljes mértékben önkényes, hanem érvekkel alátámasztható, megindokolható legyen. A korpusz kialakítása során ezt a két elvárást tartottam szem előtt.

A korpusz 100 blog²⁰ összesen 500 bejegyzését és az azokhoz tartozó hozzászólásokat tartalmazza. A blogok kiválasztása során először összegyűjtöttem a *Heti Világgazdaság* (HVG) című lap által 2005 óta minden évben megrendezett *Goldenblog* elnevezésű verseny 2010-es kiírásának első tíz helyezettjét a *Gasztriblogok, Kultszórakozás, IT blogok, Egészség-életmód, Szakmai blogok, Hírblogok, Helyi.érték* és *Komplex blogok* tematikus kategóriákban.²¹ Ez összesen 81 blogot jelent.²² Ezután a korpuszt a Blogol.hu blogszolgáltató főoldalán 2011. május 9-én aktuálisan szereplő első 8, a Freeblog.hu főoldalán megjelenő első 6 és a Blogger.hu/Blogspot.com által ajánlott első 5 bloggal bővítettem annak érdekében, hogy mind a négy jelentős magyar blogszolgáltató blogjai megjelenjenek a korpuszban. Az így kapott 100 blog posztjai közül a 2011. május 9. előtt publikált utolsó ötöt és az azokra érkező hozzászólásokat használtam fel a korpusz építésekor.

A korpusz 81%-át tehát a *Goldenblog* verseny 2010-es kiírásának helyezettjei alkotják. Ezt azért érdemes külön is kiemelni, mert a *Goldenblog* verseny a magyar blogoszféra kiemelkedő eseménye, amely során újságírókból és korábbi

¹⁹ A korpusz méretével kapcsolatban a korábbi – az angol nyelvű blogok kvantitatív elemzésével foglalkozó – kutatások lehetnek irányadók: Herring és társai (2004: 3) 203, szintén Herring és társai (2006: 5) 457, Herring és Paolillo (2006: 454) pedig 120 blogból álló korpuszokat használt elemzése során. Ám statisztikák hiányában is valószínűsíthető, hogy az angol nyelvű blogok száma többszöröse a magyar nyelvűeknek, így a magyar blogokra vonatkozóan a fentieknél kisebb korpusz alapján is releváns következtetések fogalmazhatók meg.

²⁰ Ezek listáját az 5. melléklet közli. A blogok 48%-a a Blog.hu (<http://blog.hu>), 15%-a a Blogger.hu/Blogspot.com (<http://blogger.hu/>), 11%-a a Freeblog.hu (<http://freeblog.hu/>), 8%-a a Blogol.hu (<http://blogol.hu>), 18%-a pedig valamely másik blogszolgáltatóhoz tartozik, vagy független.

²¹ A versenyről és a kategóriákról további információk a <http://www.goldenblog.hu/> oldalon érhetők el. A letöltés ideje: 2012.01.10.

²² A *Gasztriblogok* kategóriában két 10. helyezést is kiosztottak.

nyertesekből álló szakmai zsűriik választják ki a közönség által benevezett blogok közül a szerintük legjobbakat. Emellett a közönség is szavazhat, tehát az eredmények a blogoszféra közösségének kollektív véleményét is tükrözik. A verseny jelentőségét jelzi, hogy a vizsgálat óta lezajlott 2011-es Goldenblogra 1491 blogot neveztek, a közönségszavazás során pedig összesen 68 887 szavazat érkezett.²³ A verseny presztízsének bizonyítéka, hogy a helyezett blogok gazdái általában saját blogjukon is feltüntetik eredményüket. Feltételezhető tehát, hogy a verseny népszerűségéből és presztízséből adódóan a győztes blogok mintaadó szerepet töltenek be a magyar blogoszférában, így fontos szerepet játszanak abban, hogy a közösség tagjai mit tartanak a blog meghatározó műfaji tulajdonságainak.

A korpusz elemzése során azt vizsgáltam, hogy az egyes blogokra, illetve azokon belül az egyes posztokra és a hozzájuk tartozó hozzászólásokra a blog – a 2.3. alfejezetben megfogalmazott – 42 jellemzője közül melyek érvényesek és melyek nem.

4. Eredmények

4.1. A blog műfaji jellemzőinek csoportosítása hatókörük szerint

A blog műfaji jellemzőit a 2.3. alfejezetben öt csoportra (a blog mint egység, a blog szerkezetére vonatkozó, a blogot felépítő diskurzusok, a blogbejegyzések, valamint a hozzászólások tulajdonságaira) bontottam.²⁴ A következőkben ezt a felosztást követve ismertetem a blog kategóriájának az összes példányra érvényes, illetve a családi hasonlóság szerinti tulajdonságait. A családi hasonlóság szerinti tulajdonságokon belül megkülönböztetem azokat a tulajdonságokat, amelyeknek a példányok nem mindegyike, de legalább 50%-a felel meg, illetve azokat, amelyek hatóköre csak a példányok kevesebb, mint felére terjed ki.²⁵

4.1.1. A blog műfaji kategóriájának minden példányra érvényes tulajdonságai

Mind a 100 vizsgált blog az internetes nyelvhasználati színtér része, illetve nyilvános, tehát a rajta szereplő szövegek bármely felhasználó számára előzetes regisztráció nélkül is hozzáférhetőek. Emellett mindegyik blog rendelkezik címmel, amely azt jelzi, hogy az adott blog egyértelműen elhatárolható más blogoktól, illetve honlapoktól.

A blog szerkezetére vonatkozó tulajdonságok közül csupán egyetlen tekinthető

²³ http://goldenblog.hu/hirek/20110822_goldenblog_2011_egyeb.aspx. A letöltés ideje: 2012.01.10. A 2010-es kiírásról nem érhető el hasonló statisztikai adatok.

²⁴ Az első két csoport esetében 100% = 100, a további három csoport esetében pedig 100% = 500.

²⁵ Ezek között a tulajdonságcsoportok között valójában nincs éles határvonal, hanem a kategória példányaihoz hasonlóan kontinuumot alkotnak, ám a blog műfaji kategóriájának átláthatóbb leírása miatt indokoltnak tartom szétválasztásukat.

univerzális műfaji jellemzőnek: minden vizsgált blogra igaz, hogy diskurzusok sorából áll,²⁶ következésképpen az új diskurzusok megjelenésével dinamikusan változik.

A blogot felépítő diskurzusok tulajdonságai közül minden vizsgált diskurzusra igaz, hogy 1. legalább egy bejegyzés alkotja, 2. résztvevői szerepe a posztoló, 3. a diskurzusokban szereplő megnyilatkozások publikálásának időpontja ismert, 4. a diskurzusok indulásuk időpontját tekintve lineáris sort alkotnak.

A posztok univerzális tulajdonságai az 500 példány alapján a következők: 1. a blogon megjelenő diskurzusok első megnyilatkozásai, 2. új diskurzust hoznak létre a blogon belül, így annak elsődleges megnyilatkozásai, amelyeknek hiányában nem jön létre a diskurzus, 3. egy diskurzuson belül kizárólag egy van belőlük.

Mivel vannak olyan bejegyzések, amelyekre nem érkeztek hozzászólások, a blog kategóriájának nem univerzális jellemzője, hogy hozzászólásokat tartalmaz, következésképpen a hozzászólások bármely – akár az összes hozzászólásra érvényes tulajdonsága a blog szempontjából legfeljebb a családi hasonlóság szerinti jellemző lehet.

Összefoglalva az alfejezet eredményeit, megállapítható, hogy a blog előzetesen megfogalmazott 42, a kategóriát meghatározó tulajdonsága közül 11 univerzális, vagyis ezek az összes példányra érvényesek.

4.1.2. A blog kategóriájának a példányok legalább felére, de nem mindegyikére érvényes tulajdonságai

A blogra mint egységre vonatkozó tulajdonságok közül a példányok több mint felére (88%-ára) érvényes az, hogy a blog más blogokhoz vagy honlapokhoz kapcsolódik, tehát egy hálózat eleme.

A blog szerkezetére vonatkozó tulajdonságok közül három jellemző a példányok többségére. 1. A blog a kommunikáció párhuzamosságát elősegítő legalább egy egységgel rendelkezik (ez a blogok 99%-ára érvényes, ezen belül pedig a vizsgált blogok 89%-án szerepel archívum, 83%-án kereső, 71%-án címkedoboz, 70%-án kommentdoboz, 37%-án pedig a legnépszerűbb bejegyzéseket tartalmazó lista²⁷). 2. A blog tartalmazza saját maga bemutatását (a példányok 66%-ára érvényes). 3. Más kommunikációs csatornákat is tartalmaz (ennek a példányok 55%-a tesz eleget).

A blogot felépítő diskurzusok több mint felére érvényesek a következők állítások. 1. Nyitottak, tehát bármikor bővíülhetnek új megnyilatkozásokkal (a példányok 98%-ára érvényes). 2. A diskurzusokat felépítő megnyilatkozások szerzői ismertek (a példányok 94%-ára igaz). 3. Egymáshoz kapcsolódó szövegekből épülnek fel, tehát társalgások (ennek a kritériumnak az összes vizsgált diskurzus 62,4%-a felel meg). 4. Folyamatosan változnak, mivel minden új szöveg módo-

²⁶ Hangsúlyozom, hogy a diskurzus a 7. lábjegetben megfogalmazott értelmezése szerint az a poszt is tekinthető diskurzusnak, amelyre nem érkeztek hozzászólások.

²⁷ Tehát önmagában az a tulajdonság, hogy a blogon szerepel a legnépszerűbb bejegyzéseket közlő lista, periférikus tulajdonságnak minősül, ám ezt már a 2.3. alfejezetben sem kezeltem önálló tulajdonságként.

sítja a diskurzust (mivel ez a tulajdonság az előző függvénye, szintén a példányok 62,4%-a felel meg neki). 5. Jellegzetes megnyilatkozás-típusuk a komment (ez ugyancsak a blogok diskurzusainak 62,4%-ára igaz). 6. Résztvevői szerepük a kommentelő (az előző tulajdonság függvényeként ennek is 62,4% felel meg). 7. A kommentelői szerep merev, tehát a kommentelő az adott diskurzuson belül később már nem válik posztolóvá (a példányok 62,4%-ára igaz).²⁸ 8. A diskurzusok egészére nem jellemző a linearitás, ugyanis az adott blog különböző posztjaira időben párhuzamosan is érkeznek hozzászólások (hatóköre a példányok 62%-ára terjed ki).

A blogbejegyzések több mint felére jellemző tulajdonságok köre a következő. 1. A blogbejegyzés nagyobb terjedelmű, mint a rá érkező hozzászólások (a példányok 86,2%-ára érvényes). 2. Tematikusan kapcsolódik a blog más bejegyzéseihez (ennek hatóköre 82%). 3. Esetében a kommunikáció csatornája nem kizárólag a nyelv, vagyis képeket és videókat is tartalmaz (a példányok 78,2%-a felel meg ennek). 4. Szerzője megegyezik az adott blog többi posztjának írójával (72%-ra érvényes). 5. Nyelvileg részletesen kidolgozott, tehát szövegvilága összetett, vagyis sok elemből áll, és komplex tér- és időbeli, valamint ok-okozati viszonyokat tartalmaz (e tulajdonság hatóköre a példányok 71,2%-ára terjed ki). 6. Tervezett írott megnyilatkozás, tehát jellemzője az előzetes tervezés és az utólagos ellenőrzés (szintén a példányok 71,2%-ára érvényes).

A vizsgált blogok összes diskurzusát tekintve a hozzászólások a következő, a példányok többségére jellemző tulajdonságokkal rendelkeznek. 1. Időben és térben a poszt után következnek (a vizsgált posztok 62,4%-ára igaz). 2. Másodlagos megnyilatkozások, amelyek nem hoznak létre új diskurzust, de társalgássá teszik azt (ez a tulajdonság az előző függvénye, tehát hatóköre szintén 62,4%). 3. Vannak közöttük közvetlenül a posztra reagálók (ez is a példányok 62,4%-ára jellemző). 4. Esetükben a kommunikáció csatornája kizárólag a nyelv, képeket és videókat nem tartalmaznak (hatóköre szintén a példányok 62,4%).²⁹ 5. Nyelvileg kevésbé kidolgozottak, tehát szövegviláguk egyszerű, kevés elemet és egyszerű összefüggéseket tartalmaz (a példányok 61,4%-ára érvényes). 6. Spontán írott megnyilatkozások, amelyekre nem jellemző az előzetes tervezés és az utólagos ellenőrzés (mivel az előző függvénye, szintén a példányok 61,4%-ára vonatkozik). 7. A diskurzuson belül több is van belőlük (a diskurzusok 56,4%-ára igaz). 8. Kommentbokrot alkotnak (ugyancsak 56,4% felel meg ennek). 9. Mindegyikük kisebb terjedelmű, mint a poszt, amelyre reagálnak (a diskurzusok 55,2%-ára jellemző).

Összefoglalva az alfejezet eredményeit, megállapítható, hogy a blog kategóriáját jellemző tulajdonságok közül 27-nek, tehát a tulajdonságok többségének hatóköre nem univerzális, de kiterjed a kategória egyedeinek a többségére.

²⁸ Tehát a kommentelői szerep minden esetben merev, amikor megjelenik a diskurzusban. Ám sok esetben egyáltalán nem is jelenik meg.

²⁹ A fenti négy tulajdonság a hozzászólások szempontjából univerzális, mivel minden olyan diskurzusra érvényes, amelyben megjelennek hozzászólások. Ám a vizsgált blogok diskurzusainak csak a 62,4%-a (312 példány) ilyen, így a blog egésze szempontjából ezek a tulajdonságok is családi hasonlóság szerintinek minősülnek.

4.1.3. A blog kategóriájának csak a példányok kisebb részére érvényes tulajdonságai

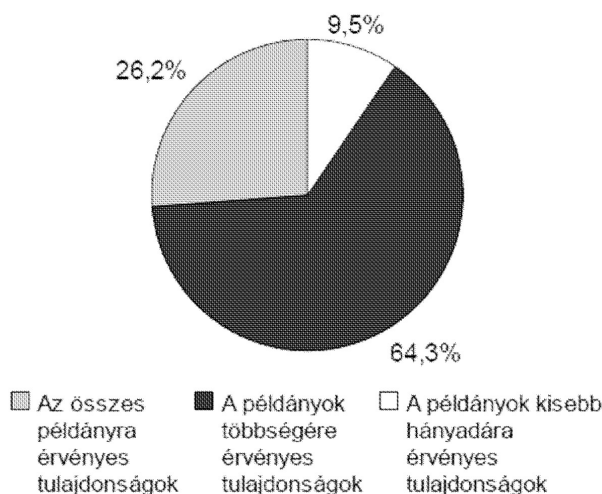
A blog mint egység tulajdonságai között egyetlen periférikus sincs, a blog szerkezetére vonatkozó tulajdonságok között pedig mindössze egy ilyen található: a vizsgált blogok 27%-a tartalmazza a blog gazdájának a bemutatkozását. A blogot felépítő diskurzus tulajdonságai közül szintén egy bizonyult periférikusnak: a vizsgált posztok 27%-ában rugalmas a posztoló szerepe, vagyis ilyen arányban veszi fel a kommentelő szerepét is.

A bejegyzésekre vonatkozó tulajdonságok közül egyik sem periférikus, ezzel szemben a hozzászólásokra vonatkozó tulajdonságok között két ilyen is található. 1. Vannak közöttük olyanok, amelyek egy másik hozzászólásra reagálnak (ez a posztok 40%-ára érvényes). 2. Adott diskurzuson belül kommentláncot alkotnak (ennek szükséges és elégséges feltétele az előző tulajdonság, így ez is a példányok 40%-ára igaz).

Összességében a blog tulajdonságai közül a példányoknak csupán a kisebbik részére jellemzők aránya a legalacsonyabb, hiszen mindössze négy ilyen azonosítható.

4.1.4. A különböző hatókörű tulajdonságok aránya

A következő diagram a különböző hatókörű: az összes példányra érvényes, tehát univerzális, valamint a példányok többségére, illetve a példányok kisebb részére jellemző családi hasonlóság szerinti tulajdonságok arányát ábrázolja.

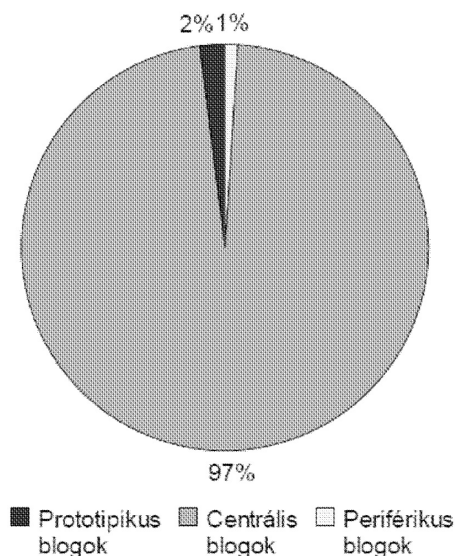
8. ábra

A blog különböző hatókörű műfaji tulajdonságainak megoszlása

Látható, hogy a blog műfaji kategóriáját meghatározó tulajdonságok 73,8%-a nem érvényes a kategória összes példányára. A tulajdonságok legnagyobb része (64,3%-a) a példányok többségére érvényes családi hasonlóság szerinti tulajdonság, ezután következnek az összes példányra érvényes jellemzők (26,2%), a legkisebb pedig a példányok kisebb hányadára érvényes tulajdonságok aránya (9,5%).

4.2. A prototipikus, a centrális és a periférikus példányok aránya a blog műfaji kategóriáján belül

A következő ábra a prototipikus, a centrális és a periférikus példányok arányát mutatja a blog műfaji kategóriáján belül. Prototipikus példánynak tekintem azokat, amelyek a 42 műfaji jellemző mindegyikének, centrálisnak azokat, amelyek a jellemzők legalább felének, de nem mindegyikének, periférikusnak pedig azokat, amelyek a jellemzők kevesebb, mint a felének felelnek meg.

9. ábra

A prototipikus, a centrális és a periférikus példányok aránya a blog műfaji kategóriájában

Ahogy a diagramon is látható, a vizsgált blogok között mindössze kettő olyan található, amelynek mind az öt vizsgált diskurzus megfelel a blog műfaji kategóriáját jellemző mind a 42 tulajdonságnak. Ez a két blog a politológiai témájú *törökgáborelemez* (<http://torokgaborelemez.blog.hu/>) és a *Tinkmara* (<http://tinkmara.freeblog.hu/>), amely az Egyesült Államokról közöl posztokat.

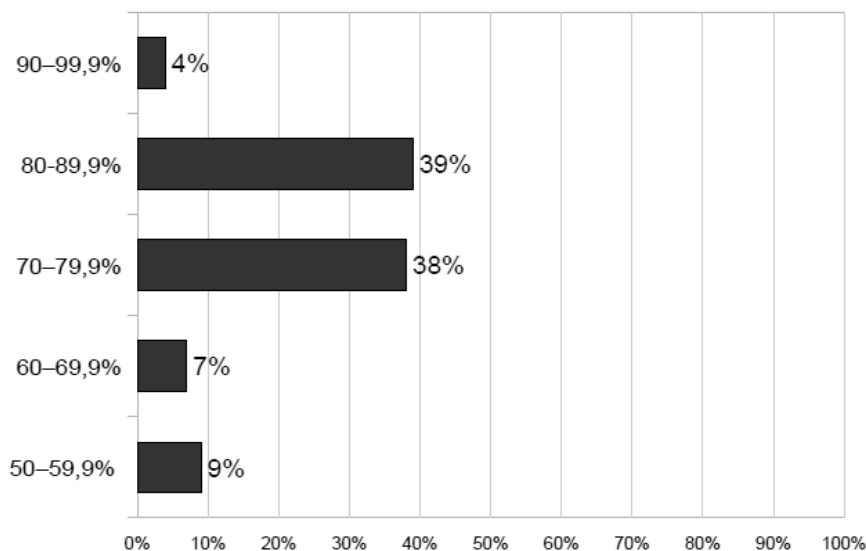
A vizsgált blogok túlnyomó többsége (97%-a) centrális példánynak minősül,

tehát vannak olyan műfaji kritériumok, amelyeket nem teljesítenek, de a többségüknek megfelelnek. Nagy számuk miatt érdemes 10%-os bontásban is megvizsgálni a centrális példányok eloszlását, hiszen nem lényegtelen szempont, hogy egy adott blog a műfaji tulajdonságok 51 vagy 99%-ának felel-e meg.

A 10. ábra adatai alapján megállapítható, hogy nem csupán a prototipikus, a centrális és a periférikus példányok, hanem a centrális példányok az 50–99,9%-os tartományban, 10%-os bontásban vizsgált eloszlása sem egyenletes. A példányok 38%-a a kategóriát meghatározó tulajdonságok 70–79,9%-ának, további 39%-a pedig a jellemzők 80–89,9%-ának felel meg, tehát az összes példány 77%-a a kategóriaajlamzóknek való megfelelés mértékét tekintve a 70–89,9% közötti intervallumba esik. Ehhez képest a kategóriaajlamzók 50–59,9, 60–69,9, valamint 90–99,9%-át kielégítő egyedek aránya jóval alacsonyabb: 9, 7, illetve 4%.

Mindössze egy periférikus, a blog kategóriáját jellemző tulajdonságok kevesebb, mint a felével bíró példány regisztrálható. Ez a *Zakuszkatanya* című blog (<http://www.zakuszkatanya.hu/blog/>), amely egy Mátracserpusztán működő lómenhely mindennapjait örökíti meg.

Összességében tehát a blog műfaji kategóriáján belül a centrális példányok aránya a legnagyobb (97%), a periférikus egyedek száma pedig a legkisebb (1%), a példányok 77%-a pedig a kategóriaajlamzóknek való megfelelés mértékét tekintve a centrális tartományon belül a 70–89,9%-os intervallumba esik. Ez utóbbi adat azért fontos, mert jelzi, hogy még a centrális példányok többsége sem csupán 1-1, hanem számos kategóriaajlamzónak nem felel meg.³⁰

10. ábra

*A centrális példányok eloszlása 10%-os bontásban a kategóriaajlamzóknek való megfelelés mértékének a tekintetében (100% = 100)*³⁰

³⁰ Tehát az összes vizsgált példány, beleértve a prototipikus és a periférikus példányokat is.

5. Következtetések

5.1. A hipotézisek és a kutatási eredmények összehasonlítása

Első hipotézisem az volt, hogy a blog műfaji kategóriáját jellemző tulajdonságok érvényességi köre különböző, tehát vannak a blog összes példányára érvényes, illetve a példányoknak csak egy részére vonatkozó családi hasonlóság szerinti tulajdonságok, ezen a csoporton belül pedig a példányok több mint felére, de nem mindegyikére kiterjedő, valamint az egyedek kisebb részére jellemző tulajdonságok. A kutatás eredményei alátámasztották ezt a hipotézist, hiszen a 2.3. alfejezetben meghatározott 42 műfaji jellemző között egyaránt találtam olyanokat, amelyek a korpusz összes példányára, olyanokat, amelyek a példányok többségére, de nem mindegyikére, valamint olyanokat is, amelyek a példányok kisebb hányadára voltak érvényesek.

Második feltételezésem az volt, hogy a blog műfaji kategóriájának tulajdonságain belül a legnagyobb a példányok többségére, a legkisebb pedig az egyedek kevesebb mint a felére érvényes családi hasonlóság szerinti tulajdonságok aránya. Az eredmények ezt a feltételezést is alátámasztották, hiszen a blog műfaji kategóriáját meghatározó 42 tulajdonság közül 27 (a tulajdonságok 64,3%-a) volt érvényes a példányok többségére, 11 (26,2%) a példányok mindegyikére és 4 (9,5%) a példányok kisebbik részére.

Emellett feltételeztem azt is, hogy vannak a blog összes kritériumának megfelelő prototipikus, a kritériumok többségét, de nem mindegyikét teljesítő centrális és csak néhány jellemzőnek megfelelő periférikus példányok. Ez a feltételezés is megerősítést nyert, mivel a kutatás korpusza egyaránt tartalmazott prototipikus, centrális és periférikus példányokat.

Utolsó hipotézisem szerint a blog műfaji kategóriáján belül a legnagyobb a centrális, a legkisebb pedig a periférikus tulajdonságok aránya. Ez a hipotézis is igazolódott, ugyanis a példányok túlnyomó többsége (97%-a) centrálisnak, 2%-a prototipikusnak, 1%-a pedig periférikusnak bizonyult.

5.2. A kutatás végkövetkeztetései – a blog definíciója

A hipotézisek és a kutatási eredmények összehasonlítása alapján megállapítható, hogy a nyelvi megismerés kognitív nyelvészeti modellje produktív elméleti háttérnek, a korpuszelemzés pedig megfelelő empirikus módszernek bizonyult a blog műfaji jellemzőinek meghatározása során, hiszen segítségükkel sikerült megállapítani azokat a tulajdonságokat, amelyek közösen egyaránt képesek megragadni az egyes blogok hasonlóságait és különbségeit.

Jelen kutatás rámutatott arra, hogy ha csupán egy adott korpusz összes példányára érvényes kategóriajellemzőket vesszük figyelembe a műfaji definíció során, akkor a blog esetében el kell tekintenünk azoknak a tulajdonságoknak körülbelül a háromnegyedétől, amelyek a példányok egy részére, de nem mindegyikére érvényesek, így valószínűleg részei a műfajjal kapcsolatos egyéni és közösségi

tudásnak, vagyis az erre a tudásra vonatkozó modellünk hiányos lesz. Emellett láthatóvá vált az is, hogy ha csupán azokat a példányokat tekintjük az adott műfaj képviselőinek, amelyek az összes kategóriajellemzőnek megfelelnek, akkor a közösség által az adott műfaj egyedeinek tartott diskurzusok jelentős részét figyelmen kívül kell hagynunk. Jelen esetben ennek az lenne a következménye, hogy a blogoszféra által egyértelműen blognak tartott diskurzusokból álló korpusz 98%-áról azt kellene állítanunk, hogy nem blog, ami nyilvánvaló képtelenség, feltevé, ha a bloggal kapcsolatos egyéni és közösségi tudást kívánjuk modellezni.

A tanulmány eredményei alapján a blog olyan diskurzusok interneten megjelenő, nyilvános, címmel rendelkező, dinamikusan változó soraként definiálható, amelyek dátumozottak, indulásuk időpontját tekintve egymást lineárisan követik, valamint legalább egy, a diskurzust létrehozó, azon belül pedig első és egyedi megnyilatkozásként funkcionáló bejegyzésből (posztból) állnak. A blog sok esetben tartalmazza saját bemutatását, gyakran más blogokhoz vagy honlapokhoz kapcsolódik, illetve sokszor a kommunikáció párhuzamosságát elősegítő (archívummal, keresővel, címkedobozzal, kommentdobozzal, a legnépszerűbb bejegyzéseket tartalmazó listával) és egyéb kommunikációs csatornákat (chat, e-mail, közösségi portálok) felkínáló egységekkel rendelkezik, néha pedig része a blog gazdájának bemutatkozása is.

A blogot felépítő diskurzusokban a kommunikáció időben gyakran párhuzamosan folyik, a diskurzusok általában nyitottak, és folyamatosan változnak, megnyilatkozásaik szerzői (a posztoló és a kommentelők) az esetek túlnyomó többségében ismertek, sok esetben a poszthoz vagy egymáshoz kapcsolódó hozzászólásokat tartalmaznak, amelyek szerzői (a kommentelők) az adott diskurzuson belül soha nem válnak posztolóvá, viszont a posztolók alkalmanként hozzászólóként is részt vesznek a diskurzusban.

A blogbejegyzések általában képeket vagy videókat tartalmazó, nyelvileg kidolgozott, összetett szövegvilágú, tervezett írott nyelvi megnyilatkozások, amelyek többnyire nagyobb terjedelműek, mint a rájuk érkező hozzászólások, és gyakran tematikusan kapcsolódnak egymáshoz, illetve szerzőik is sokszor azonosak.

A hozzászólások időben és térben a poszt után következő, másodlagos, tehát új diskurzust nem létrehozó, de azt társalgássá alakító, a posztra vagy olykor egymásra reagáló, képeket vagy videókat nem tartalmazó, általában a posztnál kisebb terjedelmű, nyelvileg kevésbé kidolgozott és egyszerűbb szövegvilágú spontán írott megnyilatkozások, amelyekből jellemzően több van az adott diskurzusban, így kommentbokrokat, olykor pedig kommentláncokat alkotnak.

6. Összefoglalás és kitekintés

Tanulmányomban a nyelvi megismerés kognitív nyelvészeti modelljét felhasználva, 100 magyar nyelvű blog 500 diskurzusának kvalitatív és kvantitatív elemzése alapján az összes példányra érvényes, valamint a családi hasonlóság szerinti tulajdonságokat is figyelembe véve, szem előtt tartva a példányok sokszínűségét,

42 jellemző segítségével definiáltam a blog műfaját azzal a céllal, hogy közvetett módon modellezem a magyar blogoszféra műfajjal kapcsolatos tudását.

Jelen kutatás további vizsgálatok kiindulópontja lehet. A blogok sokfélesége miatt szükség van a blog műfaji kategóriáján belül alkategóriák kijelölésére is. A jelenlegi kategorizációk³¹ tisztázatlan szempontok alapján csoportosítják a blogokat, viszont az ebben a dolgozatban meghatározott 42 jellemző megfelelő kiindulópont lehet a csoportosítás során.

Hasznos lehet a napló és a blog műfaji jellemzőinek összehasonlító vizsgálata, különös tekintettel arra, hogy a napló mely műfaji jellemzői és milyen arányban érvényesek a blogokra, hiszen az eltérések ellenére a napló – ahogy a 2.2. alfejezetben is utaltam rá – egyértelműen a blog egyik műfaji előzményének tekinthető.

Szintén indokolt lenne a blog és más internetes műfajok (pl. a fórum vagy a chat) összehasonlítása, mivel ez a dolgozat egyedül a bloggal foglalkozik, de módszerei feltételezhetően sikeresen alkalmazhatók más műfajok elemzésében is.

SZAKIRODALOM

- Balázs Géza 2004. Az internetkorszak kommunikációja. In: Balázs Géza (szerk.): *A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője II.* MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 109–28.
- Barsalou, Lawrence 1992. *Cognitive Psychology: An Overview for Cognitive Scientists.* Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, New Jersey.
- Boronkai Dóra 2009. *Bevezetés a társalgáselemzésbe.* Ad Librum Kiadó, Budapest.
- Bódi Zoltán 2004. *A világháló nyelve. Internezetezőők és internetes nyelvhasználat a magyar társadalomban.* Gondolat Kiadó, Budapest.
- Bódi Zoltán 2009. Helyesírás az interneten. In: Balázs Géza – Dede Éva (szerk.): *Európai helyesírások. Az európai helyesírások múltja, jelene és jövője.* Inter Kht. – Prae.hu, Budapest, 293–302.
- Bódi Zoltán 2010. A blogok nyelvészeti aspektusai. *E-nyelv Magazin* 3. <http://e-nyelvmagazin.hu/2010/09/10/a-blogok-nyelvészeti-aspektusai/>. (A letöltés ideje: 2012. 01. 10.)
- Crystal, David 2001. *Language and the Internet.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Csala Bertalan 2005. *Van olyan műfaj, hogy blog?* In: Balázs Géza – Bódi Zoltán (szerk.): *Az internetkorszak kommunikációja. Tanulmányok.* Gondolat Kiadó – Infonia, Budapest, 89–110.
- Csala Bertalan 2010. A blog műfajáról. *E-nyelv Magazin* 2010/3. <http://e-nyelvmagazin.hu/2010/09/10/a-blog-mufajarol/>. (A letöltés ideje: 2012. 01. 10.)
- Herring, Susan – Kouper, Inna – Scheidt, Lois Ann – Wrigh, Elijah 2004. *Bridging the gap: A genre analysis of weblogs.* <http://csdl.computer.org/comp/proceedings/hicss/2004/2056/04/205640101b.pdf>. (A letöltés ideje: 2012.01.10.)
- Herring, Susan – Kouper, Inna – Scheidt, Lois Ann – Wrigh, Elijah 2006. A longitudinal content analysis of weblogs: 2003–2004. In: Tremayne, M. (ed.): *Bloggng, Citizenship, and the Future of Media.* London, Routledge, 3–20. <http://ella.slis.indiana.edu/~herring/tremayne.pdf>. (A letöltés ideje: 2012.01.10.)
- Herring, Susan C. – Paolillo, John 2006. Gender and Genre Variation in Weblogs. *Journal of Sociolinguistics* 2006: 439–59.
- Juhász Valéria 2010. *A blog műfaji attribútumai.* <http://www.juhaszvaleria.hu/wp-content/uploads/2010/04/A-blog-mufajji-attributumai.doc>. (A letöltés ideje: 2012.01.10.)
- Kövecses Zoltán – Benczes Réka 2010. *Kognitív nyelvészet.* Akadémiai Kiadó, Budapest.

³¹ Például Csala Bertalan (2005: 91–4) a következőképpen kategorizálja a blogokat: csak szöveges blog, csak képes blog, linkgyűjtő blog, személyes blog, blogújság, társasági blog, tematikus blog.

- Krauth Péter – Kömlödi Ferenc 2008. A web 2.0 jelenség (és ami mögötte van). In: Dömölki Bálint (szerk.): *Égen-földön informatika*. Typotex Kiadó, Budapest, 631–60.
- Laczkó Krisztina 2008. Deixis a virtuális térben. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 212–20.
- Miller, C. R. – Shepherd, D. 2004. *Bloggng as social action: A genre analysis of the weblogs*. http://blog.lib.umn.edu/blogosphere/bloggng_as_social_action_a_genre_analysis_of_the_weblog.html. (A letöltés ideje: 2012.01.10.)
- Mishne, Gilad – Glance, Natalie 2006. *An Analysis of Weblog Comments*. <http://staff.science.uva.nl/~gilad/pubs/www2006-blogcomments.pdf>. (A letöltés ideje: 2012.01.10.)
- Rosch, Elanor 1977. Human Categorization. In: Warren, N. (ed.): *Studies in Cross-Cultural Psychology* (Volume I). Academic Press, London, 1–49.
- Rosch, Elanor 1978. Principles of Categorization. In Rosch, Elanor – Lloyd, Barbara B. (eds.): *Cognition and Categorization*. Hillsdale, London, 27–48.
- Tátrai Szilárd 2006. A narratív diskurzusokról – pragmatikai nézőpontból. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 211–32.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2001. *A magyar nyelv szövegtana*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2006. A szövegtipológia megalapozása kognitív nyelvészeti keretben. In: Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg és típus. Szövegtipológiai tanulmányok*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 64–90.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Topik és szövegtípus. In: Tátrai Szilárd – Tolcsvai Nagy Gábor (szerk.): *Szöveg, szövegtípus, nyelvtan*. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 41–8.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2010. *Kognitív szemantika*. Konstantin Filozófus Egyetem, Nyitra.
- Verschueren, Jef 1999. *Understanding pragmatics*. Arnold, New York.
- Winer, D. 2002. *The history of weblogs*. <http://oldweblogscomblog.scripting.com/historyOfWeblogs>. (A letöltés ideje: 2012.01.10.)
- Wittgenstein, Ludwig 1953. *Philosophical Investigations*. Macmillan, New York.

Petykó Márton

egyetemi hallgató

ELTE BTK

Magyar nyelv és irodalom MA

7. Mellékletek

7.1. Blogbejegyzés

Ecetre fel!

[11–05–06 2011. máj. 6. 9:46](#)

[még nincsenek kommentek](#)

Kategóriák: [Húúús](#), [Vegasztro](#), [Termékekről](#)

Címkék: [csirke](#), [ecet](#), [saláta](#)

Néhány hete a blogon is írtam, hogy a [Tokaji Borecet Manufaktúra](#) receptversenyt hirdet. Ahogy látom – a napokban megjelent posztokból – nem csak én kaptam kedvet az ecettel való kísérletezéshez.

Az ecet mértékkel csodákra képes. Megváltoztatja, kiteljesíti bizonyos ételek ízét, olyan erőt ad hozzá, ami semmilyen más módon nem érhető el. Milyen is lenne egy lencsefőzelék vagy az imádott zurekem, ha nem kerülne bele ecet... el se tudom képzelni.

A téli ételek mellett, a nyarat is végigkíséri az ecet, hiszen a legegyszerűbb salátaöntetektől a bonyolultabbakig a legtöbbször helyt kap. Igaz itt gyakorta a balzsamecet uralja a terepet, de a jó magyar fejes salátához és a tejfeles uborkasalátához azért mégis csak a borecet illik jobban.

A közelgő, lassan kibontakozó nyárnak köszönhetően valami könnyű, salátás ételben gondolkodtam, amihez lassan összeértek a fejekben az ízek. Így született a pezsgős ecetkrémmel boldondított saláta, amin az ecetben is jelen lévő kakukkfűves íz tért vissza a húst gazdagító fűszer formájában.

Pezsgős csirkesaláta

1 csésze szűz olíva olaj
 1/4 csésze kakukkfűves borecet
 1/2 csésze száraz pezsgő
 csipetnyi só
 frissen őrölt feketebors
 kevés porcukor, ízlés szerint
 2 tojás sárgája (opcionális)
 További hozzávalók:
 1 marék mandulaforgács vagy lap
 2 csirke melle
 só
 frissen őrölt feketebors
 1 tk kakukkfű
 vegyes friss saláta

Az öntet hozzávalóiból egy kézimixer segítségével emulziót készítünk, amit utána apránként – továbbra is használva a kézimixert – hozzáadok 2 tojás sárgájához. Amikor már kellően krémes, akkor hűtőbe teszem.

A húst lapokra vágom, sózom, borsozom, kakukkfűvel megszórom, majd olajon kisütöm. A salátát a tálra készítem, a pezsgős szósszal meglocsolom, majd a felszeletelt csirkét ráülettem, friss fűszerrel megszórom és egy kevés pirított mandulával díszítem.

Mirelle

(Mirelle konyhája (<http://mirelle.freeblog.hu/>). A letöltés ideje: 2011.05.10.)

7.2. Hozzászólások

nagypapi írta...

No, ez a sütőolaj begyűjtés a MOL részéről legalább olyan jó ötlet, mint az uborka vinaigrette.:) 4:17 DU

nagypapi írta...

Megnéztem a vidót, a Kistücsök/Jahni Laci varázslat is izgalmasnak ígérkezik. 4:54 DU

dalia írta...

annyira megtetszett a recept, hogy azonnal sütnöm kellett egy csirkét, hogy lehessen hozzá saláta:) így hirtelen csak római salátát kaptam, jelentem azzal is isteni. 7:54 DE

nagypapi írta...

Az jutott eszembe, nem túl nagy luxus-e minden adag (na jó, legyen 2 adag, ha egyidőben fut be a rendelés) sütőolaját vajjal használhatatlanná tenni?

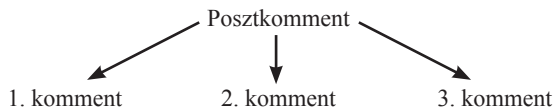
Mit lehet ezzel később kezdeni?

dalia: rántottad a madarat?

10:27 DE

(Chili&Vanília – <http://chiliesvanilia.blogspot.com/>; <http://www.blogger.com/comment.g?blogID=15893303&postID=3408625697616207230>. A letöltés ideje: 2011.05.10.)

7.3. Kommentbokor

11. ábra

A kommentbokor szerkezete

Kriszti írta...

Móni, a nem-jelentkezés oka szerintem csak annyi, hogy míg egy anya egyedül könnyen el tud szakadni egy estére otthonról – főleg a téli időszakban -, ugyanakkor egy hétfélig napra egy egész családot nehéz kiragadni. Magunkból indulunk ki: a jó idő miatt több a kertí, udvari munka is, még az óvodában is megsokasodott a program, több szombatunk, vasárnapunk is foglalt, a maradékra kell beosztani a házimunkát, háztájit és a családi ünnepek megülését is.

De még ki tudja, összejöhét jövő hétig a társaság!

2011. május 5. 22:30

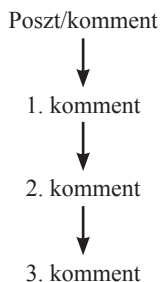
Sárosdi Virág írta...

Móni, nekem nem volt bátorságom jelentkezni, mert azt gondoltam, úgysem lesz esélyem. De akkor ezennel én mennék. 10-kor tudunk elindulni. A nagyok programját nem tudom, de úgysem 8 embert hívtál.:)))

2011. május 6. 7:50

(Praktikák sok gyerekhez – <http://praktikaksockgyerekhez.blogspot.com/>; <http://www.blogger.com/comment.g?blogID=6850229782006856246&postID=410175740176727989>. A letöltés ideje: 2011.05.10.)

7.4. Kommentlác

12. ábra

A kommentlác szerkezete

Adelaida 2011.05.05. 15:56:24

Akkor tippelek: kilencszáznyolcvanhárom? :-)

Válasz erre

retro gastro 2011.05.05. 18:06:28

@ Adelaida: Eddigi legjobb tipp!! És hol az indoklás? :-)

Válasz erre

Adelaida 2011.05.05. 15:56:24

@retro gastro: Jó, tehát, hogy még véletlenül se higgyétek, hogy csak a hasamra ütöttem, meg is tudom indokolni: – az a másodosztályú hely, ahol mákos tésztát és főzeléket is fel-
szolgálnak ugyanakkor, amikor bélszint gombával is lehet kérni, valamint hideg előételnek
füstölt-főtt csülköt (valahol csak el kell kezdeni az alapozást, ugye), és saláta zéró, tehát en-
nek a bőségnak valamint annak a hiánynak, amiről akkor még nem is tudtuk, hogy hiányzik,
az elegye arra enged következtetni, hogy ez csak '83-ban lehetett! (Hú a fenébe, ez a mondat
jövőre benne lesz a nyelvtan érettségiben...!)

(Forrás: Retrogasztró – <http://retrogasztró.blog.hu/>; http://retrogastro.blog.hu/2011/05/04/lajos_forras_3/. A letöltés ideje: 2011.05.10.)

7.5. A korpuszban szereplő blogok listája³²

2012 (<http://2012.blogol.hu/>)

Addict blog (<http://addict.blog.hu/>)

A' la carte Kulinária (<http://alacarte-kulinaria.blogspot.com/>)

Antivírus blog (<http://antivirus.blog.hu/>)

Appleblog (<http://appleblog.blog.hu/>)

ASVA.info (<http://asva.info/>)

az én világom (<http://doki69.freeblog.hu/>)

Bangkok Charlie (<http://thai.blog.hu/>)

Bella Italia (<http://bellaitalia.blog.hu/>)

³² A letöltés ideje: 2010.05.10.

Bécsi lét (<http://nemsissi.blog.hu/>)
Blogger Kulinária (<http://mindenkaja.blog.hu/>)
Budapest szomorú arcai (<http://budapestarcai.freeblog.hu/>)
Burzsuj blog (<http://burzsuj.blog.hu/>)
Bünti (<http://bunti.blog.hu/>)
Chili&Vanília (<http://chiliesvanilia.blogspot.com/>)
Citromblog (<http://citrom.puruttya.hu/>)
Critical Biomass (<http://criticalbiomass.freeblog.hu/>)
Cyclechelic (<http://cyclechic.blog.hu/>)
Cydonia (<http://cydonia.blog.hu/>)
Cserépfalu – emberek és turizmus 2.0 (<http://cserepfalu.blog.hu/>)
Csurtusék utaznak (<http://csurtus.blog.hu/>)
Dreamdancer' life (<http://dreamdancer.blogol.hu/>)
Dulmina tündérműhőhája (<http://dulmina.blogspot.com/>)
Ewing-kór a young korban (<http://ewing.blogol.hu/>)
Égboltsapkájú (<http://hazugvirag.blogspot.com/>)
Fashionalist (<http://fashionalist.nolblog.hu/>)
Filmek a neten (<http://filmekaneten.blogspot.com/>)
Geopoly (<http://geopoly.blog.hu/>)
gesztenye receptjei (<http://gesztenye.blogol.hu/>)
Greenpolis (<http://greenpolis.wordpress.com/>)
idézetképes (<http://kispicialy.blogol.hu/>)
Imbisz (<http://imbisz.blogspot.com/>)
Hanna és az ikrek követendő lábnyomai (<http://hannaeszternoemi.blogspot.com/>)
Hírsárda (<http://hircsarda.hu/>)
Hölgyi Világa (<http://holgyi.freeblog.hu/>)
Jégkorongblog (<http://jegkorong.blog.hu/>)
Kereső Világ (<http://kereses.blog.hu/>)
Kettős mérce (<http://magyarinfo.blog.hu/>)
Konyhamesék (<http://konyhamese.blog.hu/>)
Koos.hu (<http://koos.hu/>)
Könyvesblog (<http://konyves.blog.hu/>)
Látens iszákos (<http://latensszakos.blog.hu/>)
LEGO Flood blog (<http://flood.blog.hu/>)
Lengyelország ma (<http://lengyelorszagma.blog.hu/>)
Limara péksége (<http://limarapeksege.blogspot.com/>)
Magyarországi Autogramgyűjtők Blogja (<http://autogram.blog.hu/>)
Manzárd Café (<http://manzardcafe.blog.hu/>)
Marabu bloglap (<http://marabu-bloglap.blogspot.com/>)
margófirkek (<http://margofirkak.freeblog.hu/>)
Max konyhája (<http://maxkonyhaja.blogspot.com/>)
Mentők blog (<http://mentok.blog.hu/>)
Minden ami Amerika! (<http://amerika24.blogol.hu/>)
Mindjárt ott vagyunk (<http://mindjartottvagyunk.blogspot.com/>)
Mirelle konyhája (<http://mirelle.freeblog.hu/>)
Modorosblog (<http://modoros.blog.hu/>)
Mosolyka (<http://mosolyka.blog.hu/>)
Mulatós, avagy sírva visít a magyar (<http://mulatos.blog.hu/>)
Munkahelyi Terror (<http://munkahelyiterror.blog.hu/>)
Numlock Holmes (<http://numlockholmes.blog.hu/>)
Otthon, édes (<http://otthonedes.blog.hu/>)
Our Fashion (<http://ourfashion.blog.hu/>)
Párkocka (<http://parkocka.hu/>)
Pilates – élet&ézés (<http://pilates.blog.hu/>)

Praktikák sok gyerekhez (<http://praktikaksokgyerekhez.blogspot.com/>)
 Praxis (<http://praxis.blog.hu/>)
 Rapnyelv (<http://rapnyelv.freeblog.hu/>)
 Retrograszto (<http://retrograszto.blog.hu/>)
 Rossz PC játékok (<http://rosszpcjatekok.blog.hu/>)
 S(ch)mi itten (<http://schmitten.blog.hu/>)
 skyppy (<http://skyppy.blogol.hu/>)
 Spacemaker X-files (<http://spacemaker.blogol.hu/>)
 Sportpszichó (<http://sportpszicho.blog.hu/>)
 Street Art Budapest (<http://streetartbp.hu/>)
 Szabad Súlyom Nemzeti Blog (<http://s79.freeblog.hu/>)
 Szcientológia: objektíven és szubjektíven (<http://objektivszcn.blog.hu/>)
 Szex/csaták anno (<http://szexcsatakanno.blog.hu/>)
 Szőlőművelés (<http://szolo.blog.hu/>)
 Tajti Ákos C és Java blogja (<http://cesjava.freeblog.hu/>)
 Tealevelek (<http://tealevelek.blog.hu/>)
 Terepnapló (<http://terepnaplo.freeblog.hu/>)
 Teret alkotunk (<http://teretalkotunk.blog.hu/>)
 Térfél (<http://cstrtk.freeblog.hu/>)
 Térformáló Magazin (<http://blog.otherside.hu/>)
 The Maltbank Herald (<http://scotchwhiskyblog.wordpress.com/>)
 Tinkmara – A tengerentúlról jelentem (<http://tinkmara.freeblog.hu/>)
 Tokyo reloaded (<http://tokyoreloaded.blogspot.com/>)
 törökgáborelemz (<http://torokgaborelemz.blog.hu/>)
 Trendlabor (<http://trendlabor.blog.hu/>)
 Tsabeeka blog (<http://blog.tsabeeka.hu/>)
 Urbanista (<http://urbanista.blog.hu/>)
 Varaljay.com – Social Marketing (<http://varaljay.com/hu/>)
 Vezsuzsi gyöngyei (<http://vezsuzsigyongyei.blogspot.com/>)
 Véleményvezér (<http://velemenyevezer.blog.hu/>)
 Viharsarki kattintós (<http://hartay.blog.beol.hu/>)
 Webforgalom (<http://www.webforgalom.hu/>)
 Websztán (<http://websztan.blog.hu/>)
 We Love Kakaócsiga (<http://welovekakaocsiga.blog.hu/>)
 WP-suli (<http://wp-suli.hu/>)
 Zakuszká-tanya (<http://www.zakuszkatanya.hu/blog>)
 Zsebró (<http://zsebro.blogspot.com/>)

SUMMARY

Petykó, Márton

A corpus-based investigation into characteristics of the genre of blogs

This paper uses a cognitive-linguistics model of human cognition to analyse 500 discourse units of 100 Hungarian blogs both qualitatively and quantitatively and define the genre of blogs in terms of 42 features, based on characteristics that are observable with all tokens, and ones that involve family resemblances, taking the multifariousness of the individual tokens into consideration, with the eventual aim of indirectly modelling the shared knowledge of the Hungarian blogosphere concerning itself, its own genre.

Keywords: blog, cognitive linguistics, token, genre characteristics

A Magyar Nyelvtudományi Társaság kapcsolata a Magyar Irodalomtörténeti Társasággal és az irodalomtudománnyal*

1. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetősége a múlt év végén megbízta a százéves társaság történetének a megírásával. Meghatározott szempontok szerint tanulmányozva a fennmaradt iratokat és a legfőbb dokumentumot, a Magyar Nyelv „Társasági ügyek” című rovatait, valamint e folyóirat tartalmát és alakulását, feltűnt, hogy viszonylag milyen sok irodalomtörténész bábáskodott a társaság létrehozatalában, és hogy később is jelentettek meg a társaság folyóiratában nyelvi-stilisztikai jellegű és egyéb tanulmányokat, továbbá hogy írók, költők szintén szerepeltek a folyóirat szerzői között. Amikor tehát az Irodalomtörténeti Társaság elnöke felkért, hogy a mai, jubileumi ülésen tartsak előadást, talán érthető, hogy ezt a kissé különös témát választottam.

Azt hiszem azonban, hogy az irodalom- és a nyelvtudomány együtt jelentkezése természetesnek mondható. Hiszen ha például Rába Györgynek abból a találó megállapításából indulunk ki, hogy „a vers lényeglátás és a szavak ünnepe”, akkor arra a következtetésre kell jutnunk, hogy mind valamegyes lényeges dolognak a meglátása, mind a kifejezésére választott ünnepi, azaz szépségre (is) törekvő szavak, továbbá más nyelvi elemek a nyelv segítségével öltének testet. Más szóval az irodalmi művek mind nyelvi képződmények. Tehát vizsgálatuk az irodalom- és a nyelvtudományba egyaránt beletartozik. Továbbá valójában mindkét tudományágat belsőleg érinti a stilisztika és az irodalmi nyelvnek (mai megnevezéssel sztenderdnek vagy standardnak) a vizsgálata. Szabolcsi Miklós így utalt minderre 1980-ban, a hetvenöt éves Magyar Nyelvtudományi Társaságot köszöntvén: „Szinte alig van az irodalomtudománynak olyan kérdése, a metrikától a nagy irodalmi áramlatok jelentkezéséig, amelynek helyes megoldásában ne szorulna a nyelvészek segítségére” (Szabolcsi 1980: 264).

Érdekeséggé, ugyanakkor realitásként és az elmondottak igazolásaként is itt említ meg a következőket. Először is voltak olyan irodalomtudósok, akik a nyelvtudomány felől indultak el tudósi pályájukon. Ilyenek voltak: Bóka László (1930-tól írt a Magyar Nyelvbe több nyelvészeti jellegű cikket), Klaniczay Tibor (többek között a *szerecsse* szó eredetét tárgyalta), Németh G. Béla (számos nyelvészeti cikkével tűnt ki), továbbá Waldapfel Józsefnek pályája kezdetén szintén a nyelvet vizsgáló dolgozatai láttak napvilágot, Király István meg sárospataki diák korában a Magyarosan című folyóirat nagydíját is elnyerte nyelvműveléssel kapcsolatos cikkeivel. Voltak aztán olyan tudósok is, akik fordítva, az irodalomtudomány felől jutottak el a nyelvészethez. Ezek közé sorolhatjuk mindenekelőtt Pais Dezsőt. Ő egyébként így nyilatkozott 1952-ben, a II. országos nyelvészkongresszuson, Szegeden elmondott – méltán híres – „A magyar irodalmi nyelv” című előadásában: „tudományos pályámon irodalomtörténészként indultam, és mindig igyekeztem a nyelvészetnek az irodalomtörténet felé vezető szálait kezemre keríteni, a más tudományok: a történelem, földrajz stb. felé húzódó szálakkal együtt” (Pais 1954: 125). Utalhatok még a nemrég elhunyt Deme Lászlóra, aki ifjabb korában verseket írt, és verseskötetet is megjelentetett. De megemlíthetjük Szabó T. Attila és Benkő Loránd professzor nevét is, kezdetben ugyanis szintén irodalomtudományi érdeklődésűek voltak. Végül nagy számban akadtak olyan tudósok is, akik – ha nem is azonos arányban – mindkét tudományágat művelték, például Horváth János, Négyesy László, Gombocz Zoltán, Zlinszky Aladár, Zolnai Béla, Eckhardt Sándor, Borzsák István, Mészöly Gedeon, Bán Imre, Martinkó András, Balázs János, Kovalovszky Miklós, Károly Sándor, Tompa József, T. Lovas Rózsa, Péter László és így tovább. Az írók, költők közül továbbá különféle írástettek közé a Magyar Nyelvben a következők: Mórincz Zsigmond (ő több felolvasóülésen és köz-

* Előadésként elhangzott a Magyar Irodalomtörténeti Társaság centenáriumi ünnepi ülésén a Magyar Tudományos Akadémián, 2011. december 15-én.

gyűlésen is megjelent), Laczkó Géza, Gárdonyi Géza, Mikszáth Kálmán, Kosztolányi Dezső és Karinthy Ferenc.

2. Ismeretes, hogy az 1903. november 15-én a Magyar Nyelvőrben közzétett „Fölvívás nyelvtudományi társaság alapítására” című felszólítás hatására és a még ez év végén megrendezett alakuló közgyűlés eredményeképpen létrejött a Magyar Nyelvtudományi Társaság. Megválasztott elnökének, Szily Kálmánnak az értő és szigorú vezetésével meg is kezdte működését, úgy, hogy 1905 elején már folyóiratának, a Magyar Nyelvnek az első számát is kézbe vehették az olvasók.

A Nyelvtudományi Társaságnak az irodalomtudománnyal és az írókkal való kapcsolata mindjárt a kezdetben megmutatkozott. A „Fölvívás” a Társaság céljaként említi: „hogy napfényre hozzuk nyelvünk kincseit az évszázadok irodalmából és népünk öröklött hagyományaiból” (1903: 465). Egyébként a „Fölvívás” harminc aláírója között viszonylag nagy számban ott voltak az irodalomtudomány képviselői: Beöthy Zsolt, Gyulai Pál, Négyesy László, Riedl Frigyes, Vikár Béla és mások. Az alakuló közgyűlésen és később több alkalommal megjelent – mint már utaltam rá – Móricz Zsigmond is. Irodalmárok természetesen tagjai lettek a budapesti választmányának (Gyulai Pál, Beöthy Zsolt, Négyesy László, Lehr Albert, Vikár Béla) és a vidéki választmányának (Kardos Albert, Szilády Áron), továbbá más megbízatást is kaptak. Egyébként a Magyar Nyelv első számának „Mit akarunk?” című programadó cikkében a szerkesztő, Szily Kálmán többek között megjegyzi: „Állandó figyelemmel fogjuk kísérni irodalmi nyelvünk s tudományos műnyelvünk újabb fejlődését” (1905: 1). Aztán az első titkári jelentés külön kiemeli, hogy „az új folyóirat munkájában [...] más tudomány-szakok tudósai, sőt a szépírók is részt vettek” (Zolnai 1906: 189).

3. Most pedig lássuk egy kissé taglalva, mikben nyilvánult meg a Nyelvtudományi Társaságnak az Irodalomtörténeti Társasághoz fűződő kapcsolata. Beszélhetünk közvetlen és közvetett kapcsolatokról. A közvetlen kapcsolat egyrészt az Irodalomtörténeti Társaságnak – mint közösségnek – a Nyelvtudományi Társaság munkájában való részvételét, mindenekelőtt az együttes rendezvényeket jelenti. A közvetlen kapcsolat másrészt egyes íróknak, költőknek, irodalomtörténészeknek a Nyelvtudományi Társaságban végzett valamilyen személyes jellegű tevékenységére (felolvasóülsélen való előadásra, tanulmányírára stb.) vonatkozik.

a) Kezdjük ez utóbbival. Meg kell állapítanunk, hogy az Irodalomtörténeti Társaság és tagjai a Nyelvtudományi Társaság történetének első korszakában (1904–1949), különösen a megalakulás-kor és az utána következő évtizedekben vettek részt viszonylag nagy számban a Nyelvtudományi Társaság munkájában. Továbbá nemcsak tagjai, hanem alapító tagjai is lettek (ez egyébként nem kis összegű díj befizetésével járt együtt), és tisztséget is vállaltak, továbbá szerepeltek felolvasóülséken.

Először megemlítem az írókat, költőket (inkább olyan sorrendben, ahogy feltűnnek a tagnév-sorokban, a választmányi tagok között, illetve a Magyar Nyelvben): Arany János, Móricz Zsigmond, Laczkó Géza, Mikszáth Kálmán, Baksay Sándor, Bajza József, Lampérth Géza, Tömörkény István, Gárdonyi Géza, Gulyás Pál, Lévy József, Kiss József, Kosztolányi Dezső. A felsoroltaknak jobbra a kisebb-nagyobb cikkei is napvilágot láttak a Társaság folyóiratában. 1949-től a Nyelvtudományi Társaság életében sok minden megváltozik (a társaság elveszti irányító tudományos fórum jellegét, a nyelvtudomány nagyon kiszélesedik, új és új irányzatok születnek és így tovább), és az írók, költők is kisebb számban tűnnek fel a konferenciákon, valamint a Magyar Nyelvben. A következőkre utalhatok: Illyés Gyula, Veres Péter, Harsányi Zsolt, Gyallay Domokos, Karinthy Ferenc, Képes Géza, Jókai Anna.

Az irodalomtörténészekről is hasonlólt állapíthatunk meg. A Nyelvtudományi Társaság történetének első szakaszában (különösen az első évtizedekben) számos irodalomprofesszor és irodalomtanár tagja, alapító tagja, tisztségviselője és tanulmányírója lett a Nyelvtudományi Társaságnak. A korábban jelzetteknek kívül felsorolom néhányójukat: Dézsi Lajos, Trócsányi Zoltán, Bán Imre, Alszeghy Zsolt, Riedl Frigyes, Simai Ödön, Zlinszky Aladár, Klaniczay Tibor, Turóczy-Trostler József, Jancsó Elemér, Pintér Jenő, Szinnyi Ferenc, Voinovich Géza stb. Az 1949 utáni időben ők is ritkábban jelentkeznek, a következőket mégis megemlítem: Borzsák István, Péter László, Németh G. Béla, Szabó G. Zoltán, V. Kovács Sándor, Kerényi Ferenc, Szelestei Nagy László.

b) Ahogy utaltam rá, az Irodalomtörténeti Társaság természetesen mint közösség is kapcsolatban állt a mi társaságunkkal. Ennek keretében a következő formák alakultak ki.

Közös felolvasó- és vitaülés. – Számításaim szerint ilyen találkozó 1969-től hét alkalommal volt. Ezeket Martinkó András, Bóta László, Petőfi Sándor János (két ízben), A. Molnár Ferenc, Tompa József és Fónagy Iván adott elő. Kiemelem Tompa József előadását: „A mai esszé és széppróza egyes divatos eszközéről (*szelíd-álmag, kék-arany-márvány-lakk*: mellérendelő viszonynak tekintett írott nyelvi, csak alkalmi szópárok)”. Felkért hozzászólók voltak: Karinthy Ferenc és Kolozsvári Grandpierre Emil (Tompa 1977). Fónagy Ivánnak „A költői nyelv hangtanából” című könyvéről rendeztek még sikeres vitaülést.

Közös vándorgyűlés, emlékülés. – Ilyet szerveztek 1975-ben Czuczor Gergely emlékére (Horváth Károly a költőt, Balázs János a szótáríró Czuczort idézte meg). 1985-ben Nyíregyházán Kosztolányi munkásságáról és még ugyanebben az évben Egerben a felvilágosodás koráról rendezett a két társaság emlékülést. A következő évben pedig Debrecenben Tóth Árpádra emlékeztek. 1997-ben „Tájak, várak, városok” címen sajátos közös találkozó volt Hévízen.

A Nyelvtudományi Társaság által szervezett vándorgyűlések, amelyeken az Irodalomtörténeti Társaság is részt vett előadásokkal és más módon. – A II. országos magyar nyelvészkongresszuson (1952. november 14–16.) negyedik témaként – mint már utaltam rá – Pais Dezső „A magyar irodalmi nyelv” címen tartotta meg az ilyen irányú kutatást igazán elindító előadását. Ehhez szólt hozzá az írók, költők közül Tolnai Gábor és Bóka László, továbbá Veres Péter és Illyés Gyula. A III. nyelvészkongresszuson (1954. november 11–13.) elsősorban Balázs Jánosnak „A stílus kérdései” című lényeglátó és a stilszítikát mintegy felvirágoztató előadásához Veres Péter, Margócsy József, Szilágyi Ferenc és Zolnai Béla fűzött megjegyzéseket az irodalommal foglalkozók közül. Az 1959-ben Pécsen rendezett nyelvművelő konferenciát az irodalomtörténészek közül Sötér István, Kardos Pál, Bán Imre, Gergely Gergely, Margócsy József és Martinkó András tisztelte meg hozzászólásával. 1980-ban Szegeden a sokoldalú Mészöly Gedeon munkásságára emlékeztünk. Az irodalomtörténészeket Tolnai Gábor, Ilia Mihály és Tóth Béla képviselte. Megemlítem még az 1981-es sátoraljaújhegyi Kazinczy tudományos ülésszakot; továbbá az Arany János halálának századik évfordulója alkalmával rendezett 1983-as emlékünnepeket; a Pais Dezső emléket idéző 1986-os zalaegerszegi találkozót; valamint az 1988-as Laziczius-emlékülést és a Szabó T. Attila halálának tízéves évfordulóján 1997-ben szervezett ülésszakot. És még sorolhatnám tovább.

Külön szólhatnánk irodalomtörténészeknek a köszöntéséről meghatározott kerek évfordulókon, aztán a búcsúztatókról, illetve a tudományos emlékülésekről, mert ezek is a két társaság közötti kapcsolatra utalnak. A felsorolásukra ezúttal nincs mód, csupán – mintegy példaként – néhányat kiemelek közülük. A titkári jelentés például így méltatja a hetvenéves Négyesy Lászlót: „Ez év március 6-án töltötte be életének hetvenedik évét Négyesy László, a magyar irodalomtörténetírók seniora. A nyolcadik évtized küszöbén őszinte tisztelettel emlékezünk meg róla, Társaságunknak kezdetől fogva választmányi tagjáról s folyóiratunknak nagyabecsült munkatársáról. Négyesy László tudományos munkájának java termését a magyar irodalomtörténetnek áldozza, de elődeinél mélyebb érdeklődéssel vizsgálja az irodalom nyelvi kérdéseit, irodalomtörténeti kutatásaiban pedig, ha a tárgy úgy kívánja, szívesen igénybe veszi a nyelvtudomány eszközeit vagy eredményeit” (Négyesy 1931: 139). És a következőképpen méltatja a nyolcvanéves Horváth Jánost a Nyelvtudományi Társaság főtítkára, Lakó György: „Legrégibb tagjaink közül Horváth János [...] 1958. június 24-én töltötte be 80. életévét. Ez a nap éppúgy ünnepnap számunkra, nyelvészek számára, mint például az irodalomtudomány művelőinek. S ez teljesen érthető. Hiszen a magyar irodalomtörténetnek nincs talán még egy olyan művelője, akitől a magyar nyelv múltjának bűvárai annyit tanultak volna, mint Horváth Jánostól, s nincs egyetlen olyan irodalomtörténészünk sem, aki Társaságunkkal és általában a nyelvtudomány művelőivel olyan régóta szoros kapcsolatot tartott volna fenn, mint ő” (Lakó 1959: 571). Aztán így búcsúztatja T. Lovas Rózsa szeretett mesterét, Bóka Lászlót a Nyelvtudományi Társaság nevében: „haláláig élt Bóka Lászlóban az amor intellectualis linguae maternae, s egyformán ott izzott az író és a tudós műveiben. Legutolsó verseskötetében egy szerelmes vers egyik hasonlata így árulkodik erről:

Most úgy szeretnék beszélni veled,
úgy szeretlek, mint anyanyelvemet.

Nem lett hűtlen. Most megköszönjük ezt a hűséget, és fájó szívvel mondjuk: In aeternum, vale!” (T. Lovas 1965: 255).

Szívvél-lélekkel szervezte meg a Nyelvtudományi Társaság az egyes tudományos emléküléseket, ezúttal csupán Németh G. Bélának az „Egy tudós példakép” című emlékezésére utalok, amelyet a száz éve született Bárczi Gézának szentelt (Németh G. 1994).

4. Következzenek az úgynevezett kötetlen kapcsolatok. Ezt azt jelenti, hogy a nyelv- és irodalomtudomány meghatározott területeit – mint korábban már említettem – mindkét tudomány képviselőinek művelnie kell, tudniillik a kutatás csak ez esetben hozhat eredményt. Ilyen – valójában „köztes” – területről négy esetben beszélhetünk. Ezek a következők: a) az irodalmi nyelv (mai nevén sztenderd vagy standard) kutatása; b) a stilisztika; c) a verstan; d) az írók, költők nyelvének, stílusának a vizsgálata.

Mi történt a száz év alatt ezeket a tudományágakat illetően? Lássuk őket röviden egymás után. Ismét megjegyzem, hogy a Nyelvtudományi Társaság működése – benne a Magyar Nyelv folyóirat – hű tükrre ezek alakulásának is.

4.1. Az irodalmi nyelv vizsgálata. – Úgy látom, Trócsányi Zoltán indítja el ezeket a vizsgálódásokat 1911-ben (Trócsányi 1911: 259–61). Igazi lökést azonban az ilyen irányú intenzív kutatásnak Pais Dezsőnek már említett „A magyar irodalmi nyelv” című nagy ívű előadása adott, amelyet a II. országos nyelvészkonferencián 1952-ben Szegeden mondott el, majd kiegészítve 1954-ben jelentetett meg (Pais 1954). Ebben a tanulmányában Pais professzor meghatározta, hogy mi az irodalmi nyelv, és hogy mi jellemzi ezt a nyelvi formát, majd szemelvényesen végigkísérte a nyelvi egységesülés útját az Arpád-kori mulattatóktól Sylvester Jánoson, Pázmányon, Balassin, Kazinczyn, Csokonain, Kölcseyen, Arany Jánoson stb. át Adyig, Móricz Zsigmondig, sőt Illyés Gyuláig. Hozzászólásában a nyelvészeket kívül Veres Péter, Illyés Gyula, Bóka László és Tolnai Gábor is elfogadta az előadás fő mondanivalóit. Ezután – a lehetőség szerinti – szilárd alapon folyt a kutatás. Hexendorff Edit – felsorolva az idevágó tanulmányokat, cikkeket – az 1946 és 1969 közötti eredményekről több mint harminc lapon számolt be a Magyar Nyelv Szemle rovatában (l. Hexendorff 1960: 406–14, 484–92; 1971: 106–14, 240–9). Magam egyébként 23 idevágó tételt jegyeztem ki a folyóiratból.

4.2. Stilisztika. – A stilisztikáról egy kissé részletesebben kell szólnom, mert a 20. század második felében visszakapta korábbi tekintélyét. Induljunk ki abból, hogy a stilisztika a 20. század közepéig nem tudott igazán önálló tudományággá válni. Először azért, mert nem a saját problematikájából (a stílus szerepe a kommunikációban, stílusérték, stílusrétegek, stílusárnyalatok stb.) nőtt ki. Másodszor pedig azért, mert jobbra mindig a nyelv tudománytól, kisebb részben az irodalomtudománytól kapta az indíttatást. Nálunk ezeken kívül még két körülmény nehezítette önálló diszciplínává válását. Egyfelől a stilisztikának nem teremtett olyan kiemelkedő tudós művelője, mint a nyelv tudomány egyéb területeinek. Zolnai Bélát talán kivételként említhetnénk, de neki sem a stilisztika volt a legfőbb kutatási területe, és valójában ő sem tudott ilyen irányú iskolát teremteni. Másfelől 1945 után az új nyelvészeti és irodalmi irányzatok (mint pl. a strukturalizmus) az ismert politikai okok miatt csak több évtizedes késéssel érkeztek el hozzánk.

A visszapillantást még folytatva, utalnunk kell arra, hogy a stilisztika végül is a retorikából, a poétikából és az ars dictandiból nőtt ki. A 19. század közepe tájától tartják számon külön néven is. Ezután a századforduló körüli lélektani, jelentéstani és általános nyelvészeti eredmények (pl. Ballynak és tanítványainak a munkássága), majd a szépirodalmi stílusra irányuló vizsgálatok (pl. K. Vossler, majd L. Spitzer stb.) adnak lendületet neki. Mindamellet az 1960-as évek vége felé többen úgy látták, hogy továbbra is hiányzik a stilisztika elméleti háttere, nem alakultak ki a megfelelő kutatói módszerei stb. Mint ismeretes, Michel Arrivé a *Langue française* című folyóirat 1969-es stilisztikai számában ki is jelenti, hogy a stilisztikát nagyjából halottnak tekinthetjük. (Lásd részletesebben Szathmári 1992: 272–9.)

A hetvenes évek elejétől azonban fokozatosan megváltozott a stilisztika státusza. Fellendülése két formában is megnyilvánult. Egyfelől részben vagy szinte teljesen új szemlélet és megközelítési módszerek születtek, amelyek nagyon is megtermékenyítették a stilisztikát (ilyen pl. a szövegtani, a pragmatikai, a beszédett-elméleti, a regiszterelméleti és újabban a kognitív stb. eljárás mód). Másfelől kiszélesedett a stilisztika területe. Az idevágó kutatás immár inter- és multidiszciplinárisá vált

(vagyis ezek a vizsgálódások csak az új nyelvészeti, irodalomelméleti, esztétikai, poétikai, retorikai, filozófiai, pszichológiai stb. eredményeknek a megfelelő felhasználásával lehetnek sikeresek). Részrehajlás nélkül meg kell jegyezni, hogy a stilsztika fellendülésében nem kis szerepe volt az 1995-től több mint harminc főre emelkedett Stíluskutató csoportnak, amely több jelentős tanulmány megjelentetése után 2008-ban az Alakzatlexikont tette le az asztalra (Szathmári [főszerk.] 2008). Egyébként a száz év Magyar Nyelv-beli stilsztikai terméséből 154 tételt írtam ki, és ennek egyharmadát irodalomtudománnyal foglalkozók írták. Olyanok, mint Zlinszky Aladár, Vargyas Lajos, Szinyei Ferenc, Lovas Rózsa, Zeman László, Kocsány Piroska, Adamik Tamás, Török Gábor, Petőfi Sándor János, Péter László. Itt említem meg, hogy külföldi professzorok is megtisztelték a Magyar Nyelvtudományi Társaságot egy-egy előadással, például G. Antoine, L. Doležel, Pauli Saukkonen, Pentti Leino, Väinö Kaukonen.

4.3. Verstan. – A verstan is úgynevezett köztes terület. Csaknem húsz alapos tanulmányt regisztráltam. Ezek szerzői között azonban ott van a magyar verstannak – Négyesy után – a megalapozója: Horváth János (öt tanulmánnyal), aztán a megalapozók közé sorolható Vikár Béla, a 20. századiak közül Gáldi László, aki a finnugor, valamint a román és az újlatin verseléssel is foglalkozott. Megemlítem még, hogy 1987-ben Pentti Leino helsinki professzor egy előadásban a finn verstant jellemezte, továbbá vezette azt a vitát, amelyen összehasonlították a finn és a magyar metrikát.

4.4. A költők, írók nyelvének, stílusának vizsgálata. – Utoljára hagytam az irodalom- és nyelvtudomány, benne a stilsztika gyakorlatát egyesítő írói, költői nyelvvél és stílussal foglalkozó írásokat. 75 író, költő nyelvről, stílusáról esik szó egy vagy több, hosszabb vagy rövidebb tanulmányban, közelebbről Adádi Benedektől Berzsenyin, Csokonain, Arany Jánoson, Kölcseny, Weöres Sándoron, Németh Lászlón át egészen Déry Tiborig, Pilinszkyig, Tandori Dezsőig, Mészöly Miklósig. A szerzők között az irodalomtudománnyal foglalkozók közül ott találjuk Lehr Albertet, Négyesy Lászlót, Riedl Frigyeszt, Zlinszky Aladárt, Horváth Jánost, Eckhardt Sándort, Lovas Rózsát, Martinkó Andrást, Péter Lászlót, Kerényi Ferencet. A nyelvészek közül is – különösen a 20. század második felében – sokan vizsgálták egy-egy író, költő, sőt nyelvtudós nyelvét, stílusát, például Melich János, Mészöly Gedeon, Károly Sándor, Benkő Loránd, Tompa József és még sorolhatnám tovább.

5. Ezzel egy kissé hosszúra nyúlt előadásom végére értem. Összefoglalásként mit mondhatunk? A százéves kapcsolatoknak a száma sok vagy kevés? Talán így összegezzük: lehetne több is, legalább olyan mértékben, mint a Magyar Nyelvtudományi Társaság első három évtizedében. Mindenesetre ezt kívánna meg mind a nyelvünkkel, mind az irodalmunkkal foglalkozó tudomány. Törekedjünk arra, hogy így legyen.

SZAKIRODALOM

- Föhlhívás nyelvtudományi társaság alapítására 1903. *Magyar Nyelvőr* 32: 465–6.
- Hexendorf 1960. A magyar irodalmi nyelv vizsgálata 1945 és 1959 között. *Magyar Nyelv* LVI, 406–14, 484–92.
- Hexendorf Edit 1971. Egy évtized nyelvünk normatív jellegű változatainak vizsgálatában. *Magyar Nyelv* LXVII, 106–14, 240–9.
- Lakó György 1959. Főtitkári jelentés. *Magyar Nyelv* LV, 568–71.
- T. Lovas Rózsa 1965. Bóka László (1910–1964). *Magyar Nyelv* LXI, 254–5.
- Németh G. Béla 1994. Egy tudós példakép. *Magyar Nyelv* XC, 129–31.
- Pais Dezső 1954. A magyar irodalmi nyelv. *Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai* 83. Akadémiai Kiadó, Budapest, 124–66.
- Sági István 1931. Különfélék. *Magyar Nyelv* XXVII, 139–41.
- Szabolcsi Miklós 1980. A Magyar Nyelvtudományi Társaság köszöntése. *Magyar Nyelv* LXXXVI, 263–4.
- Szathmári István 1992. Milyen napjaink stilsztikája? *Magyar Nyelv* XXXVIII, 272–9.
- Szathmári István (főszerk.) 2008. *Alakzatlexikon. A retorikai és stilsztikai alakzatok kézikönyve*. Tinta Kiadó, Budapest.
- Szily Kálmán 1905. Mit akarunk? *Magyar Nyelv* I, 1–2.

Tompa József 1977. Mellérendelő összetett formájú alkalmi lexémáinkról. *Magyar Nyelvőr* 101: 403–18.
Trócsányi Zoltán 1911. Irodalmi nyelvünk kialakulásának történetéhez. *Magyar Nyelv* VII, 259–61.
Zolnai Gyula 1906. Jegyzőkönyvi melléklet. *Magyar Nyelv* II, 189–91.

Szathmári István
professor emeritus
ELTE BTK

SUMMARY

Szathmári, István

The relationship of the Society of Hungarian Linguistics with the Society of Hungarian Literary History and with literary scholarship

The author starts from the premise that linguistics and literary scholarship are closely related. Then he enumerates Hungarian literary scholars who started their careers from the direction of linguistics as well as linguists who started theirs within literary criticism. Next, he refers to the fact that among the founding fathers of the Society of Hungarian Linguistics we find a number of representatives of literary scholarship who participated in the early activities of the Society (as founding members, elected board members, authors of scholarly papers, etc.) together with writers and poets. After that he presents a list of common meetings of the two societies, including lectures, debates, itinerant congresses and memorial meetings. Finally, the author mentions linguists who worked on topics that belong to both realms of knowledge: the study of standard literary Hungarian, stylistics, metrics, as well as the study of the usage and style of individual poets, playwrights, or novelists.

Keywords: literary scholarship, linguistics, Society of Hungarian Linguistics, Society of Hungarian Literary History, literary scholars and linguists, standard language, stylistics, metrics, writers' usage/style

Személynévhasználat és impériumváltások a 20. századi Kárpátalján

1. Néhány éve magam sem hittem volna, hogy szocioonomatológiai kutatásaim eredményei a mindennapok gyakorlatában is kamatoztathatókká válnak. Ennek ideje akkor jött el, amikor a Magyar Köztársaság 2011-ben megkönnyítette az állampolgárság felvételét a határainkon kívül élő honfitársainknak. Az állampolgársági kérvények iratainak kitöltésekor ugyanis lépten-nyomon azzal szembesülhettek a hatóságok, hogy a kérvényezők nevének magyar nyelvű átültetése esetenként nem is olyan egyszerű feladat. Különösen akkor nem, ha azokat a 20. századi impériumváltások során különféle államnyelvi hatások érték, illetőleg az íráskéjük és/vagy a nyelvi alkatuk időközben jelentősen megváltozott.

A hivatali ügymenet nyelvilag látszólag egyszerű feladat elé állította az ügyintézőket. Maguk a hivatalok is úgy gondolhatták: a magyar törvények ismeretén kívül nem kell hozzá más, mint a keresztnevek metanyelvi megfeleltetését segítő jegyzék, valamint némi anyanyelvi kompetencia.¹

A nyelvészeknek talán nem kell különösebben magyarázni, hogy a helyzet ennél sokkal bo-

¹ A keresztnevekkel kapcsolatban általánosnak mondható az a szabály, hogy azokat nem fordítjuk, hanem a cél- és a forrásnyelv viszonylatában megkeressük a nyelvi-kulturális viszonylatban megfeleltethető párokat. Ez a legkönnyebben az alapvetően keresztény névkincsen alapuló, ám időközben meglehetősen fragmentálódott európai nyelvek esetében sem mindig könnyű feladat (vö. Vörös 2010c). Mivel a magyar névtanban korábban a párba állítás jelenségére nem állt rendelkezésünkre megfelelő terminus, az ezredforduló tájékatól jobb híján a metanyelvi párosítás kifejezést kezdtem használni, amelyet a hazai szakirodalom a jelek szerint el is fogadott.

nyolultabb. Ízelítőül csupán néhány kérdéssel hozakodom elő: 1. A hivatalos okmányokból milyen elvek alapján kell rekonstruálni az esetenként többszörösen torzult magyar család- és keresztnéveket? 2. Milyen elvek alapján végzik a cirill betűs nevek átváltását latinra? 3. Miként történik az impériumváltás(ok) során átírt családnevek visszamagyarosítása, ha azokban a hangrendszerek különbözősége miatt hanghelyettesítés történt? 4. Hogyan járjanak el a magyar hatóságok a Kárpátalján időközben kényszerűen felvett apai nevekkel? 5. Élhetnek-e a nők a román, a szlovák, a szerb, az ukrán stb. államnyelvi mintát követő (asszony)nevük anyaországi úzus szerinti (vissza) magyarosításával?

Csupa olyan felvetés, amelyek megoldására a magyar adminisztráció bizonyára igyekezett egységes gyakorlatot kialakítani, ám korántsem biztos, hogy mindezt a megfelelő háttértudás birtokában tette.

Dolgozatomban különös figyelemben részesítem a magyar nyelvterület északkeleti peremén lezajlott változásokat és az azokból levezethető jelenlegi állapotokat. Teljességre semmiképpen sem törekedhetem. A rendelkezésemre álló térben óhatatlanul vázlatos képet tudok csak az olvasó elé tárni.

2. A dolgok logikája kronológiailag úgy kívánná, hogy a múlt felől közelítsünk a mába. Dacára ennek mégis a 2011-es kárpátaljai állapotokból indulok ki. Teszem mindezt azért, mert – amint említettem – a magyar hatóságok a kedvezményes honosítási eljárás során leginkább a Kárpátaljáról származó nevek kapcsán szembesültek először tömegével a határon túli magyarságnak felkínált állampolgárság felvételének nyelvi és nyelven kívüli összetevőivel.² Mindenekelőtt a korábban oroszosított/ukránosított család- és keresztnévek magyaros átírásának megannyi tényezőjével. Ám legalább akkora feladványnak számítanak az úgynevezett apai nevek (or. *otcesztyvo*, ukr. *po batykovi*), illetőleg a szlávos mintára létrejött női nevek (Csernicskó 1997, Beregszászi–Csernicskó 2003).

Amint jeleztem, a hatóságok a magyar nyelvi alkatuktól korábban megfosztott neveket különféle névjegyzékek segítségével igyekeznek visszamagyarosítani. Ez utóbbi – célját tekintve – nagyban emlékeztet bennünket az 1893-ban hasonló céllal kiadott *Nem-magyar keresztnévek jegyzékére* (NemMagyJegyz. 1893), amelyet az akkori hivatalok arra használtak, hogy az ország területén élő nemzetiségek keresztnéveit a magyarban járatos neveknek tudják megfeleltetni.

Az eredeti elképzelés szerint például a kárpátaljai *Василий* (Vaszilij) csak *Bazil*, jobb esetben *Vazul* lehetett volna. *László* még véletlenül sem, holott tapasztalatból tudható, hogy a kárpátaljai magyar *Василь*-ok (Vaszil) és a *Василий*-ok (Vaszilij) döntő többsége *László*ként identifikálja önmagát. Az pedig az idősebb nemzedékek körében meglehetősen ritka, ha valakit például *Ласло*-ként (Laszlo) anyakönyveztek, noha a közelmúltban magam is találkoztam egy-egy ilyen esettel. Talán csak az 1989 után született nemzedékben fordulnak elő nagyobb számban *Ласло*-nak anyakönyvezett magyarok, éspedig azt követően, hogy az Ukrán SZSZK törvényben deklarálta a nemzetiségek hivatalos névvisseléssel kapcsolatos jogait. A szóban forgó segédanyag szerint a *Федип* (~ or. *Федор*) is csak *Tódorként* kerülhetne bele az újonnan kiállítandó magyar okmányokba. *Ferencként* egyáltalán nem, noha gyanítható, névgazdáikat a szülők hajdan csupán a kárpátaljai orosz, majd később az ukrán adminisztráció gyakorlatához kényszerűen igazodva anyakönyveztették *Федор*-ként vagy *Федип*-ként.

2.1. Napjainkban a Kárpát-medencei névállományt érintő folyamatok magyar nézőpontból kétirányúak. Az egyik esetben az erőszakosan államnyelvűesített névalakok visszamagyarosításáról beszélhetünk. A másikban pedig épp fordított irányú történészekkel kell számolnunk: a még magyar nyelvi alkatú nevek változnak meg. Pontosabban szólva az esetek többségében nem spontán folyamatokkal, hanem a névvisezők ez irányú változtatási szándékával van dolgunk. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy az érintettek magyar eredetű családnevüket horvátosítják, németesítik, románosítják, szerbesítik, szlovákosítják, szlovénésítik és ukránosítják. A végeredmény gyakorta olyan, hogy a magyar ajkú beszélő is nehezen vagy egyáltalán nem tudja asszociálni a kiindulópontnak számító magyar családnevet (lásd pl. a romániai magyarság és a csángóság körében járatos románosított *Fiștoș* [*< Füstös*], *Eriș* [*< Erős ~ Eröss*] *Laslău* [*< László*] stb. neveket). Az első jelenségsoportot

² Az ugyancsak cirillikát (is) használó Vajdaságban azért jár ez kevesebb gonddal, mert az ottani törvények ab ovo lehetővé teszik, hogy mostanság az arra illetékes hatóságok a születéskor az állami anyakönyvekben is párhuzamosan feltüntetessék a névnek a szülők által megjelölt latin betűs megfelelőjét (vö. Vörös 2010a: 14).

névhelyreállításnak nevezzük (a fogalom tartalmát lásd Vörös 2010a: 41). A másodikat a mögöttes folyamatoktól függően névváltozásnak vagy névváltoztatásnak (vö. Vörös 2010a). Névváltozásról akkor beszélünk, ha az a névgazda akaratától függetlenül, mintegy külső ráhatásra történik. Névváltoztatáskor viszont a névgazda nem passzív elszenvédője a folyamatoknak, hanem maga is aktívan közreműködik, sőt mi több, ő a kezdeményezője a név e sajátos metamorfózisának.

2.2. A nevek átírása a nyelvészeti kérdéseken túl többek között szocio-, pszicho-, etnolingvisztikai és jogi problémákat is felvet. Ezek mindegyikét jelen munkámban nem vizsgálom. Csupán egy interjúból kiemelt részlettel szeretném illusztrálni, hogy a modern kori átírás miféle érzéseket váltott ki az érintettekből. Az interjúból kiemelt részlet mindennél beszédesebben mondja el, hogy a Kárpát-medencei impériumváltásokkor mi is történt valójában a (magyar) nevekekkel. Erről az 1908-ban Gyulafehérváron született Háber Nándor így mesélt: „A nevemről: 1919-ben beiratkoztam az iskolába, és diktálom a nevemet, Háber Nándor, és akkor azt mondja az igazgató, hogy Nándor, az nem szlovák név, hát én egy kis kölyök voltam, tiltakozhattam volna? »Téged mátlól Ferdinándnak hívnak!« – mondta. Húsz évig így is volt. Bejöttek a magyarok, berukkoltok, s kérdezik a nevemet, mondom Háber Ferdinánd, »háot az micsoda néév, Ferdinánd! Hát Náondor!« Amikor visszajöttem Németországból (1945), újra Ferdinánd lettem” (Kovács É. 2004: 153). Az idézetnek szimbolikus értéke van: magába foglalja mindazt, ami az elmúlt század kisebbségi sorsának kényszerű velejárója volt a Magyarországtól Trianonban leválasztott Kárpát-medencei magyarlakta területeken. Amint az interjúból kitűnik, az adatközlő a 20. században öt államnak volt a polgára. Ennek következménye Kárpátalján is az volt, hogy a régió lakossága a 20. század során négy impériumváltás adminisztratív következményeit volt kénytelen elszenvedni. Így állhatott elő az a látszólag paradox helyzet, hogy az ottani népesség nem elhanyagolható rétegének a történelem viharai közepette nemcsak állampolgársága, de neve is legalább négyszer változott, és pedig többnyire nem az egyén akaratából, hanem külső kényszer hatására, noha lakhelyüket egyszer sem változtatták meg.

A névváltozások, névváltoztatások és névhelyreállítások tárgyalásakor újfent hangsúlyozandó, hogy azok soha sem légüres térben történnek. Éppen ezért a nyelvész számára nemcsak a nyelvi vonatkozások, hanem az extralingvális tényezők is legalább olyan érdekesek.

A sok összetevő közül a továbbiakban nem teljesen önkényesen csupán a (cseh)szlovákiai és az ukránjai törvényi hátteret szeretném vázlatosan felvillantani. Megjegyzendő, hogy az időben hozzánk közelebb eső kárpátaljai névjogról meglehetősen szűkszavú eligazítást találunk a szakirodalomban. Az egyes szerzők többnyire csupán mintegy érintőlegesen említik az ide vonatkozó jogi passzusokat. Alig akad olyan munka, amelyet teljes egészében ennek a témának szenteltek volna (Tóth–Csernicskó 2009), vagy legalábbis egy terjedelmesebb fejezetéből tájékozódhatnánk ez ügyben (Csernicskó 1998).

A tanulmányban felhasznált példák részben saját gyűjtésemből, részben Balla Andrea (Балла 2008, Balla 2009, 2010), Kovács András (Kovács A. 2003, 2007, 2008, 2011) és Roják Vince (Roják 2006) írásaiból származnak.

3. A továbbiakban megkerülhetetlen annak tisztázása, miféle szeletekre bontható fel az első világháború végétől napjainkig a Kárpátalja népességét érintő névjog. Egyértelmű, hogy itt elsősorban a történelmi sorsfordulókhoz kell igazodnunk, és a periodizálásuk csak másodlagosnak tekinthetjük a nyelvben végbement változásokat, hiszen az államváltások egyben törvényszerűen magukkal hozták a névjog hozzáigazítását az új impérium belső jogrendjéhez.

Az első világháború végétől napjainkig négy korszakot különíthetünk el: 1. a két világháború közötti időszakot az 1939-es területi visszacsatolásokig; 2. az ezt követő magyar adminisztráció mintegy fél évtizedes regnálását; 3. a második világháború utáni szovjet-orosz korszakot; 4. az 1991. augusztus 24-i ukrán függetlenedés utáni közel két évtizednyi periódust.

A korszakoláskor hangsúlyozandó, hogy a két világháború közötti időszakban Kárpátalján névjogi szempontból minden tekintetben olyan folyamatokkal számolunk, amelyeket a csehszlovákiai magyarsággal kapcsolatban a korábbi írásaiban felvázoltam (vö. Vörös 1999, 2003, 2004a, 2004b, 2005, 2006a, 2006b, 2011). Mindezt azért kell hangsúlyoznunk, mert a folyamatokat a maguk teljességében tükröző kárpátaljai állami anyakönyvekre egyáltalán nincs rálátásunk, ugyanis az ukrán hatóságok hétpécsetes titokként elzárva kezelik őket, lehetetlenné téve a kutatók számára

a tanulmányozásukat. A témával foglalkozó szakemberek kénytelenek beérni azzal, hogy forrásként csupán a magyar nyelvű egyházi anyakönyveket és az államnyelven vezetett gazdakönyveket forgathatják. Ezen túlmenően némi betekintésre adnak alkalmat az orosz és az ukrán hatóságok által kiállított személyi igazolványok, útlevelek és az anyakönyvi kivonatok. Ezek azonban korántsem képesek pótolni az állami matrikulákat, amelyekből pedig nemcsak a korpuszt méríthetjük, hanem magukról a névleltani, jogi és egyéb folyamatokról is teljességre törekedve alkothatunk képet a téma kapcsán.

3.1. A továbbiakban néhány olyan csomópontot fogok kiemelni, amelyek az egyes korszakok névleltani folyamatait számottevően meghatározták.

Elsőként a csehszlovák parlament 11/1918. számú törvényének 2. cikkelyét kell megemlítenünk, amely meghatározatlan időre hatályban tartotta az összes olyan korábbi tartományi és birodalmi törvényt, amelyeket kellő idő hiányában jogi újraszabályozással nem tudtak fölülírni. A Magyar Királyságtól elcsatolt északkeleti, északkeleti régióban tehát az anyakönyvekről és az anyakönyvezésről szóló 1895. október 1-jétől életbe léptetett magyar szabályozás maradt érvényben. Eszerint a keresztnéveket az állam nyelvén kellett bejegyezni. Csupán zárójelesen lehetett feltüntetni a nemzetiségi szülők gyermekeinek anyanyelvű névváltozatát (vö. Vörös 2003: 41). Megjegyzem, a csehszlovák hatóságok a gyakorlatban ennek 1922 elejétől kezdtek érvényt szerezni. Nyilvánvaló, hogy a körjegyzőségek által viszonylag egyöntetűen realizált anyakönyvezési eljárásmodot a felettes hatóságok útmutatásai szabályozták. Sem az 1920. évi 122. számú nyelvtörvény, sem a hozzá kapcsolódó, a nyelvhasználati jogok gyakorlására vonatkozó 1926. évi 17. számú kormányrendelet nem tért ki erre a problémakörre. Vagyis majd egy emberöltőn keresztül külön törvényi szabályozás nélkül maradt a kérdés (vö. Vörös 2011: 265).

1938 novemberre és 1945 áprilisa között a Magyarországhoz visszacsatolt területeken ismét a magyar jogrend szerint folyt az anyakönyvezés.

A második világháborús front átvonulása Kárpátalján szinte egy csapásra a szovjet adminisztráció berendezkedését vonta maga után. Ez természetesen azt jelentette, hogy a szovjet névjogi szabályok léptek érvénybe, amelyek majd csak akkor változtak újra, amikor a Szovjetunió széthullását követően 1991. augusztus 24-én Ukrajna is önállósodott.

Amennyiben az orosz és az ukrán időszakot kívánjuk összevetni, akkor azt mondhatjuk: a két korszak között névjogi szempontból nem sok különbség mutatkozik. A szovjet időket talán csak az különbözteti meg az ukrántól, hogy az előbbiben a nemzetiségekkel kapcsolatos negatívumok gondolt felvetést igyekeztek szőnyeg alá söpörni, fenntartván azt a látszatot, hogy a birodalom területén élő kisebbségek mindenféle akadályoztatás nélkül élhetik meg nyelvi-etnikai identitásukat.

3.2. Az 1945 utáni nyelvpolitika szovjet és ukrán gyakorlatának ugyancsak közös vonásaként említhetjük, hogy bármiféle nyílt vagy rejtett diszkriminációról és kisebbségeket hátrányosan érintő rendelkezésről teszünk említést, azok elsősorban nem a kis lélekszámú kárpátaljai magyar beszélők közönség ellen irányultak, noha ez a közönség is szenvedő alanya volt ezeknek az intézkedéseknek.

Általánosságban elmondható, hogy az ukrán törvények manapság nem korlátozzák a nemzetiségek névadását. A kárpátaljai magyar névrendszert lényegileg nyitottnak tekinthetjük, hiszen a hatóságok nem hoztak létre olyan nemzetiségi (utónév)jegyzéket, amely megkötné a szülők kezét az anyanyelvűk úzusához igazodó névválasztásban. A kötöttség „csupán” annyi, hogy az állami anyakönyvekben kizárólag cirill betűs lehet a bejegyzés.

A szovjet érában azért ennél merevebb szabályoknak kellett eleget tenniük a hivatalos okmányoknak, ugyanis az Ukrán SZSZK területén az állami hivatalok által vezetett matrikulákban a keresztnéveknek kizárólag az ukrán vagy az orosz megfelelőjét lehetett hivatalosan feltüntetni. Ez a gyakorlatban azzal járt együtt, hogy a szovjet hatóságok az ukrán és/vagy orosz metanyelvi párral nem rendelkező magyar keresztnéveket a hozzájuk legközelebbi orosz/ukrán név párjával anyakönyvezték. Éppen ezért nem volt ritka, hogy a metanyelvi párosítás meglehetősen önkényesen történt, vagyis névtani értelemben utólag is nehezen vagy egyáltalán nem indokolható az adott megfeleltetés.

Meglepő, de az anyakönyvvezetőket tulajdonképpen semmiféle nomenklátúra nem segítette abban, hogy a magyar nevek megfelelőinek megkeresésekor egységes gyakorlatot alakítsanak ki.³

³ A kárpátaljai gyakorlat ilyen értelemben kísértetiesen emlékeztet a románaira, éspedig tudomásom

Ez a bizonytalan hátterű párosítás számtalan ingadozáshoz, következetlenséghez vezetett. Ennek folytán a különféle hivatalos nyilvántartásokban akár egyazon személy is többféle névváltozattal lelhető fel. Egyébiránt pedig a magyar *Ilonákat* gyakorta *Елена*-ként, az *Erzsébeteket* *Елизавета*-ként; a *Jánosokat* *Иван*-ként, a *Lászlókat* pedig *Васил(ий)*-ként tartották nyilván.

Tetézte a gondokat, hogy a magyar és az orosz/ukrán hangrendszer jelentős eltéréseket mutat mind a magán-, mind pedig a mássalhangzók tekintetében. A hiányzó hangokat ilyenkor értelem-szerűen hanghelyettesítéssel adták vissza. Az anyakönyvvezetők főként csupán az e téren gyakorta hiányos nyelvi kompetenciájukra támaszkodtak. Többek között ezzel magyarázhatjuk manapság a kárpátaljai magyar nevek eklektikusságát, valamint ejtési és írásképi ingadozásait.

Egységes elvek híján az élőnyelvi szokásjogra támaszkodva egy-egy magyar név átírásakor jó néhány változattal számolhatunk. A magyar *Erzsébetet* például nyolcféleképpen lehet föllelni (*Елизавета, Ержебет, Елизавета, Эржебет, Ержібет, Ержейбет, Эржибет, Елизавет*). Az *Erzsébet*nél tapasztalt eklekticizmust nem tekinthetjük egyedi jelenségnek. A *Ferenc*nek és az *Irénn*ek úgyszintén legalább öt változatával találkozhatunk (*Франтішек, Федір, Федор, Ференц, Франц; Ірина, Ірен, Ирина, Ирина, Ирена*). Ugyanígy a magyar *Gyulának*, *Sándornak*, *Andrásnak*, *Katalinnak* is legalább négy (*Дюла, Юлій, Юліан, Юлій; Александер, Александр, Олександр, Шандор; Андрій, Андреї, Андраш, Ондраш; Катерина, Каталін, Катеріна, Катерина*), a *Gyöngynek* pedig többnyire három változata él egymás mellett a mindennapokban (*Дьенді, Денді, Деньди*) (Balla 2008, Balla 2010, Jánosi 2009, Kovács A. 2003, Kovács A. 2008, Kovács A. 2011, Roják 2006).

Noha a (cseh)szlovák érában is megfigyelhető egyes keresztnévek átírásának ingadozása, a második világháború utáni kárpátaljai gyakorlat az említett tényezők miatt még a két világháború közötti sokszínűséget is fölmúlmlja.

Ez a fajta változatosság nemcsak a keresztné, de a családnevek körében is kimutatható. Így a magyar *Sütőnek* legalább négyféle transliterált alakja él egymás mellett: ukr. *Шітев*, or. *Шітев*, or.–ukr. *Шютев, Шютюв*. A transliterációnak gyakorta az a következménye, hogy az átírás nem, illetve csak részben képes visszaadni a név eredeti írásképet és hangalakját, erről például a *Szűcs* (→ or.–ukr. *Севч ~ Сюч*, or. *Сивч ~ Сич*, ukr. *Сівч ~ Січ*) és a *Győri* (→ or. *Дьєври ~ Дьєри*, ukr. *Дьєрі*) stb. esetében is meggyőződhetünk.

A hagyományos írásmódu magyar családnevekben és egyes ejtészváltozatokban a cirill betűs átírás szintűgy képtelen visszaadni az írásképből jelentkező különbségeket. Így mosódnak egybe például a következők: *Soós ~ Sós* (→ *Шовш* és *Шов*), *Kovács ~ Kovács* (→ *Ковач*), *Gönczy ~ Gönci* (→ or. *Генци ~ Гєнци ~ ukr. Генци ~ Гєнци*) és nemritkán még akár a *Vörös ~ Veres ~ Veress ~ Weöres* (→ or.–ukr. *Вєрєш* és *Вєрєш*) stb. egyes ejtés- és írásképváltozatai.

Az elmondottakat annyival kell még megtoldanunk, hogy a hatóságok az ukrán állampolgárok útlevelébe a személyi igazolványban szereplő cirill betűs, gyakran torzított névváltozatot betűzik vissza. Így kerülhet be nemegyszer az okmányokba például a *Göncziből* és annak különféle írásképváltozataiból transliterált or. *Генци ~ ukr. Генци* alapján például a latin betűsre hivatalosan visszaváltott *Hentsi ~ Hencsi* (sic!)⁴

Az sem példa nélküli, hogy ugyanannak a személynek a neve különböző iratokban eltérően van feltüntetve. A m. *Biró ~ Biró* transliterálása or. *Буро* és *Биров*-ként vagy ukr. *Биро* és *Биров*-ként; a m. *Géci ~ Géczy* or. *Геци* és *Геїци*-ként vagy ukr. *Геци*-ként és *Геїци*-ként. Továbbá a már fentebb említett m. *Sütő ~ Süttő* or.–ukr. *Шюте*-ként vagy or. *Шуту*-ként és ukr. *Шімі*-ként is bekerülhet a különféle okmányokba. Megjegyzendő, hogy az or. *Геци*-nek és az ukr. *Геци*-nek az effajta átbetűzését nagyban megtámogatja az élőnyelvi ejtés, amelyre egy korábbi írásában Mizser Lajos is felhívta már a figyelmet (Mizser 2004: 210). Eszerint a *Gécit* Nagydobronyban [Géci]-nek

szertint abban, hogy a Ceaușescu-diktatúrához hasonlóan manapság de jure feltétel nélkül elismerik a nemzeti kisebbségekhez tartozó személyek névválasztási és a névhasználati jogát (vö. az 1991-ben elfogadott új román alkotmány 15. szakasz (3) pontját). Viszont a Ceaușescu-érában a román adminisztráció egy olyan szabályt is alkalmazott, hogy a magyar keresztnéveket csak akkor engedte anyakönyveztetni, ha azoknak nem volt román metanyelvi párjuk. Az ottani magyarság – pontosan nem tudni, milyen arányban – ezt a kiskaput használta ki, amikor magyar–román viszonylatban jellegzetesen magyarnak tekinthető keresztnéveket anyakönyveztetett az újszülötteknek.

⁴ A konkrét példára Csermicskó István hívta fel a figyelmet, melyet ezúton szeretnék neki megköszönni.

ejtik. Valószínűsíthető, hogy más kárpátaljai településeken is találkozhatunk az említett jelenséggel. Egyébiránt ennek nyelvtörténeti hátteréhez itt részletesebben ki nem fejthető magyarázattal szolgálhatunk (vö. Vörös 2010b: 62–4).

3.3. Ukrajna Legfelsőbb Tanácsa 1989-ben – tehát még a szovjet időkben – fogadta el a nyelvekről szóló törvényt, amelynek 12. cikkely kimondta, hogy a (tag)köztársaságban „minden állampolgárának joga van nemzeti család-, keresz- és apai nevére. A polgárok – meghatározott rend szerint – jogosultak helyreállítani saját nemzetiségi család-, keresz- és apai nevüket. Azoknak a polgároknak, akiknek nemzeti hagyományaikban nincs szokásban az apai név feltüntetése, joguk van személyigazolványukban csak a család- és keresz-, valamint a keresztlevelekben az apjuk és az anyjuk nevének a bejegyzetésére” (a kiemelések tőlem – V. F.).⁵ A 39. cikkelyben pedig a következőket deklarálják: „Az Ukrán SZSZK polgárai jogosultak nemzetiségi hagyományaik szerinti nevük viselésére. Nevüket transzkripcióval kell nemzetiségi nyelvről ukrán nyelvre visszaadni.” Egyébiránt az 1991-es ukrán–magyar államközi egyezmény⁶ 9. cikkelye ugyancsak elismeri a kárpátaljai magyar kisebbségek család- és keresztnéveinek jogszerű használatát. Más kérdés, hogy az ukrainai jogrendben nincs kellően szabályozva a magyar nemzetiségű személyek nevének az útlevelek latin betűs rovatába történő átírásai mikéntje. Ugyanígy máig hiányzik az öndefiníálásra szolgáló eredeti magyar család- és keresztnévek cirillre történő átírásának tétele rögzítése, amely egységesíthetné a manapság meglehetősen sokszínűnek mondható gyakorlatot.

4. A továbbiakban az anyakönyvekben, illetőleg egyéb más, többnyire hivatalosnak számító forrásokban fellelhető jelenségesoportokat foglalom össze. A két világháború közötti időszakra vonatkozó következtetések értelemszerűen Kárpátaljára is kiterjeszthetők anélkül, hogy ezt a továbbiakban különösebben hangsúlyoznunk kellene.

4.1. Előjáróban ehhez az alfejezethez annyit kell elmondani, hogy korántsem volt olyan következetes a korabeli (cseh)szlovák anyakönyvezési gyakorlat, mint azt feltételeznék. Egyazon személy esetében is változ(hat)tak az egymás követő bejegyzésekben a névalakok.

A továbbiakban a két világháború közötti család- és keresztnévekről, valamint a női névgyűtésekről kívánok vázlatosan szólni.

A családnevek (cseh)szlovákosításakor alapvetően transzkripcióval éltek a hatóságok (pl. m. *Kecskemety* → szlk. *Kečkeměti*; m. *Nagy* → szlk. *Nad'*; stb.). Meg kell azonban jegyezni, mivel a cseh, a szlovák és a magyar nyelv is latin betűs ábécét használ, ezért nem minden névgyedet érintette az átírás (vö. Vörös 2004a: 134, 225–58).

A keresztnévek nyelvi alkata is minden esetben megváltozott, ha azok (cseh)–szlovák–magyar viszonylatban nem voltak neutrálisak. Az egyik lehetőség az volt, hogy a nevet annak másik nyelvbéli metanyelvi párjával adták vissza (pl. m. *József, Erzsébet* ~ szlk. *Jozef, Alžbeta* stb.). A másik módozatra akkor került sor, ha az adott névgyed magyar–szlovák viszonylatban (csupán) ejtésében volt neutrális, írásában azonban nem. Ilyenkor transzkripcióra került sor (pl. m. *Szidónia* ~ szlk. *Sidónia* stb.).

A női névgyűtések magyar nyelvi alkatát a kényszerűen hozzájuk illesztett birtokosképzőkkel, illetőleg nyelvtani nemre utaló végződéssel igyekeztek szlávósítani. Az egyik lehetséges mód az volt, amikor a családnevet a magyarétól idegen nyelvtani nembeli végződéssel látták el (pl. *Kósa* > *Kósaová* ~ *Kósová*; *Bugyinszky* > *Bugyinszká*; stb.). A másik pedig, amikor elhagyták a korban általánosnak mondható asszonynévről a *-né* képzőt, és szláv mintára a férj családnevéhez illesztették hozzá a férjes asszony keresztnévét. Ilyenkor alapvetően vagy az *-ová* birtokosképzőt, vagy a fentebbi példákban bemutatott nőnemű végződést toldották hozzá a családnévhez (pl. *Horváth*

⁵ Закон Української Радянської Соціалістичної Республіки „Про мови в Українській РСР” № 8312-XI, 28.10.1989. Відомості Верховної Ради УРСР. Додаток №45. – Київ, 1989. – 58–66.

⁶ Nyilatkozat a Magyar Köztársaság és az Ukrán SZSZK együttműködésének elveiről a nemzeti kisebbségek jogainak biztosítása területén című dokumentum eredeti forrása: Декларация та Протокол до Декларации про принципи співробітництва між Українською РСР та Угорською Республікою про забезпеченню прав національних меншостей від 31 травня 1991 р. // Збірник чинних міжнародних договорів України. – Т. I. 1990–1991 рр. Київ, 2001. – 166–74.

Mihályné szül. Nagy Mária > Mária Horváthová; Presinszky Jánosné szül. Horváth Anna > Anna Presinszká; stb.). A nyelvi alkat megváltoztatásáról elmondottak alapján nem igényel különösebb magyarázatot, hogy a fentebb bemutatott példák miért tekinthetők névváltoz(tat)ásnak.

4.2. Amint már utaltam rá, a szovjet és az ukrán időszakból nem állnak a kutatók rendelkezésére az állami adminisztráció hivatalos dokumentumai, leszámítva az ugyancsak cirill betűkkel kiállított anyakönyvi kivonatokat és a nevek latin betűs változatait is megadó útleveket. Noha tanulmányozásuk érdekes tanulságok levonását alapozhatja meg, ez utóbbiak korántsem képesek pótolni az állami anyakönyvi bejegyzéseket. Éppen ezért a szovjet és az ukrán időszakra utóbb felvázolható kép a (cseh)szlovák éráról elmondottakhoz képest szükségszerűen sokkal vázlatosabb és elnagyoltabb lesz.

Külön figyelmet érdemelnek a temetői sírfeliratok, amelyek a legőszintebben és leghitelesebben képesek visszaadni az élőnyelvből integrálódó és/vagy integrálódott szláv nyelvi hatásokat.

4.2.1. Biztosan állítható, hogy a szovjet időkben az állami anyakönyvekben a magyar család- és keresztnéveket is cirill betűsre transzkriptálták. Ennek persze – amint a fentebbi példák is mutatták – egyenes következménye, hogy az egységesítést támogató anyakönyvi útmutatók és segédanyagok hiányában az átíráskor számos, csak a magyarra jellemző hang vagy hangkapcsolat adott okot az ingadozásokra. Egyébiránt ez szükségszerű velejárója a magyar nevek cirill betűs bejegyzése területén mutatkozó standardizáció és kodifikáció hiányának. Az átírás során torzult magyar család- és keresztnévek utólagos rekonstruálásához esetenként némi segítséget jelenthet, hogy a szovjet időkben a nevek mellett a nemzetiiségi hovatartozást is feltüntették. A Szovjetunió széthullása után az ukrán állam egyik napról a másikra szakított ezzel a gyakorlattal. Ekkortól ez a fogódzó is megszűnt.

A kárpátaljai névállomány hivatalos nyilvántartásában 1945-ben az igazán nagy változást, hogy az anya teljes nevének feltüntetését minden különösebb átmenet nélkül az úgynevezett *отчество*-t (e. otcsesztvo) váltotta fel (lásd Cserniczkó 1997). Ez azt eredményezte, hogy az immár háromemelemű névegyüttesben az apai keresztnévnek is kötelezően meg kellett jelenni. Két konkrét példára hagyatkozva: a magyar ajkú *Kovács István*ból – akinek apja *Ferenc* volt (a névegyüttes egésze szlovákosítva, illetve csehesítve: szlk. *Štefan Kovač*, cs. *Štěpán Kovač*) – hirtelenjében *Ковач Стефан Федорович*; *Nagy Éva*-ból ([cseh]szlovákosítva: *Eva Nad'*) – akinek apja *Péter* volt – *Надь Эва Петровна* lett. Ukrajna Szovjetunióból történő kiválása után a példalózásként említett női néven már csak az *отчество*-t (ukránul: по батькові) kellett az oroszos *Петровна*-ból ukrános *Петрівна*-ra módosítani.

A jogelvek és -gyakorlat ismeretében az idézett esetekből világosan kitűnik, hogy a hivatalos orosz névviselés szabályainak kényszerű átvétele következtében a kárpátaljai névállományból a (cseh)szlovák időkben még szórványosan meglévő kettős keresztnévek is végérvényesen eltűntek. A több keresztnévesség hiánya máig kollektíve jellemzi a kárpátaljai magyar beszélőközösséget. A fentiek mintájára ugyanígy egy csapásra száműzettek az 1920-as évek közepétől megszorodó, a (cseh)szlovák mintát kényszerűen követő -*ová* birtokosképzővel ellátott, magyar identitást elfedő női nevek, illetőleg a második világháború alatt időlegesen visszatérő -*né* képzős asszonynevek. Az 1945-ös impériumváltás következtében esetenként a (cseh)szlovák mintát követő latinos névsorrendben is változás állt be. Ez egyértelműen a háromemelemű nevek felvételével hozható kapcsolatba. Ugyanis az orosz törvények az apai név felvételén kívül semmiféle egyéb kötelmet nem tartalmaztak. Vagyis sem a családnévnek nem vált kötelező tartozékává az orosz/ukrán patronimikumképző, sem a keresztnév és családnév sorrendjét nem kötötték meg. Tehát a (cseh)szlovák éra *Vojtech Nad'*-jából (értsd: *Nagy Béla*) – akinek mondjuk apja *Alexander Nad'* (értsd: *Nagy Sándor*) volt – egyik napról a másikra *Надь Бейла Александрович* (jobb esetben: *Надь Бейла Шанд(о)рович*) válhatott. Ugyanígy a két világháború közötti *Eva Nad'ová*-ból (értsd: *Nagy Éva*) – akinek mondjuk apja *František Nad'* (értsd: *Nagy Ferenc*) volt – szintúgy *Надь Эва Федоровна* keletkezhetett. Vagyis az apai név előtt elvileg visszaállhatott a családnév és keresztnév magyaroshoz hasonlatos sorrendje. A névegyüttesnek ezt a sajátosságát – a dolog természetéből fakadóan – az 1991-es ukrán hatalomváltás is érintetlenül hagyta.

5. A névhelyreállítás jelenségével a szakirodalmi előzményekben is találkozhatunk, amikor az egyes szerzők arról számolnak be, hogy a kérelmezők a hivatalos eljárás során a névváltoztatást megelőző névre kívánták visszaváltoztatni a családnévüket. Ahhoz, hogy ennek tárgyalására rátérhessünk, néhány példa segítségével a cirill betűs átírásról is szót kell ejtenünk.

5.1. A továbbiakban a magyar korpusz alapján három, nem teljesen önkényesen kiragadott hangátírási jelenséget mutatok be.

Itt szükséges jelezni, hogy a hangátírás mai gyakorlatából vett példáim korántsem igazodnak maradéktalanul azokhoz az elvekhez, amelyeket a történeti források alapján Dezső Lászlónak és Bárányné Komár Erzsébetnek sikerült leszűrniük (Dezső 1989, Bárányné 2010).

Amint fentebb már jeleztem az állami anyakönyvek tanulmányozásának hiányában a korpusz forrásai meglehetősen féldalalásaknak mondhatók. Ezért a visszamagyarosítás mikéntjére még olyasféle rálátásunk sincs, mint (Cseh)Szlovákiából. A tanulmánynak ebben a részében okkal támadhat hiányérzete az olvasónak. Ezt kompenzálendő az alfejezet végén a kárpátaljai asszonynevekkel foglalkozom. Egy fiktív példa segítségével fogom párba állítani a szovjet-orosz, az ukrán és a magyar gyakorlatot.

5.1.1. A magyar *ö, ő* és *ü, ű* transliterálásakor alapvetően kétféle megoldással találkozhatunk. Az *ö-t* és az *ő-t* leggyakrabban ukrán *e*-vel adják vissza, függetlenül attól, hogy milyen fonetikai helyzetben találjuk azokat (pl. *Dezső* → *Деже*, *Gönci* → *Генци*; *Györgyi* → *Дьєрди*), de az sem tekinthető kivételesnek, ha egyes nevekben ukrán *es* hangkapcsolattal váltják ki őket (pl. *Lőrinc* → *Леєрину*).

Megjegyzem, Dezső László történeti korpuszában ez utóbbi megoldás bizonyult gyakoribb-nak (vö. Dezső 1989), míg Balla Andrea a szinkrón névanyagban az ukrán *e*-vel történő helyettesítésre tud több példát felhozni (vö. Balla 2010).

A magyar *ü, ű* hang helyén ukrán *es* járatos (*Szűcs* → *Сєвч*), noha a történeti példák azt mutatják, hogy az *ü, ű* az ukrán *ie*-vel is kiváltható lenne (vö. Balla 2010).

Egyébiránt a labiális hangzót tartalmazó *ös*-s neveinknek jobb híján törvényszerűen illabiális hangzóval történik a visszaadásuk. A *Bepes* egyaránt takarhat *Verest*, *Vöröst*, sőt *Weörest* stb., jóllehet a *Vörös*, *Weöres* stb. megfelelőjeként leginkább a *Bëpëu-t* tartjuk számon.

5.1.2. A magyar *h*-nak leggyakrabban az ukrán *z*-t szokás megfeleltetni (pl. *Herceg* → *Герцєз*, *Hadik* → *Гадиє*, *Himesi* → *Гимєи*). Ez utóbbi példák közül a *Гимєи* jól példázza, hogy a magyarra történő visszabetűzésekor egyéb támpontok híján a szóban forgó családnév akár *Gimesiként* is visszaadható.

5.1.3. Az úgynevezett régies betűkapcsolatok átbetűzéséről összefoglalóan elmondható, hogy azok rendre áldozatul esnek a transliterációnak. Az eredeti latin betűs íráskép visszaállítása egyéb kapcsolatok híján szinte lehetetlen vállalkozásnak tűnik. A *ts, gh, ss, eö, ew, ff, y* és a hozzájuk hasonlitos, hagyomány elve szerint írt betűkapcsolatok a transliteráció során lényegileg kényszerűen a kiejtéshez igazodnak (lásd pl. *Kovács* → *Ковач*; *Balogh* → *Балог*; *Vass* → *Вав*; *Eördög* → *Эрдез* ~ *Ердез* ~ *Еєрдез*; *Dessewffy* → *Дежефи* ~ *Дежеєфи*; stb.).

Végezetül itt sem feledkezhetünk meg a fentebb már többször is említett ingadozásokról és az azokból egyenesen következő bizonytalankodásokról, hiszen a transliterálási gyakorlat nem egy olyan esetet produkál, ahol szinte a felismerhetetlenségig eltorzul a cirill betűsre átírt magyar név.

5.2. A tanulmány zárásaként a kárpátaljai asszonynevek nyelvi megfeleltethetőségével foglalkozom. Kiindulási alapként tételezzük fel azt a helyzetet, hogy *Nagy János* és *Herceg Éva* házasságot köt. *Herceg Éva* apját *Herceg Péter*nek hívják. A szovjet érában elvileg három lehetőség állt fenn. Az egyik, hogy a feleség a férj családnevéhez kapcsolta hozzá saját utónevét, amelyhez kötelezően hozzá kellett tenni az úgynevezett apai nevet. Eszerint az ifjú arát *Надь Сва Петровна*-ként tartották számon a hatóságok. Az ukrán névviselés csupán annyiban tér el ettől, amennyi különbség az orosz és az ukrán kiejtés és/vagy hangjelölés között mutatkozik (tehát: *Надь Сва Петровна*-ból *Надь Сва Петрівна* lesz). Magyar identitású személyt feltételezve a szóban forgó példa kapcsán a névhasználat anyanyelvű környezetben döntően *Nagy Évát* takar. A második lehetőség szerint az újdonsült férj és a feleség családnévét kötőjellel kapcsolhatjuk össze, és pedig tetszőleges sorrendben (*Надь-Герцєз*, illetőleg *Герцєз-Надь*), és az első eset mintájára ehhez illesztheti hozzá a feleség saját keresznevét és az otsesztvőt (or. *Надь-Герцєз Сва Петровна* vagy *Герцєз Сва Петровна* → ukr. *Надь-Герцєз Сва Петрівна* vagy *Герцєз-Надь Сва Петрівна*). Ekkor a névhasználat anyanyelvű környezetet feltételezve alapvetően így alakul: *Nagy-Herceg Éva* vagy *Herceg-Nagy Éva*.

A harmadik lehetőség elvileg az, hogy a feleség a házasságban is megtartja leánykori nevét, vagyis oroszul *Герцег Сва Петровна*-ként tartják nyilván a hatóságok. Az ukrán érában ez esetben sem lényeges a változás (ukr. *Герцег Сва Петрівна*). Az anyanyelvű névhasználat pedig így alakul: *Herceg Éva*. Az élőnyelvi gyűjtések arról tanúskodnak, hogy egyes társadalmi rétegekben – főleg a nyelvi-leg-etnikailag vegyes régiókban – a *Herceg Éva Péteré*-féle típus is terjedőben van (a példákat vö. Debreceni–Balogh 1995, Beregszászi–Cserniczkó 2003). Erről tanúskodnak a temetői sírfeliratok.

Érdeemes megvizsgálni, mi történik azonban akkor, ha az orosz és/vagy ukrán hatóságok által nyilvántartott neveket a magyar hatóságok úgymond vissza kívánják magyarosítani. Amennyiben mechanikusan járnak el, akkor az első típusban *Nagy Éva*, a másodikban *Nagy-Herceg Éva* vagy *Herceg-Nagy Éva*, a harmadikban *Herceg Éva* kerül a latin betűs okmányokba.

Mindhárom esetben felvetődik a kérdés, sikerült-e maradéktalanul megfelelni annak a követelménynek, amely a születéskor kiállított okmányokat tekinti mérvadónak, kivéve akkor, ha időközben hatóságilag jóváhagyott névváltoztatás történt.

Egyértelműnek tűnik, hogy a latin betűs átírásokról az apai név elhagyása funkcionális szempontból indokolt és szükségszerű, jóllehet ezzel részben megszüntetjük a névazonosságot, vagy legalábbis erőteljesen lazítjuk az oroszul vagy ukránul anyakönyvezett és a magyarra átírt forma közötti kapcsolatot.

A funkcionális megfeleltetés során innen már csak egy lépés választ el bennünket attól, hogy a círilletű nevek átírásakor egyéb, a magyarországi szokásjogban elfogadott asszonynévformákhoz igazítsuk hozzá az eredeti okmányokban szereplő szlávos nevet, pl. *Nagy Jánosné, Nagy Jánosné Herceg Éva, Nagyné Herceg Éva, N. Herceg Éva*.⁷ Különösen akkor, ha az illető igazolni tudja, hogy a második világháború idején a Magyarországhoz visszacsatolt Kárpátalján így szerepelt a hatósági iratokban.

Egyértelmű, hogy az utóbbi felsorolás eshetőségei sem az orosz/ukrán hivatalos névviselés, sem a mai kárpátaljai magyar névhasználat élőnyelvi gyakorlatának nem feleltethetők meg. Úgy gondolom, ez utóbbi példák is jól szemléltetik az írásnak azt a felvetését, hogy a névváltozások, névváltoztatások és névhelyreállítások esetében a nyelvi tényezőknél kívül számátalan extralingvális vonatkozással kell számolnunk.

SZAKIRODALOM

- Балла, Андрея 2008. *Перепис угорських імен на російське/українську у селі Велика Добронь*. Acta Beregsasiensis 2008/1: 127–131.
- Balla Andrea 2009. Név és identitás. Keresztnevek vizsgálata a kárpátaljai Nagydobrony községben. In: Karmacs Zoltán – Márku Anita (szerk.): *Nyelv, identitás és anyanyelvi nevelés a XXI. században*. II. Rákóczi Ferenc Kárpátaljai Magyar Főiskola – Hodinka Antal Intézet, Ungvár, 9–13.
- Balla Andrea 2010. *A rendszerváltások következményei a kárpátaljai magyar személynévhasználatban*. (Előadás-ként elhangzott a 16. élőnyelvi konferencián Beregszászon 2010. szeptember 17-én. Megjelenés előtt.)
- Bárányné Komári Erzsébet 2010. A magyar jövevényszavak morfológiai adaptációja a ruszinban. Lexikográfiai munkák és szépirodalmi művek tükrében. *Magyar Nyelv* 106: 182–96.
- Beregszászi Anikó – Cserniczkó István 2003a. Az apai név. In: Cserniczkó István (szerk.): *A mi szavunk járása: bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba*. KMTF, Beregszász, 158–63.
- Beregszászi Anikó – Cserniczkó István 2003b. Az asszonynevek. In: Cserniczkó István (szerk.): *A mi szavunk járása: bevezetés a kárpátaljai magyar nyelvhasználatba*. KMTF, Beregszász, 154–8.
- Beregszászi Anikó – Cserniczkó István 2010. A névhasználati és megszólítási szokások. In: Cserniczkó István (szerk.): *Megtart a szó: hasznosítható ismeretek a kárpátaljai magyar nyelvhasználatról*. MTA Magyar Tudományosság Külföldön Elnöki Bizottság és Hodinka Antal Intézet, Budapest–Beregszász, 103–6.

⁷ Lektorom helyesen észrevetelte, hogy az *N. Herceg Éva* névtípus magyar okmányokba való bevezetése nem lenne problémamentes, hiszen ez utóbbi hiányzik a Magyarországon hivatalosan választható házassági névformák közül. Jóllehet az ezredforduló utáni hazai névjog nem ismeri ezt a házassági névformát, meglátásom szerint a Kárpátaljáról honosítás céljából áthozható nevek között elvi síkon ezzel a névszerkezettel is számolnunk kell, amikor a funkcionális megfeleltethetőségeket listázzuk. Megjegyzem, a MMCsA 2009. január 1-jei eszmei állapotot tükröző adatbázisából (MMCsA 2009) 2 576 *N. Herceg* típusú születési nevet sikerült visszakeresnem (MMCsA 2009). Ezek mindegyike megtalálható a Közigazgatási és Elektronikus Közszolgáltatások Központi Hivatalának elektronikusan tárolt hatósági nyilvántartásában. Egyéb támpontok híján természetesen nem tudni, hogy ez a több mint kétezer adatot felölelő korpusz ténylegesen hány női családnevet takar.

- Csernicskó István 1997. „Imja otcsesztvo” (Az apai név használatáról a kárpátaljai magyarok körében)
In: B. Gergely Piroska – Hajdú Mihály (szerk.): *Az V. Magyar Névtudományi Konferencia előadásai* (Miskolc, 1995. augusztus 28–30.) I. A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 209. szám. A Magyar Nyelvtudományi Társaság – Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Intézete, Budapest–Miskolc, 162–7.
- Debreceni Anikó – Balogh Lajos 1995. Magyar asszonynevek a Kárpátalján. *Magyar Nyelv* 91: 340–5.
- Dezső László 1989. *XVI–XVIII. századi kárpátukrán nyelvemlékek magyar jövevényszavai*. Nyelvtudományi Értekezések 128. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Hajdú Mihály 1994. *A középmagyar kor személynévtörténete (1526–1772)*. I–III. Budapest (Kézirat, akadémiai doktori értekezés.)
- Hajdú Mihály 2009. A névváltozások és névváltoztatások rendszere. In: Farkas Tamás – Kozma István (szerk.): *Névváltoztatás – társadalom – történelem. A családnév-változtatások története időben, térben, társadalomban*. Gondolat Kiadó – Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 29–40.
- Jánosi Györgyi 2009. Családnévek vizsgálata Váriban. In: *KÁRPÁTIKA*. Cikk- és tanulmánygyűjtemény Kárpátalja kultúrtörténetéből. Ungvár, 32–6.
- Karády Viktor – Kozma István 2002. *Név és nemzet. Családnév-változtatás, névpolitika és nemzetiségi erőviszonyok Magyarországon a feudalizmustól a kommunizmusig*. Osiris Kiadó, Budapest.
- Kiss Lajos 1992. Cuius regio, eius nomen? *Magyar Tudomány* 38: 129–35.
- Kovács András 2003. A magyar keresztnevek orosz/ukrán átírása Som községben. *Acta Hungarica* X–XI (1999–2000): 75–83.
- Kovács András 2007. A személynevek gyűjtésének nehézségei és lehetőségei Kárpátalján. *Félfőnök* 2: 39–44.
- Kovács András 2008. A kárpátaljai magyar keresztnevek orosz/ukrán átírásának néhány jellemzője. In: Kozma Judit – Lisznyai-Mindák Cecília – Ludányi Zsófia (szerk.): *Félfőnök* 4. ELTE BTK Magyar Nyelvészeti Doktori Iskola, Budapest, 1–6. (<http://linguistics.elte.hu/studies/fuk/fuk08/>)
- Kovács András 2011. *Hogy hívnak? Adalékok a kárpátaljai magyar személynévhasználatról*. (Előadasként elhangzott a 16. élőnyelvi konferencián Beregszászon 2010. szeptember 17-én. Megjelenés előtt.)
- Kovács Éva 2004. *Az asszimiláció ellentmondásai. A kassai zsidóság a két háború között (1918–1938)*. Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum, Somorja–Dunaszerdahely.
- Kozma István 2007. A hivatalos családnév-változtatások indokrendszerének vizsgálatáról. *Névtani Értesítő* 29: 87–106.
- Mizser Lajos 2004. Nagydobrony és Zápszony családnévei. *Magyar Nyelvjárások* 42: 210–6.
- MMCSa 2009. *Mai magyar családnévek adatbázisa (Database of Hungarian Surnames)*. Elektronikusan tárolt adatbázis. Kutatásvezető: Vörös Ferenc.
- NemMagyJegyz. 1893. *Nem-magyar keresztnevek jegyzéke*. A Vallás-és Közoktatásügyi M. Kir. Miniszterium megbízásából a megfelelő magyar elnevezésekkel egybeállította a Magyar Tud. Akadémia I. Osztályától kiküldött bizottság. Magyar Tud. Akadémia Könyvkiadó Hivatala, Budapest.
- Roják Vince 2006. Nemzetudat és a személynévváltoztatás. *Együtt. Irodalom – művészet – kultúra*. 8/2: 83–6. (<http://epa.oszk.hu/00500/00595/00018/pdf/00018.pdf>)
- Tóth Mihály – Csernicskó István 2009. Az ukrajnai kisebbségi jogalkotás fejlődése és két részterülete: a névhasználat és a politikai képviselő. *Regio* 2009/2: 69–107.
- Vörös Ferenc 1999. Anyakönyvi adalékok a csehszlovákiai és szlovákiai magyarság jogfosztottságához 1918-tól napjainkig. (Emlékkönyv Mező András 60. születésnapjára.) *Névtani Értesítő* 21: 204–12.
- Vörös Ferenc 2003. Felvidéki magyar neveink sorsa a XX. században. *Szörös Kő* (Nyelvész különszáma) 8/1: 24–40.
- Vörös Ferenc 2004a. *Családnév kutatások Szlovákiában*. Kalligram Kiadó, Pozsony.
- Vörös Ferenc 2004b. Névpolitika a Felvidéken. Nyelvpolitika a Kárpát-medencében. In: Balázs Géza (szerk.): *A magyar nyelvi kultúra jelene és jövője*. I. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 367–81.
- Vörös Ferenc 2005. Hely- és személynévi neologizmusok a Felvidéken Trianon után. *Névtani Értesítő* 27: 197–213.
- Vörös Ferenc 2006a. Értelmségi szerep készülő. A névhasználati jogok ismeretének tükrében a Felvidéken. In: Benő Attila – Szilágyi N. Sándor (szerk.): *Nyelvi közösségek – nyelvi jogok*. A Szabó T. Attila Nyelvi Intézet kiadványai 3. Anyanyelvápolók Erdélyi Szövetsége. Kolozsvár, 332–42.
- Vörös Ferenc 2006b. A szlovák–magyar metanyelvi névpárok jelentése és pragmatikája. In: Kovács László – Tóth József (szerk.): *Határsávok 2003–2004*. Savaria University Press, Szombathely, 279–92.
- Vörös, Ferenc 2010a. *Name Change, Name Alteration, Name Restoration and Minority Name Usage (Névváltoztatás, névváltoztatás, névhelyreállítás és kisebbségi nyelvhasználat)*. [Kézjegy sorozat. Series editor / Sorozatszerkesztő: Fűzfá Balázs.] Savaria University Press, Szombathely.
- Vörös Ferenc 2010b. *Családnévek térképajainak nyelvföldrajzi vallomása*. (MNyTK. 235.) Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest.
- Vörös, Ferenc 2010c. *The Martyrologium Romanum as the source of onomastics. (A Martyrologium Romanum Mint a mint a névtudomány forrása)*. [Kézjegy sorozat. Series editor / Sorozatszerkesztő: Fűzfá Balázs.] Savaria University Press, Szombathely.

Vörös Ferenc 2011. *Nyelvek és kultúrák vonzásában. Személynevek a magyar nyelvterület északi pereméről. I.* Kalligram kiadó, Pozsony.

Vörös Ferenc
főiskolai tanár
Nyugat-magyarországi Egyetem
Savaria Egyetemi Központ
Magyar Nyelvészeti Tanszék

SUMMARY

Vörös, Ferenc

The use of personal names and regime changes in 20th-century Subcarpathia

This paper centres on changes of the official use of personal names in Subcarpathia due to changes of regime in the twentieth century. In particular, it discusses the following issues: 1. What were the linguistic consequences of the fact that, after 20th-century regime changes, writing systems used by Czechoslovak, Russian, or Ukrainian authorities in Subcarpathia (Transcarpathia) were introduced in state registries and certificates? 2. What problems do we encounter when we try to represent family names and personal names, perhaps multiply distorted over the past century, in a writing system using Latin letters? 3. How can official names and use of names be reconciled if we are also to take state language influences adopted by the Hungarian speakers' communities in the relevant countries into consideration? The last section of the paper deals with the transliteration of Cyrillic names and the establishment of linguistic equivalence of married women's names in Subcarpathia.

Keywords: official use of personal names, name policy, name restitution, transliteration of Cyrillic names, the use of married women's names in Subcarpathia

A magyar szókészlet hiányos paradigmájú főnevei: a plurale tantumok

Bevezetés

A természetes nyelvek szókincsében, így a magyaréban is vannak olyan lexémák, amelyeknek ragozási sora hiányos: paradigmájukból hiányoznak bizonyos szóalakok, olyanok, amelyek az azonos szófajba tartozó lexémák többségénél egyébként megvannak (pl. *sok* – **sokabb*, *szokott* – **szokik*, *van* – **vanni* [bár vö. *vanni van*], *van* – **nem van*, *csuklik* – **ne csukolj!*, *eszik* – **eendő/*evendő*). A hiányt pótlandó vagy szuppletív alakokkal élünk (pl. *sok* – *több*, *van* – *lenni*), vagy rokon értelmű alakot keresünk (pl. *eszik* – *elfogyasztandó*), esetleg körülírást alkalmazhatunk (pl. *csuklik* – *hagyd abba a csuklást!*).

Jelen dolgozatban a magyar szókészlet hiányos paradigmájú főnevei közül azokkal kívánok foglalkozni, amelyeknek a számrendszere hiányos; közülük is elsősorban azokkal, amelyek „plurale tantum”-ok (lat. *pluralis* ’többszörös’, *tantum* ’csak’), azaz csak többes számú paradigmával rendelkeznek.

1. A plurale tantum

A plurale tantum jelenség a világ számos nyelvében megtalálható, de számuk és szerepük nyelvenként változó. Általánosságban elmondható, hogy ezek a szavak a teljes szókincsnek csak töredékét alkotják, a velük jelzett szemantikai mezők nem töltenek be jelentős szerepet a nyelvhasználatban,

és legtöbbször meglehetősen ritkán fordulnak elő: Ingo szerint az ezer leggyakoribb szóból a franciában és a svédben 4-4 (*gens* 'emberek', *vacances* 'szünidő', *parents* 'szülők', *Pâques* 'húsvét'; *förälder* 'szülők', *myndigheter* 'hivatalos szervek', *pengar* 'péNZ', *resurser* 'anyagi eszközök'), az angolban 3 (*clothes* 'ruházat', *heavens* 'mennybolt', *news* 'hírek'), a németben és az oroszban pedig csak 2-2 (*Leute* 'emberek', *Kosten* 'költségek', *люди* 'emberek', *часы* 'óra') adat sorolható ide (vö. Ingo 1978 és 1997 alapján Maticsák 2004: 266).

Úgy tűnik, hogy a leíró grammatikák és a nyelvészeti kézikönyvek is viszonylag keveset foglalkoznak ezzel a nyelvi jelenséggel. A magyarban különösen periférikus helyzetben vannak, annál is inkább, mert a magyar szókincsben relatíve kevés ilyen elemet találunk (az ÉrtSz.-ban „tbsz-ú fn” megjelöléssel ugyan 20-nál is kevesebbet, valójában ennél azért jóval többet), szemben például az oroszsal, amelyben körülbelül 600-ra tehető a plurale tantumok száma (vö. Papp 1979: 133), vagy az angollal, ahol százegy-néhány plurale tantumot tartanak számon (http://en.wiktionary.org/wiki/Category:English_pluralia_tantum). Rune Ingo (1978: 33–5) hat indoeurópai (latin, angol, német, svéd, francia, orosz) nyelvben vizsgálta a plurale tantumokat; számításai szerint ezekben a nyelvekben 100 és 700 között van az ide sorolható szavak száma. Meglepő, hogy a plurale tantumok a finnben – számukat és használati körük fontosságát tekintve is – mintha egyre jelentősebb szerephez jutnának az utóbbi időben (vö. Maticsák 2004: 264). Az északi lapp plurale tantumairól – Kelemen jóvoltából – ismertek a számadatak: Pekka Sammalahiti lapp–finn szótárában (1989) 319 plurale tantum található (vö. Kelemen 2008: 42).

Az a jelentős és rendszerszerű eltérés, amely a többes számú alakok számában mutatkozik meg a magyar és az indoeurópai nyelvek között, talán azzal magyarázható, hogy a magyar általában az egyes szám használatát kedveli. Amit csak lehet, egyes számban hagyunk, például: *Virággal díszítjük a termet* (és nem *virágokkal*); *Szép a szeme* (és nem *Szépek a szemei*); *Rágja a körmét*; *Fogat mos*; *Tető ment a hajába*; *A ruhámat megette a moly*; *Bélyeget/jelvényt/szalvétát gyűjt*; *Folyik a szó belőle*. A fenti mondatokban szereplő *szem*, *tető*, *moly*, *szó* stb. jelentéstanilag nem egyes számú, „hanem sokkal inkább határozatlan számosságú: azaz lehet egy, lehet több, nem tudom, vagy nem releváns. Grammatikailag azonban ezek a példák egyes számú egyeztetők” (Kádár 2007: 136–7). Ilyen esetekben persze nem zárt a többes szám használata sem, vö. például: „Minek nevezzelek, Ha a merengés alkonyában Szép szemeidnek esti csillagát Bámulva nézik szemeim” (Petőfi: Minek nevezzelek) vagy „látom... megrezzenni lágy emlődöt...; újra látom, hogy fakad a kerek fehér köveken fogáidon a tündér nevetés” (József Attila: Óda). Az egyes számú használat kedvelése arra enged következtetni, hogy a magyar nyelvhasználó mintha nagy(obb) egységben látná a dolgokat, inkább kategóriákban gondolkodna. Nádasdy szerint is „ha a magyar nyelv az egyes számmal olyasmit is jelöl, amiből több van, akkor az nem is »egyes szám« – a név pontatlan. A *könyv* alak akárhány könyvre vonatkozhat, így számilag közömbös, vagyis jelöletlen. (Inkább »semleges számnak« kéne hívní.) A többes szám a jelölt alternatíva: a *könyvek* alak mindenképpen több könyvre vonatkozik” (Nádasdy 2003: 192).

A több dologra alkalmazott egyes szám használata több esetben is nagyon tipikus a magyarban:

(a) Számjelző után, például: *öt/sok/minden alma*. Az egyes szám használata ebben az esetben valójában nyelvspecifikus vonás, amelyben: „a kommunikáció logikája érvényesül: ha már egyszer jelöltem a többes számot a számnévvel, felesleges még egyszer jelölnöm” (Károly 1970: 32). A „kommunikáció logikájá”-t persze a gazdaságosság igénye is támogatja: „A magyar gazdaságosabb, mert a számbeli kifejezésekben nincsen redundancia” (Lotz 1976: 125): a megtakarított egyeztetés a többes szám redundáns ismétlésének ellenében hat. A számjelző utáni egyes szám használatának a háttérben voltaképpen nem is az indoeurópai nyelvekből ismert egyes-többes szám szembenállása húzódik meg, hanem „az alapvető ellentét egy számbelileg nem jellemzett csoportot állít szembe az általános számmal, amely vonatkozik egy dologra, több dologra, ha számbeli jelző vonatkozik rá (pl. *sok hajó*, *öt hajó*; generikus jelenségre, pl. az *ember* vagy nem számolható dolgokra, pl. *víz*)” (Lotz 1976: 125). Nyelvi tudatunk magyaros szemléletében mintha az *öt hajó* vagy akár a *sok hajó* „mentális képe egységes halmazként jelenne meg (az ún. aggregátum-elv jegyében), s ekként nem tartjuk indokoltnak a többes számnak a főnéven történő külön megjelölését (a pluralitás más nyelvekben szokásos sokaság-többszörösség-elvének értelmében)” (Szűcs 2009: 77).

(b) Gyakran két vagy több dolgot egységként, egy kategóriaként értelmezünk; természetesen ilyenkor is egyes számot használunk, például: *szem, fül, kar, láb, váll* (páros testrészek), *cipő*,

csizma, harisnya, zokni, kesztyű (a páros testrészekhez tartozó ruhadarabok), *hangya, tetű, bolha, köröm, fog*. A páros testrésznevek egységként való felfogását azok a cselekvések is jelzik, amelyek végrehajtásához legalább két egyed szükséges, például: *szeme közé nézett, idegen kutyának lába közt a farka, összeüti a bokáját, kezét a szívére kulcsolta, eltalálta szarva közt a tárgyát* (vö. Kertész 1913: 307–13). A páros testrészekkel, illetve az azok befedésére szolgáló ruhadarabokkal kapcsolatban megemlíthetjük még azt a nyelvspecifikus vonást, hogy a páros testrészek, illetve a ruhadarabok egyikének megjelölése nem az *egy*, hanem a *fél* szóval történik, például: *félszemű, fél lábbal, fél fogára (!) sem elég; felemás cipő, fél kesztyű*. Ilyesmi az indoeurópai nyelvekben elképzelhetetlen lenne.

(c) Az anyagnevek (egyes élelmiszerek, a betakarított gabona, a kicséplélt mag) használatában is az egyes szám dominanciája figyelhető meg. Bármennyire sok van belőlük, a *hó*, a *sár*, a *homok*, a *szén*, az *olaj*, az *alma*, a *kukorica*, a *paradicsom*, a *tej* stb. akkor is csak egyes számban létezik, például: *A kukorica már a magtárban van; A rozst már learatták; Bogyt szed; Epret eszik*. A példaként itt szereplő főneveknek elvileg, nyelvtanilag van (lehetséges) ugyan többes számuk, de meglehetősen szokatlanok. A *homok*, *levegő*, *zsír*, *víz*, *tej* többes számát csak akkor használjuk, ha mennyiség helyett fajtát jelölnek, például: *murvás homokok, ipari levegők, nyomástűrő zsírok, ásványvizek, anyatejek*. Ez utóbbi Papp Ferenc nevezetes példája, amelyet egy népszerű tudományos hetilap (*Élet és Tudomány* 1970/18: 856) egyik cikkének címében talált; a cikk azt tárgyalta, miben különbözik az emberi anyatej a különféle állatok anyatejétől. Papp kommentárja: „kellett az »anyatejek« szóalak, talán ezer évben egyszer, de képezhetjük” (1979: 132).

Az anyagnévi minősítő jelentésű névszói állítmány is mindig egyes számban marad, és ilyenkor elmarad a számbeli egyeztetés, például: *Csupa sár vagytok!; Tiszta víz lettünk a nagy eső miatt!*

(d) Általában egyes számot használunk akkor is, ha több birtokosnak egy-egy birtokáról van szó, például: *A képviselők feleségükkel együtt érkeztek a fogadásra* (szemben *A sejkek feleségeikkel együtt érkeztek* mondattal); *A férfiak megemelték kalapjukat* (nem *kalapjaikat*).

(e) Bizonyos kopulatív kifejezésekben a várt többes forma helyett inkább egyes számú áll, például: *Ezek a párok szinonimának tekinthetők* (vagy *szinonimáknak*); *Ezeket a lexémákat nevezem én valódi plurale tantumnak* (vagy *plurale tantumoknak*).

2. A plurale tantumok csoportosítása alakjuk szerint

Annak érdekében, hogy teljes biztonsággal ki tudjuk választani a grammatikai szám szempontjából hiányos paradigmájú, csak többes számban létező lexémákat, objektív kritériumokra van szükségünk. A plurale tantumok esetében következetlennek és elégtelennek tűnik az az állítás, miszerint bizonyos lexémákat azért használunk többes számban, mert olyan tárgyakat jelölnek, amelyekből rendszerint több van, például: *hópehelyek, könnyecseppek, tüdőhólyagocskák*. Az igaz, hogy *hópehelyből, könnyecsepből, tüdőhólyagocskából* általában több szokott lenni, de belőlük – szükség esetén, ha a szituáció úgy kívánja meg – minden nehézség nélkül képezhetők egyes számú formák is, például: *hópehely, könnyecsepp, tüdőhólyagocska*. Az ÉrtSz.-ban ezek mellett a szavak mellett általában a „főleg vagy rendszerint többes számban” megjegyzés áll. Ezekre a lexémákra Papp is a „pluralia saepe” (*saepe* ’gyakori, ismételt’) elnevezést javasolja, jóllehet maga állapítja meg: „egy ilyen elnevezés részint elég semmitmondó, részint még mindig magán hordozza a forma és a jelentés összekeverésének jegyét” (1975: 188).

A magyar plurale tantumokat jórészt Papp Ferenc szövegmutató szótárából (1969) gyűjtöttem össze (amely A magyar nyelv értelmező szótára [1959–1962] alapján készült). Az abban talált plurale tantumokat igyekeztem kiegészíteni azokkal a főnevekkel, amelyeknek léteznek mind egyes, mind többes számú alakjai, csakhogy azok eltérő jelentést hordoznak. Ez utóbbiak csak lexikai jelentésük miatt tartoz(hat)nak ebbe a kategóriába. Az így kialakított korpusz adatait vizsgálva úgy tűnik, célszerű a plurale tantumok szűkebb és tágabb értelmezését elkülöníteni.

3. A plurale tantumok szűk(ebb) értelmezése: az úgynevezett valódi plurale tantumok

3.1. Klasszikus értelemben azokat a lexémákat tekintjük plurale tantumnak, amelyeket azért használunk csak többes számban, mert egyes számú alakjainak a létrehozása grammatikailag lehetetlen, például: *elei, léptek, üzelmek*. Ha ezekhez a lexémákhoz rokon jelentésű szavakat keresünk, azt tapasztaljuk, hogy a szinonim lexémákból létre lehet hozni – a nekik mindenben megfelelő – egyes számú nominativusi szóalakokat, például: *elei ~ ősei* → sg. *ős*; *léptek ~ lépések* → sg. *lépés*; *üzelmek ~ ügyek* → sg. *ügy*; *skacok ~ fiúk* → sg. *fiú*; *gázművek ~ gázszolgáltatók* → *gázszolgáltató*; *összülők ~ az első emberpár* → sg. *Ádám* vagy *Eva*; *törtétek ~ esetek* → sg. *eset*; *javak ~ jószágok* → sg. *jószág*.⁸

Míg a szinonim lexémákból létre lehet hozni egyes számú szóalakokat, addig a plurale tantum alakokból nem: *elei* → **elej?* **elő?*; *léptei* → **lép(e)t?*; *skacok* → **skac*; *üzelmek* → **üzel(e)m?*; *törtétek* → **történt?*; *javak* → **jó?*; *gázművek* → **gázmű?*. A fenti példák igazolják, hogy a nyelv – kikerülendő a hiányzó alakot, a „lyuk”-at – mégiscsak meg tudja valósítani a feladatot: a hiányzó egyes számú alakokat egyéb eszközökkel, például más lexémával juttatja kifejezésre. A rokon jelentésű párhuzamok meggyőzően mutatják, hogy az *elei, léptek, skacok* lexémák esetén nem a mögöttük meghúzódó fogalom/jelentés gátolja az őket jelző lexéma egyes számba kerülését (vö. Papp 1975: 189). Ez is azt a feltételezést látszik igazolni, miszerint a nyelvtani kategóriák nem tartalmi-jelentésbeli, nem is logikai kategóriák, hanem a nyelv belső rendszeréből kiszakított egységek.

A fenti példák aligha állhatnak számjelző után a magyarban (pl. **Több kétes üzelmek is fűződnék hozzá*; **Ebben a városban három gázművek is van*), és mivel nincs voltaképpen egyes számú, így szemantikailag utalhatnak egy vagy több denotátumra is, például: *A gázművek dolgozói sztrájkkal fenyegetőznek* mondatban a *gázművek* főnév egy vagy több áramszolgáltató cégre is utalhat: 'egyetlen áramszolgáltató vállalat dolgozói' vagy 'több áramszolgáltató vállalat dolgozói'.

A valóságos plurale tantumok közé sorolhatók azok a tulajdonnevek is, amelyekből lehetlenség egyes számú alakokat létrehozni. A magyarban ezt a névátvételek egy sajátos csoportjában, a teljes vagy a részleges tükrönevekben figyelhetjük meg, például: *Alpok (Alpések) ~ sg. *Alp*; *Kárpátok ~ sg. *Kárpát* (bár Kölcsey Himnuszában: *Őseinket felhozád Kárpát szent bérére*; családnévként is az egyes számú alak szolgál a képzés bázisául: *Kárpáti*), *Pireneusok ~ sg. *Pireneus*; *Dardanellák ~ sg. *Dardanella*; *Antillák ~ sg. *Antilla*; *Amerikai Egyesült Államok ~ sg. *Amerikai Egyesült Állam*; *Fülöp-szigetek ~ sg. *Fülöp-sziget*.

3.2. A valódi plurale tantumokat érdemes további vizsgálatoknak alávetni, ugyanis ezek a többes számú lexémák nem minden esetben rendelkeznek teljes esetrendszerrel: vannak olyanok, amelyek csak egy vagy több függő esetet engednek meg, nominativusuk nincs. Így tehát „nemcsak »plurale tantumok«-ról beszélhetünk, hanem ezzel egyidejűleg »plurale obliquus tantumok«-ról is” (Papp 1975: 190).

Plurale tantumok, amelyek csak (bizonyos) függő eset(ek)ben használatosak: *világméretekben fertőz*, a *fertőzés világméreteket ölt* (vö. **világméretetek*); *ólomlábakon jár az idő* (vö. **ólomlábak*); *katonánéknál* ('a katonaságnál', vö. **katonáék*) *móresre tanítják a fiatalembereket; rohamléptekkel v. rohamléptekben* ('nagyon gyorsan, rohamlépésben', vö. **rohamléptek*). A *skacok* plurale tantum leggyakrabban vocativusi funkcióban használatos, például: *Hé, skacok!* (bár más függő esetben is előfordul, pl. *Elmentem a skacokkal moziba; Vettem a skacoknak ajándékot* stb.).

A *Sándorék, szomszédék, keresztanyámék* stb. teljes esetrendszerű tulajdonnévi plurale tantumok. Sajátos ragozásukra legfeljebb a tájnyelvben találhatunk példát: „az irodalmi nyelvi *-ékhOz*, valamint *-éknÁl* helyett csupán *-ék* toldalékot találunk a Tiszántúl középső részein – sőt a Tisza vonalán is átjutva – valamint a Tiszántúl délkeleti részén” (Szabó 1990: 85). Ezek a területeken a *hová?* és a *hol?* kérdésre egyaránt az *-ék* toldalékos alak válaszol, például: (*megytek, voltam Sándorék, szomszédék, keresztanyámék*).

⁸ Ez utóbbi példához egy rövid megjegyzés: a mikroökonómiában a pénzért vehető legkülönbözőbb dolgokat *goods*-nak hívják angolul; ennek a magyar fordítása a *javak*. Ennek egyes számaként a közgazdasági szakirodalom, a tankönyvek a *jószág*-ot használják, vagyis a hiányzó egyes számot szuppletív alakkal, egy másik szóval igyekeznek pótolni. Úgy tűnik, a mindennapi szakszóhasználatban a többes számú *javakat* kezdi kiszorítani a szabályosan képzett *jószágok* többes szám.

3.3. A plurale tantumok osztályozásába a szám és az eset kategóriáján kívül érdemes figyelembe vennünk a (birtokos) személyét is, ugyanis előfordulnak olyan plurale tantumok, amelyek csak (vagy leggyakrabban) birtokos személyjeles, Px-es nominativusi alakban léteznek, például: *szereitem, szeretteid, szerettei...* (*vö. *szerettek*); *eleim, eleid, elei...* (*vö. *elek*); *szavaim, szavaid, szavai...*; *védőszárnyaim, védőszárnyaid, védőszárnyai...*; *arcvonásaim, arcvonásaid, arcvonásai...* Ezek a lexémák már alapjelentésükben is utalnak valamiféle „összetartozás”-ra (pl. rokoni, családi kapcsolatra, in herens birtoklásra), tehát szemantikai szerkezetükben eleve benne foglaltatik a „kiegészülésgény”, amely szintaktikailag a birtokos személyjel használatában realizálódik. Ezek a ’valamihez/valakihez tartozást’ jelentő, egy birtokos meglétét eleve feltételező relációfogalmak a megnyilatkozásokban önmagukban tehát nemigen fordulnak elő. A birtokos személyjel megjelenése mindig arra utal, hogy a vele ellátott főnév valamilyen kapcsolat részesévé válik. Ez a viszony a birtokos szerkezetben válik explicitté, amelyben a viszony másik pólusát leggyakrabban a birtokos jelző nevezi meg. Ezekkel a plurale tantumokkal szemben például a *szűzermék* olyan plurale tantum, amelynek aligha képezhető birtokos személyjeles alakja, például: **A te szűzerméid finomabbak*. Helyette inkább átépítjük a mondat szerkezetet, például így: *Az általad készített szűzermék finomabbak* vagy *A neked hozott szűzermék finomabbak*.

4. A plurale tantumok tág(abb) értelmezése

A tapasztalat azt mutatja, hogy meglehetősen nehéz szétválasztani a valóságos plurale tantumokat azoktól, amelyek csak lexikai jelentésük miatt tartoznak ebbe a kategóriába. Tágabb értelemben plurale tantumnak tekinthetők azok a teljes paradigmával rendelkező szavak is, amelyeknek mind egyes számú, mind többes számú alakjaik léteznek, csakhogy azok eltérő jelentést hordoznak.

4.1. Ebbe a csoportba azokat a lexémákat sorolom, amelyeknek elvben létezik egyes számú alakjuk, de az egyes és a többes számú alak jelentései elkülönülnek egymástól, jelentésmegosztás lép fel, például:

alábbiak (fn) ’a szöveg további részei, illetve tartalmuk’ ~ *alábbi* (mn) ’következő’;

eddigiek (fn) ’előzmények’ ~ *eddig* (mn) ’eddig tartó’;

későbbiek (fn) ’a későbbi dolgok, események’ ~ *későbbi* (mn) ’a később bekövetkező’;

továbbiak (fn) ’a további dolgok, körülmények, események’ ~ *további* (mn) ’időrendben vmi után következő’;

emlősök (fn) ’az élőlények egyik osztálya: mammalia’ (a zoológiában és a botanikában a faj-, fajta-, osztály- stb. kategóriák megnevezéseként) ~ *emlős* fn és mn ’gerinces élőlény, amelynek nösténye az utódát emlőiből táplálja’;

hívek ’valamely felekezethez, párthoz, csoportosuláshoz tartozó emberek összessége’ ~ *hívő* ’istenhívó, vallásos ember’;

hamvak ’valakinek elporladt maradványai, holtteste’ ~ *hamv* ritk 1. ’hamu’, 2. ’gyümölcs héján finom viaszos réteg’, 3. ’valaminek fiatalos üdesége, tisztasága’;

havasok (fn) ’(csúcsain nyáron is havas) magas hegy(ség) ~ *havas* mn ’hóval borított, havazással együttjáró’;

ikrek fn ’egy terhességből született két vagy több utód’ ~ *iker* mn ’kettős’;

javak fn 1. közg. ’mindenféle pénzért vehető dolgok, amelyek emberi szükségleteket elégítenek ki’, 2. ’vagyon tárgyak’ ~ *jó* mn ’megfelelő, alkalmas’;

filharmonikusok fn zen ’kiváló hivatásos zenészek hangverseny-zenekara’ ~ *filharmonikus* mn ’a filharmonikusokkal kapcsolatos’;

szavak/szavai ’kifejezés, szóhasználat, mondandó’, például: *keresetlen szavak; Valakinek a szavaiba kapaszkodik; Félreérti valakinek a szavait* ~ *szó* ’a nyelv hangalakkal és önálló jelentéssel bíró egysége’ (vö. német sg. *das Wort* ’a szó’ ~ pl. *die Wörter* ’a szavak’ / *die Worte* ’valaki szavai’);

választások pol. ’vezető testületnek szavazással való megválasztása’ ~ *választás* ’az a tény, hogy valaki több személy vagy dolog közül választ’.

4.2. Plurale tantum jellegűek azok a főnevek is, amelyek többes száma nem egyszerűen többséget, mint inkább összességet, rendszert jelent. A többes számú alakok gyakran összetételi utótagok, illetve a jelzős szintagma alaptagjai, például:

(*éghajlati, ár-, élet-, köz-, lakás-, osztály-*) *viszonyok* 'azon körülmények összessége, amelyek közt valaki él, lakik', például: *Magyarország éghajlati viszonyai* (**viszonya*) *kedveznek a mezőgazdaságnak ~ viszony* 'kapcsolat';

körülmények 'valamely jelenséget alakító vagy meghatározó viszonyok, összefüggések összessége', például *a körülményekhez* (**körülményhez*) *képest, rendezett körülmények* (**körülmény*) *között él ~ körülmény* 'valamivel összefüggő, valamivel együttjáró jelenség';

feltételek 'teljesítendő követelmények összessége', például: *Hiányoznak a szükséges feltételek* (**feltétel*) *~ feltétel* 'valaminek a létezéséhez, megvalósulásához, fejlődéséhez szükséges körülmény', például: *A szerves élet feltétele*;

egyetemi évek / diákévek / jogászévek 'diákként töltött időszak' ~ *egyetemi év* 'két meszterből álló oktatási időszak';

normák 'az élet valamely területén kialakult szabályok, irányelvek összessége', például: *erkölcsi normák* (**norma*), *hőmérsékleti normák* ~ *norma* 'egységnyi érték', például: *munkanorma*.

Az e csoportba tartozó példák egyes és többes számú alakjainak gyakoriságát ellenőrizendő a Google-t hívtam segítségül. A következő megfeleléseket találtam:

	Egyes szám	Többes szám
<i>éghajlati viszony(ok)</i>	3 950	10 200
<i>rendezett körülmény(ek)</i>	12 600	42 600
<i>életfeltétel(ek)</i>	4 670	6 140
<i>diákév(ek)</i>	119	1 250
<i>erkölcsi normá(k)</i>	4 850	15 800

Úgy tűnik, a fenti megfeleltetések igazolják azt a feltételezést, hogy az ebbe a csoportba sorolt főnevek többes számban (jóval) gyakrabban fordulnak elő, mint egyes számban (összehasonlításképpen: *könyv* [egyes szám] 1 660 000: *könyvek* [többes szám] 861 000 vagy *ablak* [egyes szám] 1 941 000: *ablakok* [többes szám] 332 000).

4.3. Még bonyolultabb a helyzet, amikor a pluralia tantum összetett szó; ilyenkor a többes számú és az (elvileg) lehetséges egyes számú forma grammatikailag ugyan kapcsolódik egymáshoz, de megszűnik az összetétel: az egyes számú formák szó szerkezetre esnek szét, és jelentésük különbözik, például: *mézesetek* ~ ?*mézes hét*, *mindenszentek* ~ *minden szent*, *aprószentek* ~ *apró szent*, *háromkirályok* ~ *három király*, *szüzérmék* ~ ?*szüz érem*, *krokodilkönnnyek* ~ *a krokodil könnye*, *jogászévek* ~ ?*jogász év*, *párthívek* ~ *a párt híve*. Nyilvánvaló, hogy ezekben a párokban az „egyes szám – többes szám” oppozíció jelentésbeli különbséget eredményezett. A plurale tantum alakok sajátos, lexikalizálódott jelentéssel rendelkeznek, míg az egyes számú formák vagy nem léteznek (pl. **mézes hét*, **szüz érem*, **jogász év*), vagy jelentésük konkrét, például: *háromkirályok* 'ünnepnap: Vízkereszt' ~ *három király* 'három uralkodó'; *hozzávalók* 'valaminek az alkotórészei' ~ *hozzá való* 'illik hozzá'; *krodilkönnnyek* 'képmutató, őszintétlen sajnálkozás, képmutatás' ~ *a krokodil könnye* 'a hulló könnymirigyének nedve'.

5. A plurale tantumok főbb szemantikai csoportjai

A Rune Ingo által vizsgált hat indoeurópai nyelv, illetőleg a finn nyelv adatai alapján arra a következtetésre juthatunk, hogy a plurale tantumok jelentésmezője a legtöbb nyelvben hasonló (vö. pl. a páros

testrészek nevei: ang. *lungs*, or. *лѣзкуе*; a páros testrészekkel kapcsolatos ruhaneműk, lábbelik nevei: ang. *trousers*, fr. arch. *chausses* 'rövid nadrág [és harisnya]', német. *Hosen*, sv. *Benkläder*; or. *штаны*, fi. *housut* 'nadrág'). Maticsák szerint mindez azt bizonyítja, hogy „ezek a szavak nem véletlenszerűen születtek, hanem bizonyos logikai-szemantikai folyamatok révén jöttek létre” (2004: 266). A különböző nyelvekben (latin, angol, német, svéd, francia, orosz, finn, észt, mordvin, északi-lapp) végzett kutatások adatai alapján (Papp 1979, Ingo 1978, Palo 2001, Maticsák 2004, Kelemen 2008) a plurale tantumok legfőbb szemantikai csoportjait a következőképpen jelölhetjük ki: 1. ünnepek, rendezvények, 2. összetett tárgyak, munkaeszközök, szerszámok, 3. (páros) testrészek, 4. (páros testrészekkel kapcsolatos) ruhaneműk, lábbelik, 5. betegségek, 6. anyagnevek, élelmiszerek, árucikkek, 7. emberek, élőlények csoportja, 8. időtartamok, 9. földrajzi nevek, 10. állatnevek, 11. növénynevek, 12. természeti jelenségek.

Arra voltam kíváncsi, vajon a magyar plurale tantumok szemantikai csoportjai megegyeznek-e a fenti szemantikai kategóriákkal, vagy különböznek-e tőlük. Vajon vannak-e jelentősnek mondható eltérések a vizsgált nyelvekben felállított szemantikai csoportok és a magyar között? Ami első látásra megjósolható, az az, hogy a magyarban hiányozni fognak a testrészeket, a ruházatot, az anyagneveket, élelmiszereket jelentő plurale tantumok (l. 2a, b, c szemantikai csoportok). A korpusz alapján a magyarban a következő szemantikai csoportok állapíthatók meg:

1. ünnepek, rendezvények: *aprószentek, háromkirályok, mindenszentek* (a keresztény egyházak terminusai), *olimpiai játékok, pánamerikai játékok*;
2. idő(tartam) kifejezése: *egyetemi évek, jogászévek, mézesetek*;
3. tulajdonnevek:
 - földrajzi nevek: *Alpok (Alpesek), Dardanellák, Fülöp-szigetek, Gyergyói Havasok, Karácsony-szigetek, Kárpátok, Pireneusok*,
 - országnevek: *Amerikai Egyesült Államok, Fülöp-szigetek*,
 - intézménynevek: *Fővárosi Csatornázási Művek, Gázművek, Budapesti Filharmonikusok, Ózdi Kohászati Művek*,
 - címek: *A Karamazov testvérek, A Pál utcai fiúk, A nagyidai cigányok, Színek és évek, Égyűrűk, Életképek* (televízió-műsor), *Vasárnapi Hírek* (újság),
 - sportegyesületek: *Bácskai Sasok*;
4. párt alkotó dolgok nevei (párban alkotnak egységet): *ikrek*;
5. emberek, élőlények csoportja: *elei, jelenvoltak, megjelentek, hívek, skacok, (visegrádi) négyek, huszonhetek* ('az EU tagországai'), *Jánosék/szomszédék/keresztanyámék* 'János / a szomszéd / keresztanyám rokoni, baráti köre', *izeltlábúak/puhatestűek/emlősök* stb.;
6. összességet, rendszert jelentő főnevek: (*ár-, élet-, kor-, köz-, lakás-, osztály*)*viszonyok, körülmények, feltételek, normák, (roham)léptek, üzelmek*;
7. szervek, betegségek: *légutak* 'üreges szervek, amelyeken át a levegő a tüdőbe jut'; *emésztési/légzési zavarok* 'az emésztés / légzés működésében, folyamatában beálló szabálytalanság, rendellenesség' (de: *memóriazavar*);
8. cselekvést kifejező elvont főnevek: *történetek, választások*;
9. konyhai terminológiába tartozó szavak: *szűzermék* 'szűzpecsenyéből kis, kerek szeletben sütött húsétel', *hozzávalók*.

6. Az egyeztetés kérdése a plurale tantumokkal kapcsolatban

A korpuszban található plurale tantum alanyok és állítmányaik között alakí és értelmi egyeztetésre is találunk példát.

A plurale tantum alannyal általában alakilag egyeztetjük az állítmányt, például: *léptek hallatszottak*; *a diákévek emlékeztetések maradnak*; *a körülményeim kedvezőek*; *a választások számunkra kedvezően alakultak*; *a történetek nem leptek meg*.

Nem egyeztetjük az állítmányt az olyan többes számú (plurale tantum) alannyal, amely egyetlen, egységes, egyes számú fogalmat fejez ki. Ilyen esetben az alakilag többes számú alanyoknak az egyes számú állítmánnyal történő egyeztetése logikátlanak tűnhet (hiszen az egyeztetett tag az irányító

tagnak nem az alakjához, hanem a jelentéséhez igazodik), de éppen nem logikátlan, hiszen a többes számú alanyok csak forma szerint többes számúak, de tulajdonképpen egyetlen egységes fogalmat fejeznek ki, például: *A mindenszentek szép ünnepnap; Az Amerikai Egyesült Államok elnökválasztásra készül; A Bácskai Sasok elvesztette ezt a mérkőzést; A Pál utcai fiúk érdekes olvasmány; a Vasárnapi Hírek nagy példányszámban jelenik meg.* A magyar nyelvérzék ezekben az esetekben úgy döntött, hogy a tartalmi (értelmi) egyezést tartja lényegesnek, nem a formait (vö. Lőrincze 1968: 306).

7. Záró gondolatok

A „numerus” kategória elemzése, értelmezése a nyelvek nagy részében nagyon komplex feladat (Lyons 1968: 283). Jespersen érdekes kettősséget fogalmaz meg a nyelvek számkategóriájáról: „Ez az egyik legegyszerűbb természetes kategória, olyan könnyűnek tűnik, mint az egyszerű. Csak behatódó vizsgálódások során derül fény arra, mennyi nehézséget jelent az értelmezése mind logikai, mind nyelvészeti szempontból” (Jespersen 1924: 188; saját fordításom, H. V. M.). A nyelvtipológiai vizsgálatok eredményei azt igazolják, hogy a számjelölés nem tekinthető nyelvi univerzálénak, bár a nyelvek túlnyomó része rendelkezik a grammatikai szám kategóriájával. A grammatikai számjelölés a nyelvek többségében az egyes szám – többes szám opozícióban jut kifejeződésre, például: ang. *paper ~ papers*, ném. *das Papier ~ die Papiere*, ol. *la carta ~ le carte*, or. *bumaga ~ bumagi*, m. *papir ~ papírok*. Léteznek azonban olyan nyelvek is, amelyekben az Európában beszélt (ismertebb) nyelvek kötelező „egyes szám – többes szám” distinkciója mellett több opozíció is létezik: a gazdagabb számrendszerrel rendelkező nyelvek a két egység jelölésére a duálist (pl. a máltai), három egység jelölésére a triálist alkalmazzák (pl. némely óceániai nyelv), megint mások pedig a kis mennyiség jelölésére képesek: erre a „paucal”-t (lat. *pauculus* ’csekély, édeskevény’) használják (pl. a Szudáni Köztársaságban beszélt baygo nyelvben). Még különlegesebb lehetőségekre is olvashatunk példákat: vannak olyan kiterjedt rendszerek, amelyek ötféle szám jelölésére alkalmasak (pl. a Pápua Új-Guineában beszélt sursurunga nyelv). A numerusjelölés szabadon választhatóságára is találunk példákat: a baygo nyelvben vannak olyan speciális formák, amelyek lehetővé teszik a főnévi használatot az entitások számjelölésére való utalás nélkül (vö. Corbett 2000: 2). A fenti példákból és a magyar plurale tantumokkal kapcsolatos vizsgálódásokból is látható, hogy a számjelölés meglehetősen nagy tartságot mutat, és a számjelölés eszközei is rendkívül sokfélék és változatosak a különböző nyelvekben.

SZAKIRODALOM

- Bárczi Géza – Országh László (főszerk.) 1959–1962. *A magyar nyelv értelmező szótára I–VII.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Corbett, Greville G. 2000. *Number.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Ingo, Rune 1978. *Suomen kielen pluratiivit eli monikkosanat.* Numeeris-semanticinen tutkimus I. Väenkokouksia ja teknisiä laitteita tarkoittavat sanat, Åbo Akademi, Turku.
- Ingo, Rune 1997. *Suomen kielen pluratiivit eli monikkosanat.* Numeeris-semanticinen tutkimus II. Ruumiinosa ja vaatteita tarkoittavat sanat. Åbo Akademi, Turku.
- Jespersen, Otto 1924. *The Philosophy of Grammar.* Allen and Unwin, London.
- Kádár Edit 2007. *Alaktan és szófajtan.* Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság, Kolozsvár.
- Károly Sándor 1970. *Általános és magyar jelentéstan.* Akadémia Kiadó, Budapest.
- Kelemen Ivett 2008. A pluralia tantum az északi lappban. *Folia Uralica Debrecensiensia* 15: 35–49.
- Kertész Manó 1913. A duális a magyarban. *Magyar Nyelv* 9: 307–13.
- Lotz János 1974. A magyar nyelv grammatikai kategóriái. *Nyelvtudományi Értekezések* 83: 344–7.
- Lotz János 1976. *Szonettkosorú a nyelvről.* Gondolat, Budapest.
- Lőrincze Lajos 1968. *Nyelvőrségen.* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Lyons, John 1968. *Introduction to Theoretical Linguistics.* Cambridge University Press, Cambridge.
- Maticsák Sándor 2004. A pluralia tantum a mordvinban. In: Csepregi Márta – Várady Eszter (szerk.) *Permieik, finneik, magyarok. Írások Szij Enikő 60. születésnapjára.* ELTE BTK Finnugor Tanszék, Budapest. 264–76.
- Nádasdy Ádám 2003. Számháború. In: Nádasdy Ádám: *Ízlések és szabályok. Írások nyelvről, nyelvészetről 1990–2002.* Magvető, Budapest. 191–4.

- Palo, Triinu 2001. Suomen ja viron pluratiivit eli monikkosanat. *CIFU* 9/6: 22–8.
- Papp Ferenc 1969. *A magyar nyelv szövégmutató szótára*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Papp Ferenc 1975. *A magyar főnév paradigmaticus rendszere*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Papp Ferenc 1979. *Könyv az orosz nyelvről*. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Sammalahti, Pekka 1989. *Sámi-suoma sátnegirji. Saamelais-suomalainen sanakirja*. Jorgaleaddji Oy, Ohcejohka.
- Szabó Géza 1990. *A magyar nyelvjárások*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Szűcs Tibor 2009. A magyar mint idegen nyelv sajátos szemléleti vonásai. *Hungarológiai Évkönyv* 10: 68–78.
- Tompa József 1961. A birtokjeles szók számbeli egyeztetése. *Magyar Nyelv* 57: 94–8. http://en.wiktionary.org/wiki/Category:English_pluralia_tantum. (A letöltés ideje: 2011. 03. 24.)

H. Varga Márta

egyetemi docens

KRE-BTK

Magyar Nyelvtudományi Tanszék

SUMMARY

H. Varga, Márta

Lexical items with defective paradigms in Hungarian: pluralia tantum

In this paper, the author discusses Hungarian nouns whose paradigms are defective, especially in terms of the number feature; in particular, she discusses nouns that only have plural forms, known as pluralia tantum. Comparing the sets of such items in some Indo-European languages and in Hungarian, it is conspicuous that the latter has a vanishingly small number of plural-only nouns. Looking for an explanation of that significant and systematic difference, the author compiles a list of cases in which singular reference to several objects is typical of Hungarian (e.g. after numerals/quantifiers, with reference to paired body parts, or with mass nouns), and then she attempts a classification of pluralia tantum in terms of their forms and meanings. Formally, she distinguishes lexemes whose singular forms are grammatically impossible to derive and those that are plural-only due to their lexical meaning since their existing singulars carry meanings that are different from those of the plural forms under study.

Keywords: defective paradigm, *plurale tantum*, logic of communication, redundancy, narrow and broad interpretation of *pluralia tantum*, semantic groups of *pluralia tantum*

**A halmaz egyes elemeinek kiemelését jelző *például*, *többek között*, *először*,
és *így tovább* metaoperátorok**

1. Nem kétséges, hogy a szóban forgó metaoperátorok átláthatóbbá, világosabbá teszik a kijelentés szerkezetét, és ezzel megkönnyítik a vevő általi megértését. Ezek a metaoperátorok elsősorban az egyes elemek előtti pozícióban szerepelhetnek, vagy a kiemelés végét jelzik. A halmaz elemeire vonatkozva ezzel azt sugallják az adónak, hogy ő az adott helyzetben többet tudna mondani (néha másképpen) annál, mint az adott pillanatban tesz, megerősítve ezzel a saját pozícióját a beszélgetésben. Hozzá kell tenni, hogy jelen cikkünkben a halmaz fogalmát szélesebb értelemben használjuk, nemcsak mint a tárgyak, hanem mint a beszélő által ad hoc létrehozott különféle tevékenységek típusainak az osztályát is. (A kérdés grammatikai vonatkozásáról l. Keszler 2004: 66, 75). A kiemelés bevezető *például* metaszövegbeli operátor viszonylag gyakran szerepel a beszélt szövegekben. Az írott szövegekben a 187644 886 szót tartalmazó korpusz szerint 912228-szor fordul elő (MNSz). A beszélő általában egy, két és ritkábban három vagy annál is több példára utal. Vegyünk néhány példát (az eredeti helyesírás megtartásával):

Amikor ezen az elven nagy termetű, sok vizet tartalmazó szervezeteket – *például* kalapos gombákat – akarunk alak- és színváltozás nélkül tartósítani, a gyakorlati... (www.mikoszfera.hu/index.php?m=menu&s...).

A tűzhely a lakás része (mint *például* a wc, zuhanykabin), vagy lakásfelszerelési tárgy (mint *például* a hűtő)? (www.gyakorikerdesek.hu › Otthon › Lakberendezés).

Vannak olyanok, akik a hacker mentalitást más területen gyakorolják, ez lehet *például* elektronika vagy zene – valójában ezzel a viselkedési formával találkozhatasz a... (esr.fsf.hu/hacker-howto.html).

A többi híres áruház – mint *például* a Bloomingdale's vagy a Marshall Fields – is... alapítványokat, élelmiszerbankokat és más jótékonyági szervezeteket (www.crystaldeo.hu/tortenet.php).

Néha a felsorolást egy összegzés követi, amely segít megállapítani, hogy milyen halmazba kerül az adott elem. Például az olyan mondatban, mint: *Ellenőrizni akarják például a magánbiztosítók számláit, egyszóval az egész tevékenységüket.*

Formális szempontból a *például* operátor előtti pozícióban leggyakrabban főnév vagy nominális csoport, ritkábban viszont ígék is szerepelnek.

Találkozhatunk az *én + például* összetett konstrukcióval is. Valószínűleg itt arról van szó, hogy az adó a saját tapasztalatára hivatkozva, egy kiválasztott példával szeretné megerősíteni az általa közölt tényt. Például:

Ezután mesterképzésre kell menni, hogy olyan értékű diplomája legyen (mesterdiploma), mint amit régebben kaptak. De persze ez se feltétlenül elég a tanításhoz. *Én pl.* elvégeztem a szakom (5 év), plusz a tanárit (3 év) (de az öt éven belül csináltam meg a kettőt), plusz még egy egyetemi továbbképzést is megcsináltam plusz betétlapért – de... (bebu.hu/uj-idogazdalkodas-pepitaban/).

Előfordulhat, hogy a *például* megelőzi a hosszabb történetet is, és akkor az egész szövegre vonatkozik. Ezt láthatjuk az alábbi példában:

X: Úgy látom, mintha az utóbbi időben feledékenyebb lennél, ez...

Y: Bizonyára igazad van, és ebben nincs semmi különös, képzelj el, hogy *például* meg akartam látogatni a kollégámat és elfelejtettem a címét, és sehogy nem tudok rájönni, hogy hol lakik, pedig már többször voltam ott.

Ebben a példában az adó megerősíti a beszélgető partnerének korábbi kijelentését, de azt nem direkt módon teszi, hanem leírja azt a szituációt, amely az emlékezési gondjairól tájékoztat. A *például* metaoperátor arra utal, hogy az adó ez esetben csak egy példával él, de hozhatna többet is.

A *például* metaoperátor egyes kontextusokban a példa felidézése utáni pozícióban is megjelenhet. Például:

Most már pihenni szeretnék *például*.

Ebben az évben nyaralni fogok Spanyolországban *például*.

Azt mondhatjuk, hogy a *például* metaoperátor talán leggyakrabban a halmaz egy eleméhez kötődik, és ez egyidejűleg arra is utal, hogy a halmaz terjedelme egynél nagyobb. Ezt a következő formula segítségével írhatjuk le:

X például Y = amikor kimondom az X-et, kimondom az Y-t, amely az X által meghatározott halmazhoz tartozik; tudd meg, hogy több ilyen dolgot tudnék mondani (felsorolni).

Ennek a formulának az alkalmazását a következő példa szemlélteti:

Az Európai Unió miniszterei elfogadtak bizonyos elveket, és egyetértettek *például* abban, hogy segíteni kell Görögországnak kilábalni a válságból.

Ennek megfelelően:

Amikor azt mondom ki: az Európai Unió miniszterei elfogadtak bizonyos elveket, **kimondom:** egyetértettek abban, hogy segíteni kell Görögországnak kilábalni a válságból; **tudd meg,** hogy több olyan elvet is tudnék felsorolni, amelyet a miniszterek elfogadtak.

2. A *többek között* metaoperátor sokkal ritkábban jelenik meg a nyelvi szövegekben, mint a *például*. Sok esetben a jelentésük majdnem azonos. Az adó akkor veszi ezt igénybe, amikor azt szeretné jelezni, hogy egy felhasznált elem egy nagyobb halmaznak a része, amelynek a terjedelmét nem kívánja teljes egészében kifejtteni. Például:

A chiphez kiadnak egy application guide-ot, ami *többek között* az áramellátási és hűtési referenciaterveket is tartalmazza. Aki látott már... (hup.hu/.../a_quanta_beperelte_az_amd-t_notebookba_...).

Makett és modell kiállítás nyílt – *többek között* múzeumunk műtárgyaiból – a Le Compa múzeumban, Chartres-ban! (www.mezogazdasagimuzeum.hu/article.php?article_id...).

Előfordul, hogy a beszélő több példát sorol fel, esetleg a halmaz egész terjedelmét is. Például:

Ebbe beletartozik *többek között* minden, ami a következőkhöz kapcsolódik vagy rájuk utal: vulgáris szavak vagy kifejezések, szexuális jellegű témák vagy tartalom, gyűlöletbeszéd (beleértve *többek között* a faji, etnikai vagy vallási sértéseket), tiltott kábítószeres és korlátozottan forgalmazható anyagok, valamint törvénytelen tevékenységek (www.xbox.com/hu-HU/Legal/codeofconduct).

Számos díjjal jutalmazták: *többek között* a Nemzeti Tudományos Alapítvány CAREER-díjjal, a Tengerészeti Kutatóintézet Fiala Kutató-díjjal, továbbá megkapta a Neumann-díjat az információtechnológiában elért eredményeiért és a FEBS Évforduló-díját a rendszerbiológiában elért kutatásaiért (sociomater.hu/.../Barabasi_Albert_Laszlo__Behalozva...).

A *többek között* operátor, metaszövegbeli funkciójára való tekintettel, mindig a replika belsejében szerepel. Hozzá kell tenni azt is, hogy általában nem a néhány szóból álló rövid, hanem a hosszabb kifejezésekben jelenik meg.

Összehasonlítva a *például* és a *többek között* jelentését és használatát láthatjuk, hogy majdnem minden kontextusban megvan a lehetősége annak, hogy a *többek között* operátort felcseréljük a *például* operátorral. Ez az elv azonban nem alkalmazható kivétel nélkül az ellenkező irányban, mivel nem minden kontextusban lesz ez a szubsztitúció egyenértékű. Például az alábbi példákban nem lehetséges a *például* operátornak a *többek között* operátorral történő felcserélése:

Jobb lett volna, ha ugyanabban az időben jössz – mondta a róka. – Ha *például* délután négykor érkezel majd, én már háromkor elkezdek örülni. Minél előrébb... (ersekujvarofm.5mp.eu/web.php?a=ersekujvarofm...).

Önt jogszabály védi, *ha például* úgy gondolja, hogy Önnel vallása vagy meggyőződése miatt méltatlanul bánnak, amikor megpályáz egy állást;. Önt jogszabály... (ec.europa.eu/justice/.../Religion_or_Belief.html).

A szóban forgó mindkét operátor szövegbeli használata nagyon hasonló. A különbség köztük azon alapul, hogy a *például* a halmaznak inkább csak egy elemére vonatkozik, és csak indirekt módon utal az egész halmazra, a *többek között* viszont háttérben a több elemet is előhívja. Ebben valószínűleg a *többek* elemnek van döntő szerepe. A fentieket figyelembe véve a *többek között* formulája azonos lesz a *például* metaoperátorával:

X többek között Y = amikor kimondom az X-et, kimondom az Y-t, amely az X által meghatározott halmazhoz tartozik; tudd meg, hogy több ilyen dolgot tudnék mondani (felsorolni).

Ennek a formulának az alkalmazását az alábbi példa mutatja:

Ehhez hozzájárultak a jóindulatú emberek, *többek között* a tanárok...

Amikor azt mondom ki: ehhez hozzájárultak a jóindulatú emberek, **kimondom:** a tanárok; **tudd meg,** hogy több ilyen dolgot tudnék mondani (felsorolni).

3. Az *először*; *másodszor* stb. operátorok néhány olyan változatban is szerepelhetnek, amelyeket hasonértékűnek tekinthetünk, például: *először – elsőként – első dolog – egy; másodszor – második dolog – kettő* stb. Még idesorolhatjuk az *utolsó dolog* operátort is, amely a halmaz utolsó elemét nevezi. Hozzá kell tenni azonban azt is, hogy nemcsak a beszélt, hanem az írott szövegekben is elég ritkán találkozhatunk a *harmadszor*, illetve a *negyedszer* stb. szekvenciákkal. A feljebb említett szövegtár gyakorisági mutatói szerint az *először* 50 022-szer, a *másodszor* 4854-szer, a *harmadszor* 1851-szer, a *negyedszer* 469-szer, az *ötödös* 238-szor szerepel (MNSz). Ez arra utal, hogy a szóban forgó metaoperátorok a szöveg rendezésében és hierarchizálásában bizonyos gondot okoznak a beszélőnek. Ilyenkor a nyelvhasználónak, amikor létrehozza a szöveget, egyidejűleg emlékeznie kell arra is, hogy eddig hány elemet hozott fel, ezért a leggyakrabban az *először* (vagy variánsai) operátort veszi igénybe, amely szükségszerűen előhívja a másodikat is. A nyelvhasználó az első helyen a számára legfontosabb dolgot említi. Vegyünk néhány példát:

Először is szeretnék köszönetet mondani az oldalra látogatásért, a pozitív gondolatokért, a petíció aláírásáért, a demonstráción való részvételért... *Másodszor* szeretnék lelki alapokon nyugvó sikeres újsztendőt kívánni (narottam.freeblog.hu/archives/2012/.../Ujevi_koszonto...).

Sziasztok, *először* is boldog karácsonyt szeretnék mondani mindenkinek, *másodszor* köszönjük szépen, hogy ilyen jól látogattjátok az oldalt (tropicalroom.gportal.hu/).

Elsőként be kell gyűjteni és ellenőrizni kell az információkat, meg kell vizsgálni a bizonyítékokat, majd a bíróságtól kell engedélyt kérnünk, hogy egy adott helyszínre kiszállhassunk (hetivalasz.hu/.../elsokent-be-kell-gyujteni-es-ellenorizn...).

Ezek közül – a zenekari műfajok fokozatos előtérbe kerülése miatt – *elsőként* meg kell említeni a kompozíció hangszerelésére, valamint a hangszercsoportok összeállítására és a szólamok elrendezésére vonatkozó előírásokat (>>> http://www.finale.hu/ii_3.htm).

...a sikerhez két dolog kell, az *első dolog* az, hogy sose mondj el mindent, amit tudsz, a *második* pedig az lenne... (www.ezmiez.com/a-siker-kulcsa/).

Az *első* és legfontosabb *dolog* egy közös cél megfogalmazása volt, majd pedig az ehhez vezető út megtalálása (fidelio.hu/.../g_horvath_laszlo_nincs_szebb_dolog_az...).

Számomra fontos az, hogy: *1(egy)*: az alapvető jogok érvényesüljenek, és *2(kettő)*: a szakmaiság mindig legyen előtérben.

A feljebb tárgyalt metaoperátorok explikációja a következőképpen fest:

Először (első dolog, elsőként, egy) X = megmondom az első X dolgot; tudd meg, hogy megmondhatok több ilyen dolgot.

Másodszor (második dolog, kettő) Y = megmondom (az X után következő) a második dolgot.

4. Most nézzük meg az *és így tovább* metaoperátornak a funkcionálását a nyelvi szövegekben. Általában két formában jelenik meg: egyszer vagy kétszer megismételve. A nyelvhasználatban ugyanolyan jelentésben fordul elő nemcsak a beszélt, hanem az írott formában is a latin eredetű *et cetera* kifejezés. A beszélt nyelvben nem használatos a *stb.*, illetve az *etc.* rövidítés. Hozzá kell tenni, hogy az *és így tovább (stb.)* operátor sokkal gyakrabban szerepel az írott szövegekben, mint az *et cetera (etc.)*. Ezt erősítik meg a gyakorisági mutatói is. A már feljebb említett 187 644 886 szót tartalmazó korpusz szerint a *stb.* 37 667-szer, az *etc.* viszont csak 1074-szer jelenik meg (MNSz). Vegyünk néhány példát:

A tartománynevek rendszerének felépítése hierarchikus, vagyis a nevek részei közül egyesek alá vannak rendelve a név más részeinek. Hagyományosan a nevek a legalacsonyabb szintű elemmel kezdődnek, ami alá van rendelve az azt követő elemnek, ami az őt követőnek, *és így tovább* (hu.wikipedia.org/wiki/Tartománynév).

Művészet, alkalmazott művészet, mesterség, tudomány, marketingeszköz, stílus, módszer *és így tovább* (www.kreativmuhely.hu/).

Vagy Dávidét, aki ellopta Uriás feleségét; Ákháb és Jezabel történetét, akik ellopták Nábót szőlőjét. Vagy Zakeusét, aki a szegényektől lopott adószedés címén; vagy Júdásét, aki meglopta a tanítványok közös kasszáját – *és így tovább, és így tovább...* (szentkoronaradio.com /.../2012_01_08_7-parancsolat-...).

Aztán a résznek vége, újra megrezeg a membrán, de a vizsgadrukkhoz már némi önmelegszelő nosztalgiazás is keveredik, majd megint színpad, megint egy szerep, *és így tovább és így tovább* (7ora7.hu/programok/a-het-asszonya.../nezopont).

...bobbyl, Alkáli zöld, önéletrajz, Sönt, Energiasáv, Hiszterizis, Mobiltelefon, Central – Labour – Union, Dikopter, Chersonésus, Ozmidiridum. *Etc., et cetera...* (www.kislexikon.hu/etc_et_cetera.html).

Az *és így tovább* metaoperátor előtt szereplő elemek túlnyomó többségben a felsorolt objektumok neveit jelző főnevek, egyes esetekben viszont lehetnek egész mondatok is:

Ami azt jelenti, hogy minden törvényt védett egy másik törvény, amit egy újabb törvény védett *és így tovább*. Mígnem eljutottak odáig, hogy naponta több száz... (www.megoldasok.hu /.../reszlet_uzletkotes_tehnikakro).

Ha az emberek törvényeket akarnak, teljes mértékig jogukban áll ezeket megalkotni, a bűnözőnek teljes mértékig jogában áll megszegni őket, a rendőrségnek teljes mértékig jogában áll a bűnözőt letartóztatni, a bíróságnak börtönbüntetésre ítélni *és így tovább* (www.szabadgondolkodo.hu /.../objektiv-erkolcs.php).

Az *és így tovább* abban különbözik az eddig tárgyalt metaoperátoroktól, hogy egyértelműen visszautal rá a felsorolt elemekre, de a lényege változatlan marad:

X és így tovább (et cetera) = megmondtam az X-et; tudd meg, hogy megmondhatok (felsorolhatok) több olyan dolgot, amely ugyanahhoz az X halmazhoz tartozik.

Ennek a formulának az alkalmazása a következőképpen történik. Például:

Minden nap ugyanabban a monoton körforgásban telik: tisztálkodás, öltözés, evés, és így tovább. Egyáltalán nem könnyű munka, mivel az... (elmedoktor.hu/.../szakmak-melyek-depresszióra-hajla...).

Ennek megfelelően:

Azt mondtam: Minden nap ugyanabban a monoton körforgásban telik: tisztálkodás, öltözés, evés; **tudd meg,** hogy több olyan dolgot is mondhatok (felsorolhatok), amely a szóban forgó halmazhoz tartozik.

Az ebben a cikkben tárgyalt metaoperátorok részt vesznek a nyelvi szövegek organizációjában. A hosszú és gyakran nem mindig világos beszédmenetben olyan útmutatót jelentenek a nyelvhasználó számára, amely egyrészt a felsorolandó dolgokat, másrészt pedig a felsorolási folyamat végét jelzi.

SZAKIRODALOM

- Bañcerowski Janusz 2008. *A világ nyelvi képe. A világgép mint a valóság metaképe a nyelvben és a nyelvhasználatban.* Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 86. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Bañcerowski Janusz 2010. A metaszövegről és az intertextuális metaszövegbeli operátorokról. *Magyar Nyelvőr* 134: 183–95.
- Keszler Borbála 2004. *Írásjelten. Az írásjelhasználat szabályai, problémái és története.* Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest.
- Lévai Béla (szerk.) 2004. *Alapinformáció és metainformáció.* Kossuth Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- Magyar Nemzeti Szövegtár (= MNSz). MTA Nyelvtudományi Intézet: <http://corpus.nytud.hu/mnsz>.
- Ozóg Kazimierz 1990. *Leksykon metatekstowy współczesnej polszczyzny mówionej.* Uniwersytet Jagielloński, Kraków.
- Walusiak Ewa 1998. Metatekstowa funkcja hierarchizująca ciągu przy. [w:] *Studia z filologii polskiej i słowiańskiej* 34. Instytut Slawistyki Polskiej Akademii Nauk, Warszawa, 117–27.
- Wierzbicka Anna 1971. Metatekst w tekście. In: M. R. Mayenowa (ed.): *O spójności tekstu.* Wydawnictwo Ossolineum, Wrocław.
- Winiarska Justyna 2001. *Operatory metatekstowe w dialogu telewizyjnym.* TAIWPN UNIVERSITAS, Kraków.

Bañcerowski Janusz
professor emeritus
ELTE BTK
Szláv és Balti Filológiai Intézet

SUMMARY

Bañcerowski, Janusz

Meta-operators like például ‘for instance’, többek között ‘among others’, először ‘first of all’, és így tovább ‘and so on’, highlighting some elements of a set

The meta-operators in the title of this paper make the structure of a statement clearer and more transparent, thereby facilitating its comprehension by the addressee. They primarily occur in positions immediately preceding the item/list they refer to, or else they signal the end of an enhanced portion of text. They suggest for the addressee that the speaker could say more (or sometimes say it differently) than what s/he actually says in the given moment, thus strengthening the speaker’s position within the conversation. In long and not always quite clear stretches of discourse, they represent signposts for the language user that signal either the beginning or the end of an enumeration process.

Keywords: meta-operators, highlighting, elements of a set, enumeration, speaker’s position

Szathmári István: Hogyan elemezzünk verset? Budapest: Tinta Könyvkiadó, 2011. 137 lap

Szathmári Istvánnak a verselemzéshez megújult kedvet és közérthető tudást adó kis kötetét az Ékes-szólás Kiskönyvtára sorozat újabb darabjaként veheti kezébe az olvasó. A fülszöveg ajánlása egyáltalán nem túloz, amikor azzal indítja útjára a munkát, hogy ott kellene lennie középiskolás és egyetemista diákjainknak, magyartanárainknak és minden irodalomszerető embernek a könyvtárában, illetve inkább a kezében. Mint a fáradt vándor útjába kerülő friss vizű forrás, olyan felüdülést és megnyugvást jelent ez a kis kézikönyv a gyakorló magyartanárok lelkének. Mindvégig érzi az iskolai gondoktól meggyötört pedagógus a megértő, segítő humánusot, szakmai jó szándékot, amely a szerző soraiból árad.

Egy igazán nagy felkészültségű tudós stílusza szól itt száz meg száz kollégájához. Azzal a tapintattal, amely nem a szakmai hiányosságaira akarja akár az elemzések indirekt módján újfent ráébreszteni, hogy miért nem követi elég önmegújító figyelemmel a legújabb elméleteket, és miért nem alkalmazza azokat az így is ezer sebből vérző közoktatásban, hanem szeretettel felemelni magához, sorvezetőt ad a kezébe a közérthető verselemzésekkel. Olyan mintát, amellyel lépésről lépésre maga is kézen fogva vezetheti rá tanítványait a versek szeretetére, és készítheti fel őket a sikeres érettségire, felvételire.

Tudatosan kerüli a szerző az idegen nyelvi terminológiát. Ahol mégis szükséges egy-egy idegen szó, azonnal mellé teszi a magyar jelentését, magyarázatát. A könyv nyelvezete éppen ezért világos, könnyed, elképzeli az ember a közös beszélgetések egykori hangulatát, amikor a verselemzések egy-egy egyetemi szemináriumi alkalom délutáni meghitt közösségében legelőször elhangzottak. Minden sora okító és megnyugtató egyszerre, mert a sokat tapasztalt tanár a leglényegesebb dolgokra összpontosít, azonosulni tud az esztétika világára épphogy csak rácsodálkozó, alapmagyarázatokat igénylő diák gondolkodásával.

Szathmári István, a felbecsülhetetlen értékű munkássággal rendelkező stílusza 14 különböző korból való és más-más jellegű vers részletes elemzésével vezet be a verselemzés világába. Az általa alkalmazott módszer a francia *explication de texte* (szövegértelmezés) lépéseit követi. Ez a Gustave Lanson nevéhez köthető, a szöveg feltétlen tiszteletén alapuló megközelítés a 19. század vége óta kötelezően követendő iránymutatást adott az irodalmi művek nyelvi elemzéséhez a francia iskolákban. A szépirodalmi szövegek keletkezéstörténetétől kiindulva végigvezette a tanulókat a vers minden elemén, valamennyi stilisztikai eszközt vizsgálat alá vett (hang, szó, kifejezés, kép, mondatszerkezet, szövegtani jelenség), és végül a verset mint egészet értelmezte. Ez a módszer a mai magyar iskolákban is célravezető, hiszen az esztétikai érték, a *sens littéraire* (irodalmi értelem), nem tud felépülni, ha a nyelvi jelentéstudajdonítás építőkövei hiányoznak, vagy bizonytalanul inognak a tanuló tudatában.

Háromféle típusú versből válogat a szerző. Az első csoportba egy adott *korstílus* vagy *stílusirányzat* képviselői tartoznak (pl. reneszánsz – Balassi Bálint: *Egy katonanének*; szecesszió – Ady Endre: *Valaki útvált belőlünk*). A második csoportba tartozók valamely jellegzetes *stílusjegy* reprezentánsai (pl. zeneiség – Áprily Lajos: *Március*; humoros stílus – Weöres Sándor: *Szavak*). A harmadik csoport a mai magyar *rövidvers* példázata (pl. Szemlér Ferenc: *Atomkor*; Kányádi Sándor: *Játszva magyarul*).

A tizennégy vers elemzése olyan minta, amely bemutatja az *explication de texte* stíluslemző módszerének menetét, azt az eljárást, amelynek mentén a vers egyetlen eleme sem marad homályban az értelmező számára.

Az első fejezet *A vers- és stíluslemzés nyelvi-stilisztikai hátterébe* kalauzol el bennünket. A vers világa, nyelve különbözik az egyéb szövegektől. A hangok, a szavak, a képszerűség, más

stílusértékű nyelvi és nyelvtani elemek, a költő egyéni stílusának megjelenése, bizonyos sűrítettség, szintaktikai, szövegszintű stílusjelentés kíséri a nyelvi anyagból kifejtendő jelentésrétegeket. Így válik a vers rejtett jelentéséből kifejtetté. Ez a funkcionális stilisztika módszerének nagy haszna a magyartanár gyakorlati munkájában.

A stílus a nyelv variabilitásán alapul. A nyelv anyagraktár és egyben lehetőség; a beszéd, a stílus, a szöveg pedig megvalósulás (13). A lexikai szinonimák mellett ismerjük a grammatikai szinonimákat is. Azért válogathatunk közöttük, mert mind a szavaknak, kifejezéseknek, mind a grammatikai, nyelvtani megformáltságnak stílusértéke van. Ezen a megkülönböztető gondolati, érzelmi-hangulati, asszociatív tartalmakat értjük. A stílusminősítés erre utal a szótárak címszavai-ban. A stílusulajdonítás stíluszinteken vizsgálható. Ezek a stíluszintek a következők: 1. hangzás, zeneiség, verselés; 2. a szó- és kifejezőképesség; 3. az alaktani és mondattani jelenségek szintje; 4. a képköltés szintje; 5. a szövegtani jelenségek szintje; 6. a nyelven kívüli, extralingvális eszközök szintje (15).

A szerző szemléletes példákkal mutatja be a hangutánzó, hangulatfestő hatást, a hangszim-bolika lehetőségeit, majd áttér a verselésre. A versformák körében megkülönböztetjük a népies magyaros vagy hangsúlyos, ütemező versformát, az ókori görög vagy latin időmértékes, valamint a nyugat-európai jellemzően jambikus lejtésű verstani felépítményt.

A válogatást biztosító szinonimitás legmagasabb fokon a szó- és kifejezőképességben jelentke-zik. Ide tartoznak a) a szinonimasorok, b) a szófajok stílusértéke és a szófaji átcsapás, c) a tulajdon-nevek stilisztikai lehetőségei, d) a szóalkotás, azaz a szóképzés és a szóösszetétel stilisztikai vonatkozásai, e) az állandósult szókapcsolatok (szólás, közmondás, szállóige stb.), f) a szójátékok (19).

A képi ábrázolás eszközei a szóképek, a metaforák, a megszemélyesítés, a szinesztézia, a me-tonímia, a szimbólumok, vagyis másképpen az elemi és a komplex trópusok.

A szövegstilisztikai jelenségek a mondaton túlmutató, a szöveg egészére kiható szövegko-héziót biztosító eszközök. Ilyenek a mondatfonetikai eszközök, a kapcsolóelemek (kötőszó, rámu-tató szók stb.), az előre- és visszautalás lehetőségei (anafora, katafora, deixis, névmásítás stb.), az aktuális mondatagolás, bizonyos alakzatok (ismétlés, halmozás, fokozás, ellentét, párhuzam stb.). A szöveg egészére kihatnak a cím, a műfaj, a szövegtípus, a szerkezet, a versforma, a tér-, idő-, oksági viszonyok megnevezései, a közlésformák (egyenes, függő, szabad függő beszéd, monológ, belső monológ) és a közlésfajták (elbeszélő, leíró típus), a szövegtagolás (bekezdés, bevezetés, tárgyalás, befejezés) lehetőségei (23).

A nyelven kívüli stílusesezközök az előbeszédben a mimika, a gesztusok, a testtartás, a test-mozgás, vagyis a testbeszéd változatossága. Az írott nyelvre vonatkoztatva Zolnai Béla ezt a „lát-ható nyelv”-nek nevezte. Ide soroljuk az írásképet, a nyomdatechnikai eszközöket, a betűtípusokat, a bekezdések, sorközök fajtáit és a helyesírás lehetőségeit, a kis- és nagybetűs írást, az egybe- és különírást, a központozást.

A funkcionális stilisztika alapján álló verselemzés annak a módszeres vizsgálata, hogy a költő, író, beszélő milyen nyelvi-stilisztikai jelenségeket mint jelentés-összetevőket milyen funkcióban használt fel a gondolati tartalom, a mondanivaló kifejtéséhez. Ezért az a feladatunk, hogy először a) felderítsük a vers létrejöttének körülményeit, majd b) körvonalazzuk a vers üzenetét (a versen is túlmutató mondanivalóját), c) megállapítsuk a versnek mintegy alapját jelentő fő stílusvonását, d) a mű szerkezeti felépítését, és végül e) ennek fényében kifejtjük az egyes elemeknek az adott stí-luszinten kimutatható stílusértékét, stilisztikai funkcióját. Bár sokféle elemzési módszer van, akár 75–80 lehetőséget is összeszámolhatunk, mégis ez a módszer az, amelyet a gyakorló magyartanárok igen hasznosan alkalmazhatnak napi munkájukban (26).

Szatmári István könyvének második, kifejezetten iskolai órákra felkészítő, gyakorlati hasz-nossággal jellemezhető fejezete a *Vers- és stíluselemzés a gyakorlatban* címet viseli. A tüzetese elemzés tárgya a következő tizenegy vers:

Pilinszky János: *Apokrif* (28–35)

Balassi Bálint: *Katonaének* (36–52)

Vörösmarty Mihály: *A vén cigány* (53–68)

Vajda János: *Hús év múlva* (69–72)

Ady Endre: *Valaki útravált belőlünk* (76–86)

Ady Endre: *Sóhajlás a hajnalban* (87–94)
 Babits Mihály: *Messze... messze...* (100–8)
 Tóth Árpád: *Esti sugárkoszorú* (109–15)
 Ady Endre: *Májusi zápor után* (116–19)
 Áprily Lajos: *Március* (119–22)
 Weöres Sándor: *Szavak* (123–25)
 Szemlér Ferenc: *Atomkor* (126–28)
 Kányádi Sándor: *Játszva magyarul* (129–30)
 Nagy Gáspár: *a néha véletlen kezdetű négyorosza* (131–33)

A korszakokat és stílusirányzatokat bemutató fejezetek az elemzett versek által a reneszánsz, a romantika, a szimbolizmus, a secesszió, az impresszionizmus és a modern, valamint posztmodern világába engednek betekintést. A stilisztikai jelenségek reprezentációjaként az utolsó hat vers vizsgál.

Minden verselemzés a korszak, az irányzat bemutatásával kezdődik. A szerző az egyetemes európai kultúrártörténeti háttér után az irányzat magyar megjelenését mutatja be. A vers teljes szövege után versszakról versszakra a kevésbé ismert szavak, kifejezések magyarázata következik. A vers szerkezete, fő stíluszajátosságai, a verselés és zeneiség eszközei, majd a szó- és kifejezőkészség elemzése, a képek, a képi ábrázolás taglalása, a mondat- és szövegtani jelenségek bemutatása teszi teljessé a versértelmezést. Az elemzést a vers esztétikai értékének összegzése és a vers fogadtatásának, valamint hatásának bemutatása zárja. A fejeztek végén a felhasznált irodalom jegyzéke a 20. század negyvenes éveitől napjainkig jelöli meg az adott korra, versre vonatkozó szakírói forrásokat. A kötet végén a verselemzéssel foglalkozó munkák és a könyvben használt rövidítések listáját találjuk (135–9). Az elemzések bibliográfiájának fejezete önmagában is iránymutató segítség a magyartanárok számára, hiszen e könyvtárakban is fellelhető, antikváriumokban beszerezhető kiváló verselemző kötetek az 1970-es évektől napjainkig közel ötven tételben sorakoznak.

Szathmári István hosszú évtizedek gondos munkájával csiszolta egyre hatékonyabbá, egyre eredményesebbé a funkcionális stilisztika elvein alapuló stíluselmzési módszertanát. Jelen munkája megírásához felhasználta korábbi kutatásait és a kötetek közül mindenekelőtt *A stíluselmzés elmélete és gyakorlata* címűt (Kodolányi füzetek 16. sz. Székesfehérvár, Kodolányi János Főiskola, 2002).

A funkcionális stilisztika módszertanát tanítványainak sora – itt feltétlenül utalni kell a Szathmári István vezetésével az ELTE-n évtizedeken át működő *Stíluskutató csoportra* – alkalmazta sikeresen.

Mint a kötet egyik méltatója – aki jelen sorok írójával együtt Szathmári István tanítványának és tisztelőjének vallja magát –, Pethő József stíluskutató hangsúlyozza, a *Hogyan elemezzünk verset?* című könyv által abban a szerencsés helyzetben lesznek az olvasók, hogy az eredeti, a tiszta forráshoz jutnak. Egy olyan kitűnő válogatás ez, amely a szerző stíluselmzéseiből úgy ad ízelítőt, hogy nemcsak ismereteket, élményt nyújt, hanem a diákok számára is megtanulhatóvá teszi az illető verselemzési módszert.

Illyéssel szólva: „szép írás” ez, hiszen „szépen az ír és beszél, akinek sikerül még a bonyolult gondolatait is egyszerűen és világosan előadni”. De idézhetnénk mottóul – mintegy Szathmári István egész eddigi munkásságának summázatát adva – a kötetben elemzett Kányádi-verset is:

„aki megért
 s megértet,
 egy népet
 megéltet”

Érdeme ennek az előadásmódnak az is, hogy visszaadja a szerző egyéni hangját, a szemináriumok hangulatát, ahogy arról már korábban is szóltunk. Az egyes szavakban, a mondat szerkezetekben a szerző személyiségét érezzük élni: az irodalom szerető embert, a nagy tapasztalatú tanár-pedagógust, akinek mindig az a célja, hogy úgy adjon elő a neki kedves versekről, hogy ezáltal megértesse és megszerettesse azokat hallgatóival.

Hangsúlyozni szeretnénk, hogy ez a könyv nemcsak oktat, hanem nevel is. Mégpedig két napjainkban különösen fontos, ám sajnos sokszor háttérbe szoruló területen, az esztétikai és az

erkölcsi nevelés területén. A biztos kézzel választott versek már önmagukban is iránymutatóak, de különösen az értő elemzések által válnak az esztétikai értékek fel- és megismertetésének kiváló eszközeivé. A kötetben az erkölcsi nevelés is két irányból valósul meg. Egyfelől maguk a versek is emberségre tanítanak, a szülőföld iránti ragaszkodásra, hazaszeretetre nevelnek, másfelől az elemzések is hangsúlyozzák ezeket, és rávilágítanak az élet egyéb pozitív erkölcsi értékeire is.

Szathmári István jelen munkája alpmű, olyan felbecsülhetetlen értékű szintézis, amely a benne foglalt tudásanyaggal, elemzési módszertanával, stílusával egyaránt „munkaeszköze” a magyartanárnak, példája annak, hogyan lehet a verseket megérteni, igaz értékükben élvezni és megismerni, megismertetni a mindig fogékony közönséggel, különösképpen a tanulóifjúság új nemzedékeivel.

Cs. Jónás Erzsébet

egyetemi tanár

Nyíregyházi Főiskola

Orosz Nyelv és Irodalom Intézet

Szabó T. Attila: Erdélyi Történeti Helynévgyűjtése 1–11. Szabó T. Attila kéziratok gyűjtéséből közlése: Hajdú Mihály et al. 2001–2010. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest, 4236 lap + 10 térkép

Szabó T. Attila (1906–1987), a kiváló erdélyi kutató több tudományterület ismeretanyagát is bővítő, sokrétű munkásságát sokan méltatták már. A születésének 100. évfordulóján Budapesten és Debrecenben rendezett üléseken munkatársai, tanítványai és tisztelői megbecsülésüket hangsúlyozva emlékeztek meg a nyelv-, irodalom-, néprajz- és történettudományban egyaránt maradandó eredményeket elért tudósról.¹ Szabó T. Attila kimagasló tudományos teljesítményéből és aktív közéleti szerepvállalásából (1938 és 1939 között az *Erdély* című folyóirat, 1941 és 1947 között az *Erdélyi Múzeum* és az *Erdélyi Tudományos Füzetek* sorozatok szerkesztője, 1941 és 1943 között pedig a *Magyar Néprajz* című kiadvány társszerkesztője volt; 1942-től egyetemi oktatói tevékenysége mellett vezette az Erdélyi Múzeum Egyesület Levéltárát és az Erdélyi Tudományos Intézetet is) a szakmai és a nagyközönség kétségkívül nyelvtudományi munkásságát ismeri a legjobban. Nyelvészeti írásai önmagukban is igen gazdag tematikájúak: legkorábbi dolgozatai helynévtörténettel foglalkoznak, a későbbiekben ezek mellé kutatás-módszertani, tudománytörténeti, nyelvvelő, nyelvjárástani, nyelvföldrajzi, etimológiai, szótörténeti tanulmányok sorakoznak fel.² Egyedülálló, monumentális szótársorozata – amelynek első négy kötete jelent meg alkotója életében, kiadását a későbbiekben a tanítványok folytatták, folytatják –, az *Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár* a 15–19. századi erdélyi magyar nyelv szókincsét mutatja be, közel másfélmillió, oklevelekből kigyűjtött adat alapján. A szótársorozat számára összegyűjtött, hatalmas anyagmennyiség, amely kivételesen kitartó levéltári gyűjtőmunka eredménye, jól mutatja Szabó T. Attila adatalapú nyelvészeti megközelítésmódját, a nyelvtörténet szempontjából értékes kifejezések kiszűrésére irányuló filológiai jártasságát.

A *Szótörténeti Tár*, és erről maga Szabó T. Attila számol be, levéltári kutatómunkájának tulajdonképpen másodlagos hozadéka (SzT. 1: 11). Gyűjtőmunkája legfőbb célja ugyanis Erdély különféle iratfajtákban (pl. birtok- és vagyonszűrésokban, határperekben, végrendeletekben, jegyzőkönyvekben, adásvételi dokumentumokban, anyakönyvekben) fennmaradt történeti helyneveinek

¹ Az emlékülések anyaga az *Emlékkönyv Szabó T. Attila születésének 100. évfordulójára* című kötetben (szerk. Bárh M. János, Károli Gáspár Református Egyetem Bölcsészettudományi Kara – Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézete, Budapest, 2006) és a *Magyar Nyelvjárások* című folyóirat XLIV. évfolyamában (Debrecen, 2006; I. Péntek János, B. Gergely Piroska és Sebestyén Árpád írásait) olvasható.

² A tudományterületi sokszínűségről, a nyelvészetben belüli tematikai változatosságról meggyőződhetünk Szabó T. Attila legjobb írásainak gyűjteményéből (*Válogatott tanulmányok, cikkek*. I–VII. kötet. Kriterion–Európa, Bukarest–Budapest, 1970–1988). A továbbiakban említendő helynévtörténeti tanulmányok egy része a *VII. Nyelv és település* című kötetben (sajtó alá rendezte Szabó T. Ádám. Európa, Budapest, 1988) is fellelhető.

összegyűjtése és adattárba rendezése volt. A létrehozandó *Erdélyi helynévtörténeti adattár* jelentőségét elsősorban abban látta, hogy alapanyagot szolgáltat egy, „az egész erdélyi helynévanyag összefoglaló feldolgozására, szemléltetésére és értékelésére” irányuló vállalkozás megindulásához (Az „Erdélyi helynévtörténeti adattár” és az erdélyi helynévkutatás néhány kérdése. *Magyar Nyelv* 1958: 509).

Szabó T. Attila felhívja a figyelmet ugyanakkor arra is, hogy a történeti helynevek a jelenkori helynévgyűjtések anyagával kiegészítve alkalmasak igazán arra, hogy képet adjanak Erdély számos meghatározó nyelvi, történelmi, társadalom- és művelődéstörténeti sajátosságáról. Szabó T. Attila ezért az élőnyelvben használatos helynevek összeírásának is egyik első kezdeményezője és lelkes kivitelezője lett. A helynévgyűjtés jelentőségéről, módszertanáról több tanulmányt is készített (I. A helynévgyűjtés jelentősége és módszere. *Magyar Nyelv* 1934; *Miért és hogyan gyűjtjük a helyneveket?* Kolozsvár, 1938). A Szabó T. Attila körül kialakult kolozsvári nyelvészeti iskola, amelynek a történeti és a jelenkori névanyagot egyúttal szemlélő megközelítésmódja máig példaadó, élőnyelvi helynévgyűjtései az 1930-as évek második és az 1940-es évek első felében számottevő eredményeket hoztak. A megfelelő módszerekkel ekkor gyűjtött élőnyelvi helynevek mára jól dokumentált történeti adatokká lettek.

Szabó T. Attila az erdélyi helynevek gyűjtéséhez az 1930-as évek elején Csűrű Bálint, Gombocz Zoltán, Pais Dezső, Györfly István és kolozsvári levéltári kollégája, Kelemen Lajos hatására kezdett hozzá, amikor teológiai és bölcsészettudományi egyetemi tanulmányai után előbb a Közép-Szamos vidékének határneveiről írt egy hosszabb dolgozatot (1932), majd nagyenyedi és zilahi középiskolai tanári éve alatt összeállította és kiadta e két település történeti helyneveinek adattárát (1933, 1936). Ezt követte, egyebek mellett, Dés (1937), a moldvai Gajcsána (1940), Gyergyó és Máramaros (1940, 1943), a Kalotaszeg (1942), a Dobokai-völgy (1944), a Borsa-völgy (1945), a Tóki-völgy (1945) helyneveinek adattárba rendezése és kiadása. Több település, így Szásznyíres (1937), Dés (1943), Érmindszent (1943), Kolozsvár (1946) esetében a helynevek tanúsága alapján Szabó T. Attila település-, népiség- és népesedéstörténeti következtetések levonására is vállalkozott. Helynévgyűjtő és -kiadó, valamint településtörténeti tevékenységével párhuzamosan a helyneveket mint nyelvi adatokat elemző írásai is korán napvilágot láttak, ezek főképp a személynevek helynevekben való jelentkezésének típusait tárgyalják (1938, 1940), valamint a magyar–román helynévkölcsönzés eseteit mutatják be (1942). 1947 után azonban magyar helynevekkel foglalkozó, azokat tartalmazó írások, térképek politikai okokból nem jelenhettek meg Romániában.

A kiadás kilátástalansága sem riasztotta vissza Szabó T. Attilát a történeti helynevek levéltári adatainak gyűjtésétől. Saját becslése szerint 1958-ra 650 000 helynévi adatot jegyzetelt ki cédulákra a különféle okleveles forrásokból. A romániai levéltárak későbbiekben lezajlott átszervezése során sok magyar nyelvű irat – köztük olyanok, amelyekből Szabó T. Attila dolgozott – sajnálatos módon nehezen hozzáférhetővé vált, esetleg el is tűnt, így a cédulák sokszor pótolhatatlan adatokat őriztek meg. Szabó T. Attila a cédulaanyagot a gyűjtés sorrendjében dobozokban tárolta otthonában. A cédulák teljes rendszerezésére későbbi teendői miatt az idősödő professzor ugyan már nem vállalkozott, de a gyűjtemény köznevesült vagy közneveket tartalmazó földrajzi neveit beszerkesztette az erdélyi közsavakat közreadó *Szótörténeti Tár* megfelelő szócikkeibe.

A hatalmasra duzzadt helynévanyag egészének kiadása Romániában a korszak politikai viszonyai között a jövő vonatkozásában is lehetetlennek látszott. Szabó T. Attila halála után ezért célszerűnek mutatkozott a megsemmisülés veszélyének kitétt cédulaanyag Magyarországra hozatala, ez azonban hivatalos úton igen kis eséllyel valósulhatott volna meg. Az anyag végül kalandos úton jutott el Budapestre. Benkő Loránd és öccse, Benkő Samu (Szabó T. Attila tanítványai és közeli barátai) a kolozsvári magyar konzulátus akkori vezetőjének közreműködésével, a diplomáciai futárszolgálatnál kisebb adagokban, zsákokban juttatták át a határon a cédulákat, amelyek így összekeveredve előbb a budapesti Kormányminisztériumba, onnan az ELTE Magyar Nyelvtudományi Tanszékére, végül az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárába kerültek (a történet részletei az *Erdélyi Történeti Helynévgyűjtés* 11. kötetének Hajdú Mihály által írt bevezetőjében a 7. és 8. lapon olvashatók). A megjelentetésre való előkészítés első lépéseként, Szabó T. Attila szintén nyelvész fia, Ádám látott hozzá az összekuszálódott cédulaanyag rendezéséhez, ő azonban 1995-ben bekövetkezett korai halála miatt nem tudta befejezni ezt a munkát.

1999-ben Benkő Loránd szorgalmazására Hajdú Mihály vette át a közzététel feladatát. A kezdő

lépések megtételében segítségére volt Janitsek Jenő kolozsvári nyugalmazott szlavisztika professzor (számos erdélyi település névanyagának összegyűjtője és közreadója), aki felnőttként vált Szabó T. Attila tanítványává, jól ismerte mestere gyűjtési módszereit, kézírását, és aki egyéves budapesti tartózkodása alatt hely-, valamint román és rutén nyelvismeretének köszönhetően megbízhatóan (megyék, azon belül települések, azon belül időrend szerint) rendszerezte a Szabó T.-féle cédulaanyagot, sőt a sorozatot elindító kötet közzétételében is közreműködött. Az első kötetről 2001-ben, a kiadás évében megjelent két ismertetés (Kéfer Piros: Erdélyi helynévtörténeti adattár. Szabó T. Attila erdélyi történeti helynévgyűjtése 1. Alsófehér megye. *Névtani Értesítő* 23: 141–3 és Bényei Ágnes: Szabó T. Attila történeti helynévgyűjtése 1. Alsófehér megye. *Magyar Nyelvjárások* 39: 233–5) üdvözlő a hatalmas helynévanyag több tudományág számára is hasznosítható közzétételének régóta esedékes megindulását.

A kiadási munkálatok megszervezése, a költségek fedezetének előteremtése, a közreadás feltételeinek biztosítása Hajdú Mihály kitartó munkájának köszönhető. A 2000-es évek első évtizedében szinte nem volt olyan névtan iránt érdeklődő, magyar szakos egyetemi vagy PhD-hallgató az ELTE-n, aki ne kapcsolódott volna be hosszabb-rövidebb időre Hajdú Mihály irányítása alatt a kiadási munkálatok valamelyik fázisába, megismerve így Erdély helynévanyagának egy-egy sajátos szeletét és elsajátítva a történeti helynevek gyűjtésének és közreadásának alapelveit.

A közzététel előkészítésén dolgozó egyetemisták kezdetben, a Kézirattár szabályainak megfelelően, ceruzával jegyezték le a betűhív formában a cédulákon található adatokat, mások számítógépre vitték és megszerkesztették a kimásolt helynévanyagot. A 2000-es évek eleje után a technikai feltételek javulásával, a hordozható számítógépek segítségével ez a két munkafázis összeolvadhatott. Az előkészítő szakaszban számos problémával szembesültek a közreadók. Szabó T. Attila írássajátosságának köszönhetően a hosszú kettős ékezet, illetve a félkör alakú diakritikus jel nem mindig volt egyértelműen elkülöníthető egymástól. Szabó T. Attila nemcsak a magyar, de a román névformákat is összeírta, ezek helyes olvasatának kidolgozásához románul tudó diákokra volt szükség. Az adatok ellenőrzésében részt vállaló hallgatók a számítógépre vitt anyag kinyomtatott változatát vetették össze a Kézirattár céduláinak adataival. (Az eredeti okleveles forrásokkal való összevetés kivitelezhetetlenségének okairól fentebb már szoltunk.) Az ellenőrzést követően a szükséges javítások elvégzése után következhetett az anyag technikai szerkesztése, pauszra nyomtatása és nyomdába adása.

Szerkesztési problémát jelentett, hogy mi legyen a sorsa bizonyos Kolozs megyei területek helynévanyagának. Szabó T. Attila az 1940-es években ugyan megjelentette a Kalotaszeg és a Borsavölgy addig összegyűlt helyneveit, ám az okleveles adatok gyűjtését a területekre vonatkozóan a későbbiekben is folytatta. Ráadásul a nyomdatechnika korabeli hiányosságai miatt a teljesen betűhű közlésről a 40-es években kénytelen volt lemondani; az elkészült kiadványok pedig ma már alig megszerzeshetők, könyvritkaságnak számítanak. Mindezeket tekintve Hajdú Mihály, a teljességre törekvő forráskiadás jegyében, úgy döntött, hogy a két terület helynévanyagát a cédulák adatai alapján javítva és kibővítve újra közzéteszi a Kolozs megyei kötetben. Szabó T. Attila a saját gyűjtésű levéltári adatokat tartalmazó cédulák mellé időről időre beillesztett, nyilván a kiadás szándékával, néhány olyan cédulát is, amelyeken a tanítványai által készített dolgozatokból származó történeti vagy éppen 20. század eleji előnyelvi helynevek szerepelnek. Ezeknek a céduláknak az adatai a nyomtatott anyagban a megfelelő helységnél szerepelnek. A tematikai egység megőrzése miatt nem került ugyanakkor a sorozatban kiadásra Szabó T. Attila azon céduláinak az anyaga, amelyeken különböző időben és különböző helyeken gyűjtött személynevek, családlapok adatai voltak feljegyezve, és amelyeken oklevelek tartalmi összefoglalói, illetve életmódra vonatkozó 20. századi kérdőíves felmérések eredményei álltak.

A közzététel bizonyos szakaszait érdekes véletlenek befolyásolták. Szabó T. Attila Kolozsvár történeti helyneveinek cédulaanyagát az 1970-es években az akkor éppen a város történetét kutató, Budapesten élő fiának, Ádámnak adta át, aki az adatokat később számítógépre is vitte, feljegyzéseit pedig a Kolozsvár helytörténetével foglalkozó Asztalos Lajos rendelkezésére bocsátotta. Az idők során az eredeti cédulaanyag és a számítógépre vitt adatok ugyan megsemmisültek, ám a kolozsvári helytörténész megőrizte és a közreadóknak elküldte a Szabó T. Ádámtól kapott jegyzeteket, amelyek alapján a Szabó T. Attila által összeírt kolozsvári történeti helynévi adatok rekonstruálhatók voltak (a részleteket l. a 10/A. kötet bevezetőjében a 7. és 8. oldalon).

Szabó T. Attila kéziratoss cédulaanyaga (amelyre *Erdélyi helynévtörténeti adatok* címmel,

illetve EHA. rövidítéssel utalnak a közreadók) Hajdú Mihály és munkatársai érdeméből *Szabó T. Attila Erdélyi Történeti Helynévgyűjtése* sorozatcím alatt (rövidítése: ETH.) végül 15 kötetben, egy évtized alatt jelent meg nyomtatásban. A sorozat kötetei a megjelenés sorrendjében: 1. *Alsófehér megye* (2001); 2. *Háromszék* (2001); 3. *Szilágy megye* (2002); 4. *Kisküküllő és Nagyüküllő megye* (2003); 5. *Torda-Aranyos megye* (2004); 6. *Udvarhelyszék* (2005); 7A, B. *Maros-Torda megye* (2005); 8. *Csik-, Gyergyó- és Kászonszék* (2006); 9A, B. *Szolnok-Doboka megye* (2007); 10A, B, C. *Kolozs megye* (2009); 11. *Erdély peremvidéke* (Beszterce-Naszód, Máramaros, Szatmár, Bihar, Arad, Hunyad, Szeben, Fogaras, Brassó megye töredékei) (2010). Hajdú Mihály irányítása mellett a közzétételben jelentős szerepet vállalt Bárh M. János (5 kötet), N. Fodor János (3 kötet), Makay Emese (3 kötet), Sebestyén Zsolt (3 kötet), Buboly Magdolna (2 kötet), Sliz Mariann (2 kötet), Sófalvi Krisztina (2 kötet) és Janitsek Jenő (1 kötet). Az első kötet technikai szerkesztője Mártonfi Attila volt, a második kötetétől a technikai szerkesztés feladatát Bárh M. János vette át. A sorozatot a Magyar Nyelvtudományi Társaság adta ki, a közzététellel járó munkálatok és a kiadás költségeit különféle pályázatokból (OTKA, OKTK, NKA), illetve egyéb forrásokból (az ELTE BTK-nak, az ELTE Magyar Nyelvtörténeti, Szociolingvisztikai és Dialektológiai Tanszékének az anyagi hozzájárulása) fedezték.

Az egyes kötetek felépítése azonos: a kiadás körülményeit bemutató rövid bevezetést a Szabó T. Attila-féle cédualaanyag alapján elkészített adattár követi, a kötet végén pedig a rövidítésjegyzék, valamint a tárgyalta településeknek a bemutatott megyében való helyzetét ábrázoló térképvázlat áll. Az adattári részben a megyéhez tartozó települések (amelyeket az 1913-as közigazgatási határok alapján határoztak meg a szerkesztők) betűrendben követik egymást. Címzőként félkövér betűvel szedve a település magyar neve áll, ezt követi, ha ilyen van, a helység román, illetve német neve. Ha a település mára kihalt, vagy másik helység részévé lett, az adattár erre külön utal. Egy-egy település történeti helynévi adatai időrendben állnak. A félkövérrel szedett évszámot a Szabó T. által megadott forrásjelzet-rövidítés követi zárójelben: minden évszám külön iratot jelöl, „évszám nélkül” megjegyzéssel utalnak a szerkesztők arra, ha a cédulán csak a forrásra volt adat, és három pont mutatja, ha mindkét adat hiányzott, és ezek nem is voltak pótolhatók. Ezután a levéltári forrásból kigyűjtött névformák következnek: kezdve az iratban jelentkező helységnévvaltozattal, folytatva a bel- és külterület mikrotoponimáival (utcák, közök, szorosok, szegek, végek, létesítmények, szántók, kaszálók, erdők, dombok, völgyek, vízfolyások stb. neveivel), amelyek után kerek zárójelben, állandó rövidítéssel jelölve a művelési ágra vonatkozó információ áll, ha ezt Szabó T. Attila feljegyezte. Az egyes helyneveket pontosvesszők választják el egymástól. Szabó T. Attila céduláinak készítésekor betűhív formában és szövegkörnyezettel együtt, gyakran toldalékos alakban jegyezte fel a helyneveket, és ezen a gyakorlaton a közreadók sem változtattak. Így az anyagot a későbbiekben hasznosító kutatók maguk határozhatják meg, hogy a tulajdonnevek nyelvi jellemzőinek mely aspektusait kívánják vizsgálni. Szabó T. Attila a cédulákon esetenként kiegészítéseket, kommentárokat tüntetett fel, megjegyzéseket fűzött a szöveghez: ezeket szögletes zárójelben közlik a közzététevek. A szerkesztési alapelv tehát az volt, hogy a Szabó T.-féle cédulákon szereplő teljes anyagot közre kell adni.

Az egyes kötetek anyagának gazdagsága, a bemutatott megye területi nagyságának, a történeti iratok fennmaradásának és hozzáférhetőségének függvényében eltér, a legtöbb adat a középerdélyi és a székelyföldi településekről való, és főként a 17–18. századból származik, bár kisebb számban korábbi és későbbi lejegyzésű helynevek is előkerülnek. A közreadott anyag az elrendezés és a gazdag adatolás révén különösen alkalmas egy-egy tájegység vagy település helynévrendszere történeti változásainak, a mikrotoponimák alakulástörténetének tanulmányozására, de a névszerkezeti és a névföldrajzi vizsgálatok is minden bizonnyal komoly eredményekre vezetnek. A helynévtörténeti adatok jól használhatók a nyelvtörténeti és a dialektológiai kutatásokban, de értékes adalékokkal szolgálnak egy-egy korszak hely-, társadalom- és gazdaságtörténeti, valamint néprajzi jellegzetességeinek feltárásakor is.

A kötetekhez nyomtatott mutató nem készült, de a közreadók a sorozat anyagát az OSZK Magyar Elektronikus Könyvtáron keresztül digitálisan is hozzáférhetővé kívánják tenni. Bárh M. János munkája nyomán folyamatban van egy informatizált helynévtár kialakítása a névadatokból, valamint egy *Olló* elnevezésű számítógépes szoftver kidolgozása (Vargha Fruzsina és Vékás Domokos segítségével), amely a nagyszámú helynév nyelvi és névföldrajzi elemzése során segíti majd a gyors, hatékony és sok szempontú adatfeldolgozást (a számítógépes program által kínált lehetősé-

gekről tájékoztat Bárh M. János nemrégiben megvédett, *Székelyföldi történeti helynevek nyelvi elemzése. Név földrajzi vizsgálatok Szabó T. Attila Helynévtörténeti Adattárában* című PhD-dolgozata).

Szabó T. Attila álma Erdély történeti helyneveinek gazdag adatolása, nyomtatásban megjelent gyűjteményéről hosszú és viszontagságos előzményeket követően, sokak összefogása révén végül tehát megvalósult; sőt a legújabb technikai vívmányok által biztosított alkalmazásokat is segítségül hívva már a névanyag elemző feldolgozása is kezdetét vette. Egészen bizonyos, hogy e helynév-gyűjtemény az erdélyi vonatkozású nyelv- és történettudományi, valamint etnográfiai kutatásoknak igen fontos forrása, kiindulópontja lesz a jelen és jövő nemzedékek tudósai számára egyaránt.

Bölcskei Andrea

egyetemi adjunktus

KRE Magyar Nyelvtudományi Tanszék

Hajdú Mihály: Családnevek enciklopédiája. Leggyakoribb mai családneveink. A Magyar Nyelv Kézikönyvei XVII. Tinta Könyvkiadó, Budapest, 2010. 551 lap

Kázmér Miklós 1993-ban megjelent *Régi magyar családnevek szótára. XIV–XVII. század* című munkájának akár folytatása is lehetne Hajdú Mihály enciklopédiája. Annyiban azonban eltérnek, hogy Kázmér csak magyar eredetű családneveket vizsgál, míg Hajdú a jövevényeket is elemzi, tájékoztató bevezetőt ír, illetve részletesebben próbál rámutatni a névadás indítékára/indítékaira is. További különbség közöttük, hogy Kázmér történeti anyagot, Hajdú jelenkori anyagot dolgoz fel.

A könyv enciklopédia, azaz több, mint szótár, amelyről a szerző azt mondja a Bevezetőben, hogy „E könyv címében azt jelenti, hogy az egyes családnevek bemutatásakor teljességre törekszünk. Igyekezünk mindent leírni az adott névről, ami a mai kor tudásszínvonalának megfelelő és főkutatatható” (7). Ennek megfelelően bőséges adatmennyiséggel dolgozó, alapos munka készült.

A könyv négy nagyobb egységre oszlik: Bevezető, Családnevek, Bibliográfia, Függelék.

A Bevezetőben (az első huszonhat oldal) rövid összefoglalást kapunk a családnév (vezetéknév) jellegzetességeiről. Tisztázza az író, hogy mire vonatkozik a „családneveink” kifejezés (tulajdonképpen minden magyar állampolgár és a külföldön élő magyarok nevére), de megállapítja azt is, hogy a határainkon túl élőkről a rendelkezésre álló adatok igen hiányosak, így nem lehet a hazaiakkal összevetni. A könyvben feldolgozott adatmennyiség alapja a 2007. január elsejei névállomány azzal a megkötéssel, hogy csak a születéskor adott nevek elemzése történik meg (teljes névlistalétszámmal), amelyeket az Elektronikus Közzolgáltatások Központi Hivatala bocsátott a szerző rendelkezésére. A vizsgálat alá vetett nevek száma 10 162 610, azaz Magyarország teljes lakosságának akkori számával egyezik meg. Ebből, figyelembe véve a különböző helyesírást és az összetételeket, 194 917-féle névforma maradt. Természetesen ilyen mennyiségű névanyag feldolgozása szinte lehetetlen, ezért a gyakoriság lett a korlátozás szempontja. Amennyiben a név legalább 1000-szer előfordul (változatokkal együtt), az enciklopédiában megtalálható. Így 1230 családnévről tudhatunk meg információkat, amelyen az ország lakosságának kétharmada osztozik. Az egyharmad lakosságra viszont nagyon sok családnév jut, ezek előfordulása így viszonylag ritka.

A Bevezető a családnevekről szól. A kialakulás körülményeinek megfelelően a szerző névtípusokat határoz meg, méghozzá nyolcat. Több esetben számadatokat, százalékos arányokat is közöl az elnevezési csoport arányáról a feldolgozott névanyagban.

Az apanévi családneveket két kisebb egységre bontja: a pogány kori (pl. végződés nélküli vagy birtokjeles, kicsinyítő képzős alakok) és a keresztény eredetű (pl. néhány szokatlan, a kialakuláskor divatos név: *Lampért, Szaniszló, Zakar*) nevekre.

A helynévi eredetűeknek is két csoportja van, a minden végződés nélküli, illetve az *-i* képzős helynevekből alakultak. Felhívja a figyelmet arra, hogy végződés nélküli helynevek esetében gyakran felmerül az a lehetőség is, hogy nem helynévből, hanem apai névből ered a családnév (pl. *Bota, Káló, Szalók*).

A harmadik nagyobb csoportba a népre, népcsoportra utaló családnevek tartoznak (külön egységként tárgyalja a típuson belül a kettőt). Kiemeli, hogy nem feltétlenül azok kaptak népnévi családnevet, akiknek az volt az anyanyelve, hanem azok, akik kapcsolatban álltak velük, ugyan-

azt a nyelvet beszélők között pedig nincs értelme népnév alapján megkülönböztetni az embereket. A népcsoportról (pl. *Jász, Palóc*) adott nevek száma kevés (4), és a hozzá tartozó személyek száma is (0,8%).

A társadalmi helyzetre, tisztásra, rangra utaló nevek esetében is elképzelhető, hogy ezeket a csoportokat nehéz elkülöníteni, hiszen „manapság is a bíró lehet hivatás, foglalkozás vagy csak ideiglenes tisztaság” (14).

A foglalkozásra utaló családneveknél megkülönböztet ős- (gyűjtögető, halász, vadász) és a későbbiekben kialakult foglalkozásokat (állattenyésztéssel, növénytermesztéssel foglalkozókat, mesterségeket és egyéb tényezőket), illetve ezek szimbólumait felhasználó neveket. Megállapítja, hogy vannak olyan foglalkozások, amelyekről már nem lehet bizonyossággal tudni, hogy mit csináltak. Ezek az ezernél ritkábban előforduló nevek között vannak nagyobb számban.

A valahová való tartozásra utaló nevek hasonlóak a foglalkozásra utalókhöz. Valakinek a háztartásában, kastélyában, földjén stb. élők, dolgozók kapják ezeket a neveket, vagy belső tulajdonság alapján (*gróf, király*) adhatók.

A külső tulajdonságra utaló névadási mód (lehet metaforikus is, pl. *Holló, Szűnyog*) az egyik legrégebb változat. Az olyan tulajdonság, amely változhat, nem alkalmas a hosszú ideig tartó azonosításra.

Az utolsó csoport a belső tulajdonság alapján adott nevéké. Viszonylag kis számban fordulnak elő. Lehetnek például kivánságnevek vagy ragadványnévből lett családnevek.

A családnév-változtatásokkal foglalkozik a következő fejezet. A szerző utal II. József névrendeletére, ennek 1814-es módosítására, amely lehetővé tette az egyszerű indokolt névváltoztatást. 1867 után, illetve a két világháború között nőtt meg a változtatások száma. Nagyon sok esetben lefordították az idegen nevet, vagy soha nem létezett helynevekből -i képzővel alkottak családnévet. Névváltoztatásunk gazdagodásához vezet az idegen anyanyelvűek betelepítése vagy betelepülése is. Nemcsak gyarapodhat a névváltoztatás, hanem csökkenhet is abban az esetben, ha nem születik a családban fiú utód, vagy olyanok kérnek névváltoztatást, akiknek a neve kellemetlen jelentésű.

A Bevezető másik nagy egysége a könyv névcikkeinek fölépítésével foglalkozik.

Az első adat mindig a címnév. Mivel sok alak- és ejtészváltozat létezik egy-egy név esetében, ezért négy szempont alapján (helyesírás, kiejtés, névgyakoriság, hagyomány) döntötte el Hajdú, hogy mi lesz a címnév. Általában a helyesírás volt a rendezőelv, de természetesen a másik három szempont is szerepet játszhatott a címnév kiválasztásában.

A második adat a név típusára vonatkozik a Bevezetőben felsoroltak alapján. Két fontos szempontot vizsgál: az egyik az, hogy „mi volt a közvetlen előzménye a családnévvé válásnak” (19), a másik pedig „a családnév nyelvi besorolására, nyelvi hovatarozására vonatkozik. Ez nem a végső etimológiát, tehát a név legkorábbi nyelvi eredetét, származását jelenti” (19), hanem „a nyelvi meghatározáskor tehát azt kell figyelembe venni, hogy mely nyelvben vált a nyelvi jel családnévvé” (20).

A harmadik adatsor az írás- és ejtészváltozatokat tartalmazza. Ha egy változat előfordulási száma eléri a tízet, akkor számadat is szerepel a név mellett. A tíznél kevesebbszer előforduló nevek esetében lehet arról szó, hogy átmeneti az alak, vagy egy-egy nyelvtérületen fordul csak elő. A nevek gyakorisági sorrendjét állította fel a szerző kétféle módon. Az egyik esetben nem vette figyelembe a névszervezéseket, a másik esetben pedig igen. Ennek a két névsornak közölte a lelegejét (a 25 leggyakoribbat) és a legvégejét (a 25 legritkábbat). Érdekes eredményre jutott: a leggyakoribb 25 majdnem ugyanaz mindkét változatban, míg a legritkábbak között jelentős az eltérés. Megállapítja, hogy ha a különböző írásváltozatokat külön névcikkben közölte volna, akkor jóval kevesebb érte volna el az 1000-et, így szegényebb lett volna a vizsgált nevek mennyisége. Végül megadja az összes változatot viselők számát.

A negyedik vizsgált szempont az eredet, amely a névcikkek leghosszabb, pontos, precíz része lett. A szerző megpróbálta „visszavezetni valamely nyelvnek a közszávig valamennyi névnek az eredetét” (23). Kiemeli, hogy nem minden esetben lehet a családnévet csak egy csoportba osztani, tehát az etimológiák meghatározásakor érvényesülhet a könyv mottójának választott Benkő Loránd-idézet, amely szerint „a névmagyarázatok egy része mindig rejt magában bizonytalanságokat” (7). Ha több etimológiája lehet a családnévnél, akkor rendszerint a legjobban elfogadott, a legvalószínűbb áll elől, de lehet időrendi a sorrend, ha minden magyarázat egyformán valószínű lehet. A be-

kezdést a családnév mai jelentése zárja. Annyit megjegyez a szerző, hogy a névadás oka nem mindig egyértelmű, „az egyetlen végső etimológiával rendelkező névnek is lehet ma több jelentése. Például az *-i* végződésű *Bátori* családnév lehet az ősi *Bátor* keresztnévnek birtokjeles alakja, akkor a jelentése 'Bátoré', vagy lehet a személynévből alakult településnévnek (*Bátor*, *Feketebátor*, *Kisbátor*, *Nagybátor* stb.) 'onnan/oda való' jelentésű képzős alakja, s akkor eredetre, származási vagy lakóhelyre utal" (24). Figyelt arra is, ha idegen nyelvű előzményekhez jutott vissza, az írás pedig nem latin betűs (lehet pl. héber, görög, cirill stb.), akkor szögletes zárójelben megadta a kiejtést is.

Az ötödik bekezdés a földrajzi elterjedtséget vizsgálja. Természetesen nem lehet településekre lebontva megadni az adatokat, de tájakra, néha megyékre igen. Ezt az adagyűjtést segítették régi névlisták, adóösszeírások, anyakönyvek, telefonkönyvek stb.

A hatodik szempont a kettős családnevekre vonatkozik, de ezek ritkán szerepelnek a névcikkben – csak akkor, ha számuk jelentős.

Az utolsó vizsgálati szempont a névváltoztatás. Két céllal kerültek ezek az adatok a névcikkbe: egyrészt a családkutatók segítése miatt, másrészt a gyakoriságok indoklásáért. Két folyamat is végbemehetett a változások során: vagy nagyon sokan vettek fel egy nevet, vagy sokan lecserélték a nevüket. A névváltoztatás teljes vizsgálata nem lehet teljes, hiszen nem minden adat áll rendelkezésre. Például a 20. századi anyagok személyi jogok védelme miatt nem vizsgálhatók. A változatok felsorolása úgy történik, hogy a legkevésbé eltérő (pl. tükrörfordítás) áll elől, a legjobban eltérő (pl. semmi azonosság nincs) pedig utoljára.

Az enciklopédia családneveket feldolgozó második, egyben legnagyobb (27–515) része nem a családnevek típusai alapján csoportosít, hanem ábécérendben veszi sorra az 1230 adatot.

A névcikkek felépítése azonos, hiszen ugyanazon szempontokat kell figyelembe venni minden esetben; mindegyikük a fentebb részletesebben bemutatott struktúrát és szempontokat követi. Eltérés akkor lehetséges, ha valamelyikre nincs adat – legtöbb esetben a kettős nevek és a névváltoztatások adatai maradnak ki bizonyos szócikkekből.

A harmadik rész a Bibliográfia, amelyet két egységre bont a szerző. Először a családnévi és keresztnévi szótárakat, lexikonokat sorolja fel, másodjára pedig azokat a forrásokat, amelyeket a családnevek magyarázatának és elterjedésének vizsgálatához felhasznál.

Az utolsó fejezet a Függelék. Megtalálhatjuk a vizsgált családneveket nyelvi eredetük (magyar, német, szláv, román, bizonytalan) és névcsoportba való tartozásuk alapján (pl. ősi pogány kori apanevek, keresztény apanevek stb.). Készült gyakorisági sor is az egységesített helyesírású és öszszevont írásváltozatú nevekből. Utoljára névmutatót találunk, ahova azok az alakváltozatok kerültek, „amelyek első néhány hangjukban is eltérnek a címnévként kiválasztott formától” (537), illetve előzményként szolgáló kereszt- és családnevek, névváltoztatások névadatait.

Az enciklopédia érénye, hogy mind a szakma számára szakszerű, mind pedig az érdeklődő olvasók számára megfelelő, könnyen érthető, tudomány-népszerűsítő munka, annak ellenére, hogy Hajdú Mihály a Bevezető szerint a nagyközönségnek szánta: „Ez a könyv azonban, amelyet most kezében tart az olvasó, nem a névkutatók (nyelvészek, történészek, néprajzosok és genealógusok) számára készült, hanem az érdeklődő, művelt nagyközönségnek. Nem az a célja tehát, hogy egy másik könyvhöz utasítsa az olvasót, hanem az, hogy elmondjon a névről mindent, amit el lehet mondani féldolgalnyi terjedelemben” (23). Ajánlható tehát mindenkinek, aki kíváncsi a családnevek világára.

Zántó Edina

igazgatóhelyettes
Fáy András Közlekedésgépészeti
Műszaki Szakközépiskola

Albert Sándor: „A fővényre épített ház”. A fordításelméletek tudomány- és nyelvfilozófiai alapjai. Áron Kiadó Budapest, 2011. 325 lap.

Találó bibliai metaforát választott műve címéül Albert Sándor. Az idézet Máté ev. 7:26–27 verseiben olvasható: „Aki pedig hallja tőlem ezeket a beszédeket, de nem cselekszi, hasonló lesz a bolond emberhez, aki *fővényre* (az új fordítás szerint: *homokra*) építette a házát. És ömlött a zápor, és jöttek az

árvizek, feltámadtak a szelek, és beleütköztek abba a házba; az összeomlott, és teljesen elpusztult.” A szomorú vég azokra vonatkozik, akik hallották (hallgatták) Jézus beszédeit (konkrétan a Hegyi beszédről van szó), de nem annak megfelelően cselekedtek. A metafora csábít, hogy a gondolatot az adott kontextus alapján továbbvigyük; így vetődhet fel a kérdés, hogy tulajdonképpen mit is kellene betartanunk, mely tényezők, milyen magatartás, mely szabályok vagy előírások be nem tartása vezet a fordítások, illetve a fordítással foglalkozó diszciplínák fővényre épített házának sorsára, avagy ez a sors – mind a fordítás elméleteire, mind pedig gyakorlatára – már eleve elrendeltetett? Ez azonban azt az igényt fejezné ki, hogy a szerzőtől követendő előírásokat várunk, nem pedig a fordítás elméleti és gyakorlati paradoxonainak és dilemmáinak részletes és körültekintő kifejtését, pedig, szerencsére, ezt kapjuk, világos megfogalmazásban, minden érdeklődő, a szerző szavát értő olvasó számára világos stílusban.

Albert Sándor ebben a szintézisnek is tekinthető munkájában, amely német nyelven is megjelent (*Übersetzung und Philosophie*. Wien, Edition Praesens 2000), valamint a Tinta Kiadó gondozásában 2003-ban kétszer is napvilágot látott *Fordítás és filozófia* című kötetének bővített és átdolgozott változata, szabályok, előírások, törvények lefektetésére nem vállalkozik, inkább a fordítás elméletének tudomány- és nyelvfilozófiai problémáiban való elmélyedésre hívja olvasóit. Így magától értetődően feloldható a bibliai szöveg szó szerinti értelmezésén alapuló paradoxon: tudniillik az épít fővényre, aki véleményt nyilvánít anélkül, hogy ismerné az adott (jelen esetben a fordítással kapcsolatos) kérdések elméleti és gyakorlati problémáit, felszínes vagy másodkézből származó ismeretek szintjén marad. A felszín(esség) pedig mindig ingatag. A szerző segíteni kívánja olvasóit maguknak az elméleteknek a megértésében, a dilemmák és megoldatlan problémák továbbgondolásában is, amit ha megteszünk, gondolkodásunkon nem vesznek erőt sem zápor, sem árvizek és szelek.

Maga a mű három fejezetből áll: 1. A fordítás elmélete a tudományfilozófia felől; 2. A fordítás elmélete a nyelvfilozófia felől; 3. A filozófiai diskurzus fordítása. A munkát a felhasznált irodalom két részre tagozódó gazdag jegyzéke zárja: 1. Források (101 tétel, amelyek között francia, német, portugál és orosz nyelvű szépirodalmi alkotások mellett filozófiai traktátusok is szerepelnek); 2. Tudományos szakirodalom (304 tétel, amely a fejezetcímeknek megfelelően a tudomány- és a nyelvfilozófia kérdéskörét öleli fel, kezdve a már klasszikusnak mondható Saussure-tól, Émile Benvenist-től Gadameren és Umberto Eco-n át a 2008 és 2009 között megjelent legfrissebb külföldi és hazai tanulmányokig). A Bevezetésben a szerző külön is megemlíti két magyar kutatótól származó, a fordítás általános problémáival foglalkozó művet: Tarnóczy Lóránt *Fordítókaluzát* és Szabó Ede *A műfordítás* című munkáját, amelyek fél évszázaddal ezelőtt jelentek meg, jelezve ezzel, hogy „a fordítás általános problémáival foglalkozó mű jelenleg nem túl sok van forgalomban Magyarországon” (12; NB! Tarnóczy munkáját a bibliográfia nem tartalmazza). A szakirodalom fontosságát azért hangsúlyozom, mert ez az első kézből való tájékozódásnak és a felvetett kérdések továbbgondolásának alapfeltétele, egyúttal pedig bizonyítéka a szerző tudományos akáiban való vitathatatlan jártasságának is.

Az alapproblémát Albert Sándor már a Bevezetésben summázza. Felhívja a figyelmet arra a tényre, hogy bár az emberben támadhat olyan benyomás is, hogy a témáról már mindent megírtak, mégis „furesca hiányérzet kezd kialakulni benne” (ti. a szerzőben és az olvasóban is), hogy míg „a fordításról szóló beszéd, a traduktológia szüntelenül gyarapodik..., addig az az alap, amelyre ennek az elméleti diskurzusnak épülnie kellene, vagyis a leírás, a traduktológia szintje alig van kidolgozva, és összemosódik a kontrasztív grammatikával, a stilisztikával és a fordításkritikával, nincs tehát elkülönítve egymástól a leírás (a *graphos*), a kritika (a *kritiké*) és a róla szóló beszéd, értekezés (a *logos*) három szintje” (9–10). Szellemesen és találoan hivatkozik Kornis Gyula egy 1922-ből való megállapítására, miszerint a tudományok fejlődését nagyban gátolta az a körülmény, hogy „a *magyarázatra való törekvés* [sokszor; az én betoldásom, Ny. I.] *megelőzte* [és napjainkban is megelőzi; az én betoldásom, Ny. I.] *maguknak a magvarázandó tényeknek pontos elemzését és leírását*” (10; Kornis kurzíválása).

Az említetteknek megfelelően következtetéseit minden esetben nyelvi tények ismertetésének és beható elemzésének alapján vonja le. Először is az egy nyelven belüli és a nyelvek közötti fordítás definícióit ismerteti, majd tisztázza, hogy fordításon „*írásban történő nyelvi tevékenységet*” (a szerző kurzíválása) ért, nem foglalkozik sem a tolmácsolással, sem a filmfeliratozással, és gépi fordítás-

sal kapcsolatos kérdéseket is „alig-alig” érint. Érdekes a gépi és az emberi fordítás közötti különbség meghatározása: ha egy gép egymás után számtalanszor lefordít egy szöveget, a célnyelvi szövegek minden alkalommal meg fognak egyezni, ha viszont ember teszi ugyanezt, a célnyelvi szövegek „soha nem lesznek teljesen egyformák, sem teljesen különbözőek” (15; a szerző kurzíválása). Megállapítását – egyebek mellett – Erich Maria Remarque *L'île d'Espérance* (A reménység szigete) című regénye német (Zeit zu leben und Zeit zu sterben 'Az élet és a halál órája') és magyar (Szerelem és halál órája) fordításának címe közötti különbséggel is illusztrálja. Ilyesmire a gép nem képes.

Az első fejezet magának a diszciplinának az elnevezéséről és a fordításmeghatározásokról szól. Az első kérdést illetően szerencsésebbnek tartja az angol „translation studies” vagy „translatology” elnevezést, mint a „tudomány” utótagúakat („fordítástudomány, Übersetzungswissenschaft”), amelyek esetében a *tudomány* terminusnak természetesen nem a mai jelentést tulajdonítjuk. Érdekesen megy végig a görög, latin, francia, német és angol definíciókon, meggyőzően mutat rá a terminusok eredeti (szövelemzésre épített) jelentéseire, ami – esetleg más európai nyelvek kifejezéseinek bevonásával – továbbgondolásra érdemes eredményekre is vezethet. A fordításnak nincs mindenki által elfogadott definíciója, minden meghatározásban felismerhető azonban az úgynevezett normatív árnyalat, mivel „a kutatók többségének figyelme az »ekvivalencia« fogalmának normatív feltárására irányul” (23), és a teljes értékű megfelelésben, az eredeti szöveg tartalmának *teljes és pontos visszaadásában* látja a fordítás feladatát (i. h.).

Ezt szemléleti háttérrel tükrözi – egyebek mellett – egy Schopenhauertől származó szkeptikus minősítés is: „Fast nie kann man irgend eine charakteristische, prägnante, bedeutsame Periode aus einer Sprache in die andere so übertragen [érdekes a terminus; Ny. I.], dass sie genau und vollkommen dieselbe Wirkung täte” (‘Szinte soha nem lehet egy jellegzetes, pregnáns és jelentős mondatot egyik nyelvről a másikra átültetni úgy, hogy az pontosan és teljes mértékben ugyanazt a hatást gyakorolja’), majd a végkövetkeztetés: „Eine Bibliothek von Übersetzungen gleicht einer Gemäldegalerie von Kopien” (‘Egy fordításokból álló könyvtár másolatokból álló képtárra hasonlít’ (Parerga und Paralipomena. XXV, 309; idézi Dengl János: *Magyar nyelvhelyesség és magyar stílus*. Budapest, 1937, 11). A legújabb kézikönyvek is hasonló felfogáson alapuló definíciókat közölnek, például a Hadumod Bußman szeszkesztette *Lexikon der Sprachwissenschaft*, amely a fogalom értelmezését három szemponthoz igazítja: tágabb értelemben: Übertragung eines Textes aus einer Ausgangssprache in eine Zielsprache; (‘Egy szövegnek kiinduló nyelvből célnyelvre történő átültetése’); szűkebb értelemben: schriftliche Übertragung, im Unterschied zum mündlichen (‘írásbeli és szóbeli fordítás’; tkp. metodikailag nem is tesz lényegi különbséget fordítás és tolmácsolás között), továbbá: im Fremdsprachenunterricht, tehát az idegen nyelv tanulásában bevezetett gyakorlat- és vizsgaforma (Bußmann 2002).

Albert Sándor viszonylag részletesen foglalkozik a definíció kérdésével. Felteszi a kérdést, érdemes-e egyáltalán valamely jelenség vizsgálatában definícióból kiindulni, hiszen egy ilyen eljárás magában rejti a veszélyt, hogy „a vizsgálat során igyekszünk majd e definícióhoz tartani magunkat, gondolkodásunkat megpróbáljuk mintegy hozzáigazítani ehhez a definícióhoz, és így gondolkodásunk kereteit akarva-akaratlanul már ki is jelöli saját definíciónk” (26).

A definíció tekintetében meg kell jegyeznem, hogy korábbi általános témájú munkákban, például a különböző diszciplinák tanulóihoz vagy művelőihez szóló „Bevezetésekben” tekintélyes kutatók meglepődtek a szóban forgó diszciplína *tárgyának* pontos megjelölésével, amelyből a tanuló vagy az olvasó akár maga is alkothat meghatározást, anélkül, hogy az gondolatait befolyásolná, vagy már eleve meghatározott irányba terelné. Tanulságos e tekintetben az, amit Wilamowitz-Moellendorf a filológia értelmezéséről ebben a megközelítésben mond (U. von Wilamowitz-Moellendorf: *Geschichte der Philologie*. Nachdruck der 3. Auflage [1927]. B. G. Teubner Verlagsgesellschaft, Leipzig, 1959, 1.). A definícióalkotás problémájáról szólva a szerző idézi Saussure-t, aki szerint „hiábavaló minden olyan módszer, amely egy szóra vonatkozóan jön létre; rossz módszer a dolgok meghatározásakor szavakból kiindulni” (29). Magam úgy vélem azonban, hogy megbízhatóbb kiindulási pont, mint egy-egy (esetleg terminussá is vált) szó eredete, nem létezik, hiszen éppen az eredet, a szóhoz keletkezése idején fűződő világkép alapján tudjuk, ha ugyan tudjuk, a kiinduló jelentést rekonstruálni, és hogy azután ez miképp és miért módosult, mely konkrét fogalom nyelvi kifejezése szolgált később terminusok vagy új konkrét, illetve elvont fogalmak kifejezésének alapjául, ennek kiderítése, illetve nyomon követése már a nyelvtörténet feladata. A *fordítás* szó is konkrét képzethez, nevezetesen az

„átvitel, áthordás, megfordítás, átültetés” képéhez kapcsolódik, például a horvátban a 16. századtól a magyar *fordít* tükörszavaként az azonos jelentésű *obrnuti* volt használatos.

Érdekesek és továbbgondolásra érdemesek a tökéletes fordításról és a „tökéletes nyelvről” szóló eszmefuttatások (29–33).

Az első fejezet (33–59) olyan alapfogalmak tisztázásával foglalkozik, mint „elmélet”, „fordítás”, „a fordítás elmélete”. A szerző a fogalmak meghatározásában eredeti jelentésükből indul ki. Különösen érdekes a „teória” jelentéskörének bemutatása. Itt Albert Sándor azt emeli ki, hogy a görög szónak sok jelentése volt, és elvont fogalmi jelentése, illetve erre a jelentésre való korlátozódása a latin *contemplatio* hatására alakult ki.

Közismert tény, hogy az indoeurópai tövek többségének szerzteágzó (vagy jobban mondva: szerzteágaztatható, szerzteágazásra alkalmas) jelentésköre volt, és ez adott esetben segítséget jelent egyes későbbi szövegek mondanivalójának pontos megértésében. Így például a „tökéletes” fogalmat a görög *télosból* („cél”) képzett *teleios* melléknév fejezi ki. A szó rekonstruált töve meghatározó elemként hordozta magában a valamilyen irányba történő *mozgás* képzetét. Több helyen fordul elő a Bibliában, többek között a Mt 5:48-ban, amely olyan teljesíthetetlen követelményt állít az ember elé, hogy olyan tökéletes legyen, mint a mennyei Atya. A görög eredetit az európai nyelvek többsége befejezettséget, statikus állapotot kifejező part. perf. pass. alakkal adja vissza (*perfectus, vollkommen, съвършенъ*), holott nem is állapotról van szó, hanem valamely cél felé törő tudatos mozgásról. Az eredeti(nek tekinthető) világgép tehát döntő.

A fordításelmélet és a fordítási gyakorlat viszonyát taglaló rész (41–51), valamint a „Fordításelmélet, de milyen fordításé?” (53–61) ismét felveti az eredeti szöveg és a fordítás egyezésének kérdését, visszatérve ezzel a megfelel(tet)ési normához. A kiragadott Balzac-mondat (53–4) szemléletesen és meggyőzően mutatja be a Benedek Marcell-féle szabad (és szellemes) fordítását és vele párhuzamosan a szó szerinti átültetést, valamint közli az olasz, a német és az orosz fordítást is. Ha valaki a magyar fordításról azt állítaná, hogy az nem lehet fordítása az eredetinek, akkor ez „a káros normativizmusba való visszasüllyedést” (54) jelentené. Tehát – vonja le Albert Sándor a következtetést – nem a fordításelméletnek kell *eldöntenie* „azt a kérdést, hogy két különböző nyelvű mondat, szövegrész vagy szöveg egymás fordítása-e” (57). További tanulságokat is levon, amelyek szerint nem célszerű a fordításhoz – amint már említettük – előre definiált kategóriák szerint közelíteni, mivel sok kritérium szolgálhat alapul két nyelvi egység egymással való megfeleltetésének, és nem minden megfeleltetés tekinthető ekvivalenciának. „A fordítást a tartalom és a kifejezés *viszonylagos* függetlensége teszi lehetővé, ami azt implikálja (és amit empirikusan implikál az), hogy *egy tartalmat egy tőle radikálisan különböző kifejezésbe (formába) is át lehet tenni*” (61). Kérdés, mit ért a szerző „radikális különbözősége”-n? Példái meggyőznek magáról a ténymegállapításról, mégis igényelnék legalább egy tágabb értelmű definíciót erre a fogalomra, annak dacára, hogy féltő, hogy ebben az esetben megint a normativizmusba süllyednének.

A második fejezet kiemelt kérdéseit a fordítás paradoxonjai: a fordíthatóság/fordíthatatlanság alkotják (a „fordíthatatlan szó”, „fordíthatatlan mondat” és „fordíthatatlan vers” fogalmának értelmezése, az ekvivalencia, a fordítási folyamat ideális modellje és a fordítási hiba). A fordítás paradoxonjai között megemlíti azt a kérdést, mit is fordít a fordító, szavakat, mondatokat vagy szövegeket? Ma inkább a szöveg kerül előtérbe, hiszen „a fordító [...] mindig szövegeket fordít, de a nyelv lineáris jellege miatt *tevékenységének egyetlen pillanatában sem fordítja a teljes szöveget*: mindig csak *egyes* szavakat, mondatokat, kifejezéseket [...] fordít” (67). Lábjegyzetben hivatkozik Timár György Petőfi-fordításokról alkotott véleményére, hogy tudniillik „Petőfi nem egyszerű lesz a fordításban, hanem szimpla”. Itt nem egészen világos, mit is ért az idézett mondat szerzője egyszerűsége és szimplaságon. Albert Sándor hivatkozik Jacques Derrida *Des tours de Babel* című tanulmányának amerikai fordítójára, aki már a cím visszaadásánál megakadt, éppen azért, mivel túlságosan is jól értette: „A *des* jelentése *some*, de jelenti azt is, hogy *of the, from the* vagy *about the*. A *tours* lehet *towers, twists, tricks, turns* vagy *tropes*, például egy beszéd 'fordulatban'. A *des* és a *tours* együtt kiolvastva *détour*-nak hangzik, ami elfordulást, kitérőt jelent [...] A végeredmény: a cím nincs lefordítva, az angol szöveg címe megegyezik a francia eredetiével.” Mindez persze abból adódik, hogy a francia cím „homofónián és homonímián alapuló nyelvi játéka révén többféleképpen is olvasható” (67–8). Részletesen bemutat és elemez egy másik paradoxont is, tudniillik, hogy minél pontosabb egy fordítás nyelvi szempontból, annál pontatlanabbá válik mint szöveg.

A felvetett kérdéssel kapcsolatban két fontos következtetésre jut: 1. Nem minden szöveg

irodalmi alkotás. Vannak könnyebben és nehezebben fordítható szövegek. 2. Minél fordíthatatlabbnak minősül egy alkotás, annál többen próbálkoznak a fordításával (közismert példa Goethe Vándor éji dala vagy Poe A holló című verse). Részletesen foglalkozik a fordíthatatlanság kategóriájával, négy fő kérdés köré csoportosítva gondolatait. 1. A fordíthatatlanság a nyelv (langue) vagy a szöveg (discours) specifikuma-e? 2. Mi a forrásnyelv(i) szöveg) fordíthatatlan eleme? 3. Miből erednek a fordíthatatlan elemek? 4. Lehetséges-e ezeket a „fordíthatatlan” elemeket mégis lefordítani? A nyelvészet és a fordításelmélet főbb oppozícióinak tárgyalása után a „fordíthatatlan” szó, mondat és vers kérdésével foglalkozik. Ez a könyvnek elméleti és gyakorlati elemzés tekintetében is a legélvezetesebb, kimondottan szórakoztató része. A fordíthatatlan szavak közül részletekbe menően elmerül a portugál *saudade* szó jelentésének elemzésében, amely „a portugál kultúra egyik megkerülhetetlen alapfogalma, mely nem csupán az irodalmi alkotásokban, hanem a mindennapi nyelvhasználatban is gyakran előfordul” (87). A *solitudo* ’egyedüllet, magány’ szóból eredeztethető *saudade* jelentése azonban jóval összetettebb; magyar (részleges vagy kontextusfüggő) megfelelői *vágyódás, melabú, bánkódás, szomorkodás, nosztalgia* stb. lehetnek. Fordíthatatlanság helyett helyénvalóbb itt – mint említettük – a szöveggörnyezettől való függőségről beszélnünk, minthogy „az esetek túlnyomó részében találunk a helyén valamilyen célnyelvi megfelelőt, ez azonban legtöbbször nem (vagy csupán részben) esik egybe a szótárak által megadott jelentésekkel” (89). Világos tehát, hogy a szótár csak akkor segít, ha használója megfelelő ismeretekkel rendelkezik. Vajon le lehetne ezzel a szóval, illetve valamelyik származékával fordítani például Vörösmarty A merengőhöz című versét, illetve csak a verscímet? A „lefordíthatatlan” szavak két következtetéshez vezetnek: 1. a szó alapjelentése évszázadok folyamán sem változik jelentősen; 2. a szövegek szintjén azonban „a vártnál is nagyobb változatosságot mutat” (95), ebből adódik, hogy a leíró fordítástudomány nagyobb figyelmet kellene fordítania az úgynevezett diszkurzív szinonimitás vizsgálatára. A „fordíthatatlan mondat” problémájának kifejtésében Saint-Exupéry egy mondatából indul ki: *S’il vous plaît [...] dessine-moi un mouton!* ’Légy szíves, rajzolj nekem egy bárányt’. Ebben a mondatban, illetve fordításaiban a magázás és a tegezés fordításának vannak az eredeti kifejezés teljes visszaadását illetően nem elhanyagolható következményei (97). Részletesen szól még a szójátékokról, valamint egyéb mondatszintű fordítási dilemmákról.

Természetesen a helyes fordításhoz a szerző szándékának, az adott helyzetnek ismeretén kívül a célnyelv grammatikai lehetőségei is szükségesek. Albert Sándor megemlíti, hogy Saint-Exupérynek azt a szándékát, hogy a kis herceg szavai azt is érzékeltetni hivatottak, hogy ő egy másik bolygóról kerülve a Földre, nem ismeri a szokásos udvariassági formulákat, ami természetesen érthető, ám azt a képességet vagy invenciót, hogy a fordító ezt a pusztá szövegből felismerje, megtanulni nem lehet. Ez az a plusz, amely még részletes körülírással sem megfogható, és amely nélkül valaki jó fordító nem lehet. A „fordíthatatlan” vers példaként Matsuo Basho, 17. századi japán haikuköltő legismertebb haikuját idézi, elemelve annak hét magyar, több angol és más nyelvű fordítását (114–29). A módszereket tárgyaló részben különösen érdekesítő, amit megfelelő szövegegybevetés alapján a metaforák fordításáról ír. A szerző itt leginkább támaszkodhat az olvasó előzetes ismereteire, hiszen stilsztikát bizonyos szinten mindenki tanult, a jól megválasztott példaszövegek azonban még konkrétabbá teszik az egyes nyelvek világképéből adódó különbségeket.

Az ekvivalencia „illúziója” alfejezetcím világosan utal rá, hogy ez „a fordításelmélet valószínűleg legvitatottabb, legellentmondásosabb kategóriája, amelynek vizsgálatával szakkönyvek, cikkek ezrei foglalkoznak” (152). Vitára indítóak a 163–4. oldalon közölt, az ekvivalencia fogalmával foglalkozó teorémák. Abban feltétlenül igaza van a szerzőnek, hogy „a kontrasztív nyelvészeti elemzések dekontextualizált, sokszor *szándékosan nem életszerű*, »művi úton« létrehozott példamondatait mindig valamilyen nyelvi (grammatikai) jelenséget *illusztrálnak*, ezért a másik nyelven megadott megfelelőjük (»fordításuk«) még teljes mondatok esetében sem minősülhet *fordítási ekvivalenciájának*. Az ilyen nyelvi példák a *megfeleltetés* kategóriájába tartoznak” (163). Ilyen példákkal mind a leíró, mind a történeti nyelvészet művelői szép számmal élnek. Felvetődhet persze a kérdés, mit jelent ilyen esetekben kissé pontosabban a dekontextualizálás?

A második részt A fordítási folyamat ideális modellje és A fordítási „hiba” című alfejezetek zárják.

A harmadik fejezet a filozófiai diskurzus fordításának kérdéseivel foglalkozik. Hasznos és szemléletes a két heideggeri neologizmus: *die Jemeinigkeit* ’mindenkori ényémvalóság’ és *die Furchtsamkeit* ’félelemmel telítettség’ tizenöt nyelvre való fordítását bemutató táblázat (271–2).

Albert Sándor könyve, amennyire mint nyelvész és műélvező is értékelni tudom, áttekinthetően tagolt, világos felépítésű munka. A tiszta és érthető megfogalmazás ellenére sem könnyű olvasmány, amelyet a téma összetettségéből és a felvetett, több diszciplínát is hosszú évtizedek óta foglalkoztató kérdések összefoglalására (is) irányuló törekvés eredményez. Maga a könyv nem „fővényre épített ház”, mivel a szakirodalom és a példaként idézett szövegek nyelvismeretének aranyfedezete áll mögötte. Ajánlom az érdeklődők legszélesebb körének: egyetemi hallgatóknak, doktoranduszoknak, gyakorló fordítóknak és műfordítóknak egyaránt.

Nyomárkay István

akadémikus

ELTE BTK

Szláv és Balti Filológiai Intézet

Tüskés Gábor – Lengyel Réka (szerk.): Magyarországi gondolkodók, 18. század. Bölcsészettudományok I. Kortárs Könyvkiadó, Budapest, 2010.

Napjaink tudományos életének mind jellegében, mind nagyságrendjében nagyszabású vállalkozása a *Magyarországi gondolkodók, 18. század, Bölcsészettudományok I.* című antológia. Mindenekelőtt azért, mert a század értekező prózája Bessenyei György, Bél Mátyás és még néhány más kimagasló tudós, író munkásságától eltekintve gyakran ismeretlennek számít még az egyes tudományterületek kutatói előtt is. Ebben a kötetben a bölcelet, a nyelv, az irodalom és a történelem szorosan összefüggő témakörébe tartozó szövegek találhatók. A fennmaradó másik négy nagy terület: az erkölcsstani, a vallási, a társadalmi és az esztétikai gondolkodás szövegei egy tervezett második kötetben kapnak helyet.

A szemelvények egyik részét kéziratból közölték, másik része korabeli fordítás, de szép számmal vannak köztük modern fordítások is. A válogatás bemutatja a 18. századi értekező próza műfaji és tartalmi sokféleségét. A forrásokból kiválóan a század gondolkodóinak, tudósainak újtó, a korábbiakhoz képest minőségi változást hozó törekvései. A négy tematikus rész felépítése a kronológiát követi, ennek következtében kirajzolódik a szerzők és a művek viszonya, kapcsolódása, és körvonalazódik a külföldi hatások, eszmék hazai megjelenése. A kötetben közölt forrásszövegek nagy része itt olvasható először modern kiadásban. A válogatásban nem kaptak helyet a sorozat korábbi kötetében megjelent írók: Bethlen Miklós, Verseghy Ferenc és Bessenyei György ott közölt művei. A kötetben a teljes századot felölelő időszakból olvashatunk írásokat; a négy témakörben jobbra egyenlő számban és összerjedelemben szerepelnek a források. Külön értéke a kötetnek, hogy huszonöt latin és német nyelvű szöveg fordítását e kötet számára készítették el. A kötet összesen 64 szerzőtől 94 írást tartalmaz. A forrásszövegeket gazdag jegyzetanyag és a szerzők rövid életrajza követi.

Az első részben a filozófiai témájú források olvashatók, amelyek az értelem, a lélek és a megismerés kérdéseivel foglalkoznak az erkölcsstani és a történelem bizonyos területeit is érintve. A kötet rész egyik újdonsága, hogy Apácai Csere János magyar nyelvű filozófiája után nem Sartori Bernát, hanem jó tíz évvel korábban Gusztinyi János volt a következő, aki magyar nyelven művelte a filozófiát az oltáriszentségről írt, az *Üdvösség mannája* című művében. Ebben a részben található a kötet egyetlen nem prózai alkotása: Verseghy Ferenc *Érzékeny gondolatok az emberi nemzetről* című verses tanköltevénye, amelyben az emberi sorsról ír. A századvégi írónál megfigyelhető kanti hatásra az ismeretelméleti, erkölcsi, vallási, lélektani gondolatok előtérbe helyezése, továbbá az a törekvés, hogy a filozófia anyanyelvű művelését és a filozófiai terminológiát kialakítsák.

A második részben a nyelvvél, a nyelvi gondolkodással kapcsolatos írásművek találhatók. Ezekből a szövegekből kibontakozik a nemzeti nyelv korai felkarolása, a magyar nyelv irodalmi használatának az ügye, valamint az árnyalt anyanyelvi kifejezőeszközök és terminológia létrehozására való törekvés. A 18. századi nyelvvél foglalkozó művekben már fellelhetők azok a máig ható gondolatok, amelyek a nyelv eredetére, a nyelv és a gondolkodás viszonyára vonatkoznak. A szövegrészletek arról is tanúskodnak, hogy a század közepétől a nemzetről való gondolkodás lépett előtérbe, amelynek alapja a nemzeti nyelv. A kötetnek ez a része igen változatos tematikájú. Tartalmazza többek között Kalmár György *A filozófiai vagy általános nyelv nyelvtani szabályai*

című világnyelvtervezete nyelvelméleti bevezetőjének a fordítását, a kor több tucat grammatikája közül Révai Miklós egy, eddig teljesen feldolgozatlan nyelvtani szabályzatának, *A magyar nyelv tanításának két részei* című munkájának egy részletét, Kempelen Farkasnak az emberi beszédmechanizmusról szóló, nyelvfilozófiai területre is kitekintő művének a szemelvényét, a különböző nyelvhasonlítási, nyelvrokonsági elméleteket Sajnovics (*Bizonyítás: a magyar és a lapp nyelv azonos*), Gyarmathi (*A magyar nyelvnek a finn eredetű nyelvekkel nyelvtani alapon kimutatott rokonsága*), Beregszászi (*A magyar nyelv keleti nyelvekkel való hasonlóságáról, valamint természetének fejlődéséről és néhány eddig ismeretlen sajátosságáról*) és Keresztesi (*A bárkai nyelvből ágazott magyar nyelv*) tollából, valamint a Kazinczy által erőteljesen bírált *Debreceni grammatika* (továbbiakban *Magyar grammatika*) bevezetőjét. Itt található a nemzeti nyelvűség alapvető programszövegeinek részletei, amelyek közül Báróczi Sándor különleges stílárís mőgonddal készített polemizáló írása, *A védelmeztetett magyar nyelv*; valamint a gazdag példaanyagot felvonultató, retorikai elemekkel dúsított, Kiss Józseftől és Rác Sámueltól származó *A nemes magyar nemzethez rövid emlékeztető beszéd* részlete emelhető ki.

A harmadik részt alkotják az irodalommal kapcsolatos írások, a tudománytörténeti és a poétikai források. A század tudománytörténeti törekvései jórészt a *historia litteraria* keretében jelentek meg. Rotarides Mihály *Az ókori, középkori és újkori Magyarország irodalomtörténetének vázlata* című művében ma is érvényes módon határozta meg az irodalomtudomány mibenlétét és az irodalomtörténész munkáját. A szövegek tükrözik az irodalom lassú önállósodási folyamatát. A korszak irodalomtudományi műveiből gyakran kirajzolódik a polemizáló szándék. A kötet ide tartozó szövegeiből kibontakozik a nyelvvel szemben megfogalmazott új igény, a kifejezőmód új lehetőségeinek keresése és a fordítástechnika különböző kérdései. Ez a rész különösen bővelkedik a műfajok sokszínűségében. Találhatók itt értekezések, röpiratok, esszéjellegű művek, a „népfevilágosító irodalom” műfajai stb. A kötet ezen részében kapott helyet például Bod Péter *Magyar Athenasának* előszava, Johann Seivert erdélyi szász írói lexikonának bevezetője (*Híradások erdélyi tudósokról és írásaikról*) és Kovásznai Tóth Sándor kéziratos magyarázó jegyzeteinek részlete Gyöngyösi István Kemény János-eposzához.

A negyedik rész tartalmazza a történelmi tárgyú írásokat, az előzőekhez mérten valamivel bővebb terjedelemben. Az itt bemutatott művekből is kirajzolódik a század egészére jellemző két fő tendencia, a források összegyűjtése és a kritikai történetírás kibontakozása. Kiemelendő a korabeli történetész munkák közül Katona István *Előszó a történeti irodalomról* című műve, amely nemcsak azért korszakos jelentőségű, mert összefoglalja jó kétszáz év történetírói eredményeit, hanem mert meghatározza az úgynevezett előidő-szemlélet ma is érvényes lényegi elemeit. Ahogy a nyelvészetről gondolkodók, illetve az azt művelők körében, úgy itt is megkezdődnek a történelem népszerűsítésének a formái. A kötet szemelvényei közül kiemelendők például Lethenyi János és Mándy István Anonymus-fordításai, Decsy Sámuel és Katona István munkái a Szent Koronáról, valamint Bél Mátyás művei. A kritikai történetírás úttörőjének tekinthető Pray Györgytől *Magyarország királyainak évkönyveiből* olvasható egy részlet. Batsányi János *A magyaroknak vitézsége* című műve fikatív keretbe ágyazva, korabeli események betoldásaival kiegészített történeti munka. Koppi Károly *Történeti előadása* elméleti bevezetőként szolgált a szerző egyetemes történeti tárgyú előadásainak. Kovachich Márton György a *Magyarország és a Szent Korona országainak és tartományainak Diplomatikai-Történeti Intézete* című írásában történeti források gyűjteményét és tudós társaság létrehozását tervezi.

A válogatás nemcsak a szerzők, de a tematika tekintetében is rendkívül gazdag. Átfogó keresztmetszetét adja a kor szerteágazó témájú műveinek, és ezáltal hiteles kép rajzolódik ki a század gondolkodóiról. A közölt forrásszövegek szemléltetik a 18. század tudományos termésének sokfélétségét, egyben jól kirajzolódnak a meghatározó tematikus csomópontok. A továbbiakban a nyelvi gondolkodás alakulását tükröző részről szövegek részleteiben.

A kötet egyik szemleli hozadéka, hogy bár lényeges a szövegforrásokból kiolvasható kérdéseket a nyelvtudomány mai szemszögéből vizsgálni, mégis legalább olyan fontos megtudni, hogyan látták ezeket a problémákat a kor emberei. A Sylvester Jánossal kezdődő korszak törekvései, amelyek a magyar nyelv fejlesztésére, pallérozására, gazdagítására irányultak, a 18. századig időben, térben jórészt elszigeteltek voltak, a felvilágosodás korában azonban néhány évtized alatt jelentős változások mentek végbe, ennek következtében széles körű nyelvi mozgalom bontakozott ki.

A 18. század elején, de még a 1760-as, 70-es években is alig-alig olvasni nyelvészeti témájú munkákat. Az 1780-as, de főként az 1790-es években ugrásszerűen fellendült a nyelv művelő mozgalom, és jelentősen megnőtt a nyelvészeti írások száma. A kötet válogatása híven tükrözi ezt a folyamatot: míg 1790-ig összesen 11 szemelvényt közöl, addig a század utolsó évtizedéből 15-öt.

A kötet szerzői közül különösen Csécsi János *Nyelvtani és helyesírási szabályok*, Révai Miklós *A magyar nyelv tanításának két részei*, Kaprinai István *A magyar nyelvnek helyesírása*, Verseygy Ferenc *Bevezetés a magyar nyelv törvényeibe*, Gyarmathi Sámuel *Okoskodva tanító magyar nyelv-mester* című művein keresztül kapunk képet a nyelv műveléssel, a tudatos nyelvfejllesztéssel, a korabeli állapotokkal kapcsolatos, valamint a jövőre vonatkozó nézetekről. Fő szerephez jut a magyar nyelvrendszer kialakítása, a hangtani-helyesírási jelenségek számbavétele, a norma alakítása. A nemzeti tudatra ébredésnek az anyanyelv és az anyanyelven művelt irodalom megszilárdulása volt az egyik legfontosabb következménye, így ezekben az írásokban jelentős szerephez jut az irodalmi nyelv gazdagítása új, tartalmi elemekkel (még ha eltérő forrásokból is), és teret kap a tudományok nyelvének, a szaknyelvek kialakításának az igénye. Ez a vonal jobbra Czvittinger Dávid (*A magyar nyelv műveléséről*), Ribinyi János (*Beszéd a magyar nyelv műveléséről*), Kalmár György (*Magyar Merkúrius*), Báróczi Sándor (*A védelmezett magyar nyelv*), Kiss József és Rácz Sámuel (*A nemes magyar nemzethez rövid emlékeztető beszéd*), Decsy Sámuel (*Pannóniai Féniksz avagy hamvából feltámadott magyar nyelv*), Vályi András (*A magyar nyelvnek hathatóságáról mondott beszéd*), Aranka György (*Elmélkedés a magyar szótárról*), Makó Pál (*Egy magyar szótárnak készítésére intéző vélemények*) és a *Magyar grammatika* szemelvényeiből rajzolódik ki.

Az itt közölt szövegek is igazolják, hogy a felvilágosodás korának nyelv művelése egészében magyar gyökerű. Az írók minden esetben a konkrét helyi állapotból indulnak ki, a magyar nyelvben meglévő lehetőségeket mérlegelik, és többnyire csak a párhuzam miatt utalnak más nemzetekre, nyelvekre, így a német mellett különösen a francia, angol, olasz és más európai példákra. A ki-művelt idegen nyelvekkel szemben a magyar nyelv elmaradottságát hangsúlyozzák. Czvittinger Dávid a nyelv művelésről szóló munkájában például így ír: „S a görögök se hanyagolták el, hogy történelmüket anyanyelvükön följegyezzék, még sokkal kevésbé a zsidók, s ma a németek, a franciák és a spanyolok. A műveltebb népek legtöbbjét egyes-egyedül a magyar nép ejti ámulatba, hogy vajon mi lehet az oka, hogy a magyaroknak hazai nyelvük mintegy »piszkos«, s nem igyekeznek ezen megírni népünk történelmét”. Gyarmathi Sámuel az *Okoskodva tanító magyar nyelv-mesterben* a franciák akadémiai grammatikájának mintájára képzelettel el a magyar akadémiai grammatikát, amely alapjául szolgálna az iskolákban oktatásra szánt grammatikáknak. Kiss József és Rácz Sámuel ki-emeli, hogy a tudományok művelésének sikerei a nemzeti nyelv elsajátításán alapulnak, és a francia, német és angol nyelvet említi példaként. A szerzők nagy többségének írásaiban, de különösen Bél Mátyás, Ribinyi János, Kalmár György, Báróczi Sándor, Gáti István műveiben találunk a korabeli magyar nyelv állapotával szembeállítva valamilyen ösztönző külföldi példát.

A kötet válogatása árnyaltabbá teheti azt az ismert felfogást, amely szerint ebben a korszakban a magyar nyelvet nem emelték más nemzetek nyelvei fölé. Mégis két szemelvényel is találkozunk, amely ennek az ellenkezőjéről tanúskodik: az egyik Decsy Sámuel szövege, amelyben az író Európa legékezebb, legkedvesebb hangú, érzéseink kifejezésére legalkalmasabb nyelvének teszi meg a magyar nyelvet. A másik Gyarmathi munkája (*Okoskodva tanító magyar nyelv-mester*), amelyben Gyarmathi az európai nyelvek közül a magyart véli a legközelebbinek egy úgynevezett legtekéletesebb nyelvhez.

Bár a nyelvi norma hiányát vagy legalábbis kezdetleges állapotát Csécsi János, Czvittinger Dávid, Ribinyi János, Kiss József és Rácz Sámuel, Decsy Sámuel, Vályi András, Aranka György, Gyarmathi Sámuel és a *Magyar Grammatika* is hangsúlyozottan tárgyalja, mégis ezek az írások haladó, pozitív szemléletűek a magyar nyelv fejlesztése szempontjából. A nyelvi norma hiányának okait már eltérően látják, de a források ebből a szempontból is árnyaltan mutatják be a különbséget.

A korabeli nyelvfejllesztés különböző területeinek hangsúlyozását is megtaláljuk a szövegekben. Így például Czvittinger Dávid új szavak létrehozása mellett, Aranka György ezt elutasítva inkább az idegen szavak meghagyása ellen érvel. Makó Pál új szaknyelvi szavak felvételével, régiek felelevenítésével, illetve idegen nyelvi kölcsönzéssel, Vályi András a magyar nyelv oktatásával, stilisztikai, retorikai eszközökkel, a *Magyar grammatika* egy mindenki által elsajátítandó grammatika létrehozásával véli elérni a célt, de ezzel együtt is az anyanyelv egészét kívánták fejleszteni.

Gyarmathi munkájából (*Okoskodva tanító magyar nyelvmester*) kiderül, hogy életcéljának tekinti a nyelv irodalmi szintre emelését. A szemelvények szerzőire egységesen érvényes az a fajta megnyilatkozás, amely a kor fejletlen nyelvvállapotából kiindulva az irodalmi nyelv kiművelése érdekében a haladást tűzte ki célul: az irodalmi nyelvi norma megszilárdításával kívánták megalapozni a nemzeti egység létrehozását. Mindezt felfokozott hévvel, lelkesedéssel vetették papírra. Különösen kiemelendő ebből a szempontból Czvittinger Dávid *A magyar nyelvművelésről*, Ribinyi János *Beszéd a magyar nyelvművelésről* és Decsy Sámuel *Pannóniai Féniksz avagy hamvából feltámadott magyar nyelv* című írása.

A kötet hüen tükrözi, hogy a nyelvműveléssel foglalkozó korabeli művek szinte mindegyikében megjelenik a nyelvi társaság megalakításának az igénye, és a nyelv pallérozásában, illetve a nyelvi norma kialakításában látták a társaság legfontosabb funkcióját. Ismeretes, hogy Bessenyei egyik, ebben a kötetben nem szereplő röpiratában veti fel ezt a gondolatot, és az ő nyomán haladt a későbbi évtizedekben Vályi András, Aranka György és Makó Pál, akiknek itt közölt írásaiban szintén megjelenik a gondolat. A nyelvi norma kialakításának másik alapvetése a normatív grammatika létrehozása. Többen felismerik, hogy az egész magyarságra érvényes grammatikára van szükség. Ezt talán a *Magyar grammatika*, amely a kor egyik legkiemelkedőbb nyelvtana, illetve Gyarmathi Sámuel *Okoskodva tanító magyar nyelvmestere* fejezi ki lehangsúlyosabban, különbséget téve a tudományos, úgynevezett akadémiai és az iskolai nyelvtan között. Helyet kapott a válogatásban Kalmár György kortársaitól sok szempontból eltérő műve, *A filozófiai vagy általános nyelv nyelvtani szabályai*, amelyből egy dialektusok feletti, egységes nyelv megteremtésének gondolata bontakozik ki. A válogatás több grammatikarészletet is közöl, amelyek igazolják, hogy a 18. század második fele a magyar nyelvtanírás fellendülésének az időszaka. A grammatikák mellett a nyelvi norma kialakításában szerepet kapó új normatív szótár kívánalma is megjelenik több szövegben, például Makó Pál *Egy magyar szótárnak készítésére intéző vélemények* és Aranka György *Elmélkedés a magyar szótárról* című írásában. Nem elhanyagolható szempont a normateremtésben az egységes ortográfia létrehozására irányuló törekvés, amelyekről elsősorban Csécsi János *Nyelvtani és helyesírási szabályok* és Kaprinai István *A magyar nyelvnek helyesírása* című műveiből szerethetünk tudomást.

A szemelvények kitűnően példázzák a korabeli írók, grammatikusok gondolat- és érzésvilágát, amelyeket hatásosan, átéléssel, olykor szenvedélyesen fejeznek ki. Ebből a szempontból külön kiemelendők Czvittinger Dávid, Bél Mátyás, Ribinyi János, Kalmár György, Báróczi Sándor, Vályi András írásai. A körültekintő válogatásnak köszönhetően megfigyelhetjük azt is, hogy a kor szerzői gyakran heves vitába keverednek egymással. A kötetben több példát is találunk erre, például Bél Mátyás vagy Ribinyi János műveiben, de ide sorolható Keresztesi József is, aki *A bárkai nyelvből ágazott magyar nyelv* című munkájában hevesen tiltakozik Kalmárnak a magyar nyelv eredetétéről alkotott elképzelése ellen.

A bemutatott munkák jelentős része tanúskodik a kor beszélt nyelvének viszonyáról az irodalmi írásbeliséghez. Az írás és a beszéd különbségéről például Verseghy írásában (*Bevezetés a magyar nyelv törvényeibe*) olvashatunk figyelemre méltó fejtegetést. Az írók a magyar nyelv pallérozása során felismerik a beszélt nyelv táji tagozódását. Ebből a szempontból Gyarmathi Sámuel *Okoskodva tanító magyar nyelvmestere* kiemelkedő, amelyben Gyarmathi elsőként fejt ki, hogy a magyar nyelv táji különbségei kismértékűek, és ezek a különbségek a hangtan és a szóinkés terén jelennek meg elsősorban. A *Magyar grammatika* idézett részlete tanúskodik arról, hogy a szerzők számolnak a magyar sokféle dialektusával, bár itt még inkább különböző beszédmódokat kell értenünk rajta, mintsem a mai értelemben használt terminust. A ténymegállapítás mellett nem bocsátkoznak semmilyen felosztásba vagy részletezésbe, ám jövőbeli feladatként már megjelölik a különböző tájegységek nyelvi formáinak feldolgozását. Makó Pál szótártervezetében például négy tájegységre osztja a magyar nyelvterületet. A szemelvényekből kiolvasható az is, hogy a nyelvi norma létrejöttének egyik feltételét a különböző táji nyelvváltozatok ötvöződésében látták a korban.

A válogatás példázza azt is, hogy a korabeli nyelvészeti munkák milyen más – régebbi, korabeli magyar, illetve külföldi – forrást tartottak követésre, felhasználásra méltónak. A korábbi évszázadok írói közül többen hivatkoznak Sylvester Jánosra, Szenci Molnár Albertra, Pázmány Péterre, Káldi Györgyre stb. – többnyire a felekezeti hovatartozásoknak megfelelően, például a jezsuita Makó Pál a katolikus írókat említi munkájában. Írók sorát jellemzi, hogy egy-egy kérdésben régi gram-

matikusok, szótárírók, külföldi szerzők gyakorlatát, vélekedéseit kutatják fel, és idézik érveléseik igazolására. Aranka György konstruktív módon viszonyul kortársai (Vályi és Ráth) munkájához; hasonlóan Gyarmathi is elismerően nyilatkozik Kalmár, illetve Beregszászi magyar nyelvi eredeztetéséről. Kempelen Farkas Kalmárnak az úgynevezett univerzális nyelvről alkotott elméletéről tesz említést, de találkozunk Adelung, Leibniz, Descartes és még számos külföldi tudósra történő hivatkozással is. Ez a fajta alapos filológia szinte az összes közölt szemelvény közös jellemzője.

Bár a válogatás terjedelménél fogva természetesen nem tudja bemutatni azt a nagy mennyiségű magyar nyelvtant és ortográfiát, amely ebben az időszakban keletkezett, Gyarmathi Sámuel, Verseggy Ferenc, Kalmár György munkái, amelyek kiemelkedő jelentőségűek, nem hiányoznak.

A kor színvonalának megfelelő diakrón szemléletet, illetve a különböző nyelvhasonlítási elméleteket is jól példázza a kötet e témakörben született néhány szemelvénye: Csécsi János *Nyelvtani és helyesírási szabályok* című grammatikájában például korábbi századok magyar szerzőinek írásmódját vizsgálja; Bél Mátyás *A magyar nyelv történetének két könyve* a magyar nyelv keleti eredetéről értekezik; Sajnovics János a magyar és a lapp nyelv rokonságáról ír; Gyarmathi Sámuel a magyar és más finnugor nyelvek rokonságát elemzi. Benkő József (*A magyar és török nyelv mely keveset egyezzen*) a különböző nyelvcsaládok, nyelvek és a magyar nyelv eredetét kutatva két nyelv egyezéseiből és különbözőségeiből vezeti le a nyelvrokonságot, és összehasonlítja a szókészletet, valamint a grammatikát. Makó Pál szótártervezetében számba veszi a szavak etimológiáját is; Beregszászi Pál a magyar nyelvnek a keleti nyelvekkel való rokonságát bizonyítja; Keresztesi József az úgynevezett ősi bárkai nyelvből származtatja a magyar nyelvet.

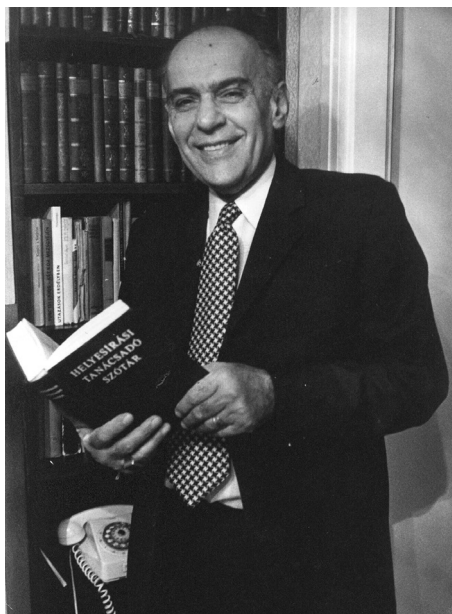
Nem hiányzik a közölt forrásokból a mai szempontból is tudományosnak mondható nézetek sokasága, és ez szintén a kötet körültekintő válogatását dicséri. A máig ható, illetve ma is alkalmazott nyelvészeti alapvetések közé tartozik: Bél Mátyás *Latin nyelvtana*, amely a nyelvtanulók motiválásának kulcsfontosságú szerepét emeli ki a nyelvtanításban. Sajnovics finnugor nyelvrokonságra következtet, és a nyelvi változásról írott gondolatai ma is helytállóak. Kalmár *A filozófiai vagy általános nyelv nyelvtani szabályaiban* a nyelv és a filozófia összefüggéseit feszegeti, a nyelvi, nyelvtani kategóriákat filozófiai rendszerbe ágyazza, és feltárja, hogy az idegen nyelv tanulásának alapja az anyanyelv elsajátítása. Kiss József és Rác Sámuel kiváló elemzést ír a tükörszavakról; Kempelen Farkas filozófiai alapra helyezi a beszédvizsgálatot, és megállapítja a jel konvención alapuló működését. Vályi összegzi a nyelvművelés elméleti alapjait; Aranka György összehasonlító szókészletvizsgálatot készít, és elemzi a szinonimákat. Benkő József nyelvrokonság-vizsgálatában egybeveti a szókészletet és a grammatikai jegyeket, és felfedi a jövevényszavak, idegen szavak jelentőségét. Verseggy a nyelvi analógiát is bevonja a nyelvrendszer vizsgálatába; a *Magyar grammatika* számba veszi a belső keletkezésű szavak, jövevényszavak és az idegen szavak kérdéseit; Gyarmathi Sámuel ma is helytálló módon veti fel a közös őshaza létét, és ír a magyar nyelv kölcsönszavairól.

A válogatás minden szempontból hiánypótló. Fő értéke az eddig nem vagy magyarul nem megjelent művek közlése mellett az, hogy az egybegyűjtött írásoknak köszönhetően folyamatában is tudjuk szemlélni ezt a korszakot. Hiányérzetünk támadhat bizonyos szerzőkkel, illetve művekkel kapcsolatban, de a válogatás így is árnyalt képet ad a század nyelvészeti gondolkodásának a sokféleségéről.

A kötet teljesíti azt a célt, hogy a 18. századi magyarországi értekező prózának a figyelem középpontjától távol eső, de tudománytörténetileg jelentős szövegeit bemutassa a filozófia, a nyelvészet, az irodalom és a történelem területén. A kötet nemcsak a művelt olvasóknak, hanem az egyes tudományterületek kutatóinak is kiváló forrásanyagul és oktatói segédanyagul szolgálhat.

Kiss Margit

tudományos munkatárs
MTA Irodalomtudományi Intézet

Deme László (1921–2011)

Nagy veszteség érte a magyar nyelvésztársadalmat, a nyelv- és beszédművelő mozgalom tagjait, az egész magyarlakta, magyar nyelvű, magyar iskolájú Kárpát-medencei magyartanár és magyar tanár tanítóját: meghalt az egyik legsokoldalúbb magyar nyelvész: Deme László, aki már 20 éves korában tudta, hogy nyelvész lesz.

Már 20 éves korában három cikke jelent meg a legtekintélyesebb magyar nyelvészeti folyóiratban, a Magyar Nyelvben. Két évvel később az első monográfiája (*A hangátvetés a magyarban*) is napvilágot látott a Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai sorozatban – és ezzel elindult egy nem akármilyen tehetségű nyelvész életpályája.

Ha számot szeretnénk adni életpályájáról, a több mint ötszáz tanulmányról és közel 30 kötetről, meg kellene írunk a magyar nyelvészet utóbbi 70 évének történetét, hiszen szinte nincs olyan területe a nyelvtudománynak, amelyet Deme László ne gazdagított volna értékes és maradandó eredményekkel. Ilyen az általános nyelvészet, a grammatika, a szövegtan, a nyelvtörténet, a nyelvjárástan, a nyelvjárástörténet, a nyelvföldrajz, a fonetika, a szókészlettan, a regionális köznyelv, a helyesírás, a nyelv- és beszédművelés, az anyanyelvoktatás, sőt a névtan, a stilisztika, és a nyelvfilozófia is.

Saját maga sokszínű tevékenységéről így nyilatkozik: „Alkalmazkodva a mindenkori lehetőségekhez, nem mindig azzal foglalkoztam, ami érdekelt; de mindig érdekelt az, amivel éppen foglalkoztam. Így munkálkodásom tematikusan változó – optimistábban szólva: változatos – lett; s az egyik részterületen kialakult szemléletem megtermékenyítően hatott a másikra, a többire: az átváltás sosem újrakezdést jelentett számomra, csak a más területen való folytatást, továbbhaladást. (Ha

nagyképpen hangzik is, így fogalmazhatnám: A változó intézményekbe magamat mindig sikerült magammal vinnem)” (in: Bakró-Nagy Mariann–Kontra Miklós [szerk.]: *A nyelvészetről – egyes szám első személyben*. Budapest, 1991, 13).

A nyelvészek egy része elsősorban csak a funkciót vagy csak a konstrukciót szokta kutatni. Deme László azon ritka nyelvészek közé tartozott, aki a funkciót és a struktúrát (konstrukciót) egyforma figyelemmel, párhuzamosan vizsgálta, és azt tanította: „a nyelv születése pillanatától funkcionális rendszer, mely fejlődésében is mindig rendszerszerűen funkcionált, és funkcionálása közben is rendszerszerűen fejlődött” (*A beszéd és a nyelv*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1978, 6), tehát a nyelvi struktúrák elválaszthatatlanok a funkciótól, és ezt a nyelv leírásában figyelembe kell venni.

Munkáit nagy anyagismeret, a nyelvi adatok gazdagsága jellemezte, ugyanakkor a szintézisre való törekvés, az elméleti kérdések, az új utak és módszerek iránti érzékenység és fogékonyság.

Nem véletlen tehát, hogy egész sor tanulmányában és nagyobb lélegzetű munkájában már másoknál jóval korábban leírt olyan nyelvi tényeket, amelyeket később a nemzetközi szakirodalom is felfedezett, és újdonságként ünnepelet. Még a szövegnyelvészet kialakulása előtt vizsgálni kezdte a mondat fölötti régiókat és azt, hogy önálló mondataink egymástól független gondolatok kifejezői-e, vagy maguk is részei-e egy még nagyobb egységnek. Nem sokkal később pedig „az egyes szövegtípusok (értekező próza, széppróza stb.) konnexitásának szintaktikai eszközrendszeréről világvizonylatban is elsőként közölt egzakt mutatókat” (Békési Imre: MNy. LXXXVIII: 244).

Vagy: mire megjelent a mélységhipotézis (Yngve), ő már kidolgozta a mondategész, a mondategység és a szintagmák szinteződésének és tömbösödésének elméletét. De megelőzte korát a nyelv és beszéd viszonyáról szóló összegzésével, valamint pragmatikai kutatásaival is.

Deme László nemcsak éles problémalátású, ötletgazdag, józan kritikai érzékű tudós, hanem kitűnő tanár, előadó és nagy hatású szónok is volt. Nem véletlen, hogy körülötte Szegeden – páratlanul segítőkészsége eredményeként – olyan iskola alakult – az ő koncepciójára és kutatási eredményeire építve –, amely elsőként közelített funkcionális szempontból a magyar nyelvhez. Nehéz volna felmérni, hogy Szegeden, de másutt is hány októnak és kutónak a szakmai fejlődésében, tudományos tevékenységében és előrehaladásában játszott fontos szerepet, hiszen szakmai és más kérdésekben is sokan és sokszor fordultak/fordultunk hozzá tanácsért, és sohasem hiába.

Úgy gondolom, sőt tudom, hogy tanítványainak nem csak a szegedi iskola tagjai vallják magukat. Mi is, többen (magam is) a Mai Magyar Nyelvi Tanszéken.

Deme Lászlónak azonban nem csak a nyelvészek között vannak tanítványai. Soha nem elégedett meg ugyanis azzal, hogy kutatásainak eredményeit csupán a nyelvtudomány művelőivel ossza meg, mindig talált rá módot, hogy azt az érdeklődők szélesebb köre elé tárja, és közkinccsé tegye. Generációkat tanított még betegen is cikkeivel, előadásaival, rádiós és televíziós műsoraival, szakköri foglalkozásaival helyes nyelvszemléletre, nyelvhasználatra és szép magyar beszédre. Tudományával mindig az embert, a társadalmat kívánta szolgálni, mert ahogy maga írja: „A nyelvtudomány – a nyelv és a beszéd tudománya – akkor tölti be társadalmi hivatását, ha nemcsak vizsgálja a nyelvi rendszert és a kollektív beszédgyakorlatot, hanem segíti működésében és fejlődésében.”

Tette ezt olyan érthető, kristálytisza logikájú szép magyar nyelven, amelyben benne volt a tanítványára figyelő tanár egyénisége, a tudatos fogalomalkotó találatekonysága és szellemessége. És nemcsak kutatót, tanított, hanem örködött, szólt, figyelmeztetett, és ha kellett harcolt is a jó ügy érdekében. Néha, sajnos, hiába.

Sok mindenről lehetne, sőt kellene még Deme Lászlóval kapcsolatban szólni. Például arról, amit egyszer már Mikola Tibor egy kerek évforduló alkalmából fölvetett: hogy most, amikor világszerte nagy divatja van a mindent átfogó, mindent „megmagyarázó”, egyedül üdvözítő elméletek kovácsolásának, Deme László miért nem alkotott magának egyet. Ezt ő maga helyesen így válaszolta meg: „mert [Deme] túlságosan jól ismeri a nyelvet, nemcsak egy-két oldalát, hanem valamennyi lényeges aspektusát, s tudja, hogy nem szabad egyik vagy másik részt kiragadni, abszolutizálni, s hogy nem szabad a múltat, a hagyományt és a jelent meg a jövőt egymással szembeállítani, mert ahogy egy helyen írja: »Nem igazi hagyomány az, ami folytatásra alkalmatlan, s nem igazi modernség, ami nem az addigiakból nő ki«” (Népr. és Nytud. XXIV–XXV: 8).

Deme László sokszor hangsúlyozta, hogy a nyelv, a nyelvi jelenségek mögött mindig az embert kereste. Munkáját, életét végignézve nekünk nem is kell keresnünk, hiszen előttünk áll az ember: Deme László, aki szüntelenül dolgozott, vitázott, kereste az újat, szolgálni kívánta a jót, és aki

életét a szokott tömörséggel így foglalta össze: „Születtem, élek és meg fogok halni, mint minden átlagember. A két szélső pont közötti időt munkával töltöm ki: ez a kenyerem, hivatásom, és kedvteléselem is egyszerre” (id. Mikola Tibor i. m. 10). És még valami: tudjuk, hogy fanyarkás önróniával és humorral palástolt, olykor kemény szavai mögött segítőkész, melegszívű, igaz jó barát rejtőzött.

Nem felejtjük el.

Keszler Borbála

professor emeritus

ELTE BTK

Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet

Elnöki megnyitó a Deme László-emlékülésen¹

Tisztelt Megjelentek! Hölgyeim és Uraim!

1. Nagy nyelvtudósra, kiváló szervezőre emlékezünk. Engedtessek meg, hogy először a nyelvtudomány-történet szemszögéből tegyek néhány megjegyzést. Kezdem azzal, hogy véleményem szerint az én nemzedékemet tekintve – amelybe Deme László is tartozott – igazán invenciózus (az Idegen szavak szótára szerint: találékony, leleményes, alkotókész) nyelvész három volt: (ábécérendben) Antal László, Deme László és Károly Sándor. Ez azt jelenti, hogy ők átlátták a mindenkori nyelvtudomány helyzetét; valamennyi kérdést felülemelkedve és minden fontos részletében tudták szemlélni; továbbá – és főként – mertek új utakra lépni.

Deme Lászlónál maradva és csak arra támaszkodva, ami a – gyakran együtt eltöltött – múltból ezúttal eszembe jut, az előbbi állítást a következőkkel támasztom alá.

Először menjünk vissza az 1950-es, 1960-as évekhez és a helyesíráshoz. A Helyesírási tanácsadó szótár munkálatait – amelyben én is részt vettem – ő irányította. Tőle származott a jelzett cím, a mozgószábály, a kettőnél több elemből álló és hat szótagnál hosszabb szavak kötőjeles írása (esztétikai szempont!), és valljuk be, az ő elgondolását követte a Fábián Pál kedves jó barátomtól „nagy fehér”-nek nevezett, 1999-es kiadású helyesírási szótár, amelyben egyébként ma is hamarabb megtalálom a keresett szót, mint a hatalmas, modern Osiris-szótárban.

Ugyanebből az időből emlékezetem szerint tőle származik azt a nyelvjárási hangtani jelenséget megjelölő, igen találó megnevezés, amely röviden utal az illető jelenség létrejöttére, így történeti kialakulására is. Olyanokra gondolok, mint a „zárt *i*-zés” (ez azt jelenti, hogy például az én nyelvjárásomban a *béka* > *bika*, *békét* > *bikét*, *kérvék* > *kírjék* esetében záródással keletkezett *i*-zéssel van dolgunk), vagy például az „illabiális *i*-zés” (ez meg arra utal, hogy a *ficfa*, *fiketű* szóban az *i* minden bizonnyal a labiális *ü*-ből származik), illetve a „hosszú *i*-zés” (pl. a *Tibor* névben az *i* az *i* megnyúlásából jött létre).

Ugorjunk az 1970-es évek elejére. 1971-ben jelentette meg Deme László a *Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata* című munkáját, amelyben a mondatot – szinte elsőként – mint a szövegösszefüggésbe ágyazott részegységet tanulmányozta, felépítésében, szintjeiben, előfordulási mennyiségében. Ez a mű szemléletével, módszerével, példaadásával megtermékenyítette a leíró mondattant, a szövegtant, a stilisztikát, sőt a későbbi pragmatikát is.

1978-ban, a kaposvári első szövegtani vándorgyűlésen hangzott el Deme Lászlónak *A szöveg alaptermészetéről* című előadása. Utána beláthatatlanul sokszor találkozhattunk például Deme tanár úr szöveg meghatározásával: „A szöveg nyelvi formába öntött objektivációja az egyéni pszichikai tartalom egy részletének” és így tovább (MNYTK. 154. sz. 59). Eszembe jut még, hogy a beszélt nyelvet is az elsők között vizsgálta elmélyültebben.

2. A továbbiakban felsorolom Deme László legkiemelkedőbb jellemvonásait. Az első a felülről látásnak, a teljes átlátásnak a képessége. A Magyar Nyelvtudományi Társaság vezetősége a múlt évben felkért, hogy írjam meg a társaság százéves történetét. Egyáltalán nem vagyok könnyű helyzetben.

¹ Elnöki megnyitóként elhangzott az Anyanyelvpolók Szövetsége által rendezett Deme László-emlékülésen, a Petőfi Irodalmi Múzeumban, 2011. november 12-én.

Mindenekelőtt azért, mert nálunk nyelvtudomány-történettel – mint külön diszciplínával – kevesen foglalkoztak (jóformán Bárcki Gézá, Benkő Lorándot, Éder Zoltánt és Szépe Györgyöt számíthatjuk ide). Nagyon megörültem tehát, amikor Deme professzornak az MNyTK. 137. számaként 1974-ben megjelent *Magyar nyelvészeti kutatómunkáinkról* című, 52 oldalas tanulmányára rábukkantam. Hogy milyen lényeglátóan mutatta be az egyes diszciplínák keretében (tudománytörténet és szakterminológia, a mai standard leíró vizsgálata, nyelvtörténet, egyes részlettípusok vizsgálata, komplex munkaterületek, elméleti, szervezési és tervezési kérdések) az 1945 és 1970 között elért eredményeket, valamint hiányosságokat, illetve a legközelebbi teendőket, és hogy személyekre is lebontva milyen jó tanácsokat adott: az szinte elképzelhetetlen.

Jellemezte továbbá minden cselekedetében a teljes odaadás: csupán teljes bevetéssel és akarással tudott kutatni és szervezni.

Mert hangsúlyoznunk kell: kiváló szervező is volt. Alig hiszem, hogy a „Beszélni nehéz” kötetet, az ezeket vezető tanárokat rajta kívül valaki is együtt tudta volna tartani évtizedeken át. Hogy mennyire ragaszkodtak hozzá, magam is megtapasztaltam, amikor öt-hat évvel ezelőtt meghívtak előadást tartani a karcagi nyári táborba.

A szervezéssel is összefügg, de elsősorban Deme László igazi tudós voltát bizonyítja, hogy iskolát tudott teremteni mind Pozsonyban, mind szegedi nyelvészprofesszorként (ezekről Jakab István és Békési Imre professzor fog részletesebben szólni). Végezetül hadd említsem meg: szeretett és tudott, mégpedig nagyon, vitázni.

3. Befejezésül még felidézem két olyan találkozásunkat, amelyre máig szívesen emlékezem.

1948 vagy esetleg 1949 nyarán talán a Magyarságtudományi Intézet nyelvjárásgyűjtő tanfolyamot szervezett, amelyen debreceni középiskolai tanárként én is részt vettem. (Ugyanis a „fordulat éve” miatt a Bárcki-tanszékre senki sem kerülhetett, de Bárcki professzor úr azt mondta, maradjak a tanszék közelében.) A tanfolyam végén próbagyűjtésre Vácharyánba mentünk, Deme tanár úr megtett brigádfővezetőnek (az én brigádomban volt egyébként Szépe György is). A tanfolyamon Deme László a legvilágosabban adott elő, és a próbagyűjtést is szívvel-lélekkel a legcélravezetőbben szervezte meg.

A másik – még bensőségesebb – találkozásom Deme Lászlóval 1995-re datálható, amikor „A múlt magyar tudósai” sorozatban a Bárcki Gézá bemutató kis könyvem megjelent. Ez utóbbit Deme László ismertette a Nyelvőrben (102: 480–3), pontosabban leírta Bárcki Gézára való emlékezését. Hadd utaljak rá, Bárcki Gézá és Deme László kedvelték egymást, Deme tanár úr mesterének vallotta Bárcki Gézá, de másoknál jobban, nyiltabban mondta vagy írta meg, ha valamivel nem értett egyet. A recenzió gépiratát Deme tanár úr kedves ajánlással megküldte nekem (ezt máig őrzöm). A recenzióknak nagyon örültem, mert kedvezően nyilatkozott munkámról, jóllehet nem volt a dicséret, a hízélgés embere.

Két kis részt idézek belőle, ebből kiderül, hogy Deme László mennyire tisztelte Bárcki professzort, és hogy az én munkám mind tartalmában, mind megfogalmazásában tetszett neki. „Bevezetőmben – írja Deme László – elismeréssel emlegettem azt az objektivitást, amelyet Szathmári István kollégám tanúsítani tudott mestere portréjának felvázolásában. Magamról nem mondhatom el ugyanezt; sem most, sem korábbi pályám során, amely nem fonódott ugyan össze az övével, de sohasem volt független tőle. Merthogy nem csupán tanulmányi indulásom kapcsolódik hozzá – minthogy az Eötvös-kollégiumban tanárom volt az 1940/41-es tanévben... –, hanem nyelvészpályára irányulásom is: hozzá készített, *Elnáspángol* című szemináriumi dolgozatomat ő adta át (másodéves koromban!) Pais Dezsőnek, közzétételét javasolva” (Nyr. 120: 482).

A másik idézet: „Szathmári István művének tartalma és megformáltsága a tudománytörténet-írás minden igényét kielégíti; megfogalmazása pedig a szépirodalmihoz közelítő élményt nyújt olvasójának; – hogy Bárcki Gézá esetében ne váljék igazzá a szerző által leszögegett – lehangolóan találó – tétel: »a mi korunk nagyon hamar felejt«; tegyem hozzá: sokakat már életében is” (Nyr. 120: 483).

Tanuljunk Deme Lászlótól, és tartsuk meg emlékezetünkben!

Ezzel emlékülésünket megnyitom.

Szathmári István

professor emeritus

ELTE BTK

Magyar Nyelvtudományi és Finnugor Intézet